ابولفضل رجبوف

دیل، جمعیت، شعور

- *اوخوجویا*
- *دیل*

بیرینجی فصیل: دیلین ماهیتی

- *اشاره‌دن نیطقه‌دک*
- *نیطق و فعالیت*
- *امک، جمعیت و دیل*
- *سؤزلر و شئیلر*
- *دیلین و نیطقین فونکسیالاری*

اوخوجویا

اینسانلار آراسیندا ان موهوم اونسیت واسیطه‌سي اولان دیل حاقینداکي بو کیتابدا دیلین بعضي فلسفي مساله‌لریندن بحث ائدیلیر. همچنین دیلین ماهیتي، اونون اینسان حیاتیندا اویناديغي رول، دیلین یارانماسي، اشاره‌دن نیطقه دوغرو اینکیشافي فلسفي باخیمدان آراشدیریلیر. عادتن، علمي ادبیاتدا ایدیعا ائدیلیر کي، دیل امک فعالیتي زاماني جمعیتده یارانمیشدیر، جمعیتدن کناردا دیل یارانا بیلمزدي. بو زامان اونودولور کي، جمعیت اؤزو ده دیلسیز مؤوجود اولا بیلمزدي. غریبه وضعیتدیر: دیل جمعیت‌سیز، جمعیت ده دیلسیز یارانمیر. بس، اوندا نئجه اولموشدور کي، بیرینین وارلیغي دیگرینی شرطلندیرن و نه زامانسا ایکیسي ده مؤوجود اولمایان بو ایکي ایجتیماعي حادیثه عمله گلمیشدیر؟ نیطقین اینسان فعالیتي ایله علاقه سي نئجه اولموشدور؟ هانسي اول یارانمیشدیر: امک، جمعیت، یاخود دیل؟ سؤزلرین اشیالارا، اشیالارین سؤزلره موناسیبتي نئجه‌دیر؟ اشیالارین آدلاري، عوموميتله آدلاندیرما تصادوفي، یاخود شعورلو اولموشدور؟ دیل و نیطق آراسینداکي موناسیبت نئجه‌دیر؟ موعاصیر اینسانین حیاتیندا دیل نه کیمي اهمیته مالیکدیر؟ بوتون بو سواللارا مؤلیف تاریخ علمي باخیمیندان یوخ، دیلچیلیک و فلسفي علملر باخیمیندان جاواب وئرمه‌یه چالیشمیشدیر.

کیتابدا دیل و شعور آراسینداکي موناسیبتلره علمي باخیمدان یاناشیلیر، بو موناسیبتلر فلسفه و پسیکولوگیا علملرینین، خوصوصن نئیروپسیکولوگیانین سون نایلیتلري اساسیندا آراشدیریلیر. بو نؤقطه‌یی-نظردن دیل و جمعیت، دیل و تاریخ پروبلئملرینین تدقیقینه ده کیتابدا گئنیش یئر وئریلمیشدیر.

کیتاب قاباقجیل دونیا علمي‌نین موترقی ایدئیالاري اساسیندا یازیلمیشدیر. مؤلیف علمي ادبیاتدا ایره‌لي سورولموش فیکیر، ایدئیا، نظریه و فرضیه‌لره تنقیدي یاناشمیش، بونلارین موثبت و منفي جهتلرینی اوخوجویا ایضاح ائتمگه چالیشمیشدیر.

نظردن کئچیریلن و تدقیق ائدیلن پروبلئملرین موهوم بیر قیسمي نه‌اینکي آذربایجان دیلینده (آذربایجان دیلچیلیگینده یوخ!)، عئیني زاماندا علمده ایلک دفعه قالدیریلیر. مولیف بیر سیرا حاللاردا بو پروبلئملرین حلینده موعاصیر علمي ایدئیالارلا تضاد تشکیل ائدن فیکیرلر ایره‌لي سورور، بعضاً موعاصیر دیلچیلیکده قبول ائدیلمه‌ین، بعضاً ایسه تنقید ائدیلن (ردد ائدیلن دئسیدیک، داها دوغرو اولاردي) ایدئیالارا ایسناد ائدیر. لاکین قئید ائدیلمه‌لیدیر کي، مؤلیف دیلین فلسفي مساله‌لرینی تدقیق و ایضاح ائدرکن هر یئرده دیالئکتیک و تاریخي ماتئریالیزم فلسفي مودعالاریندان چیخیش ائدیر.

قئید ائدیلمه‌لیدیر کي، ایندییه‌دک تدقیقاتچیلار دیلین فلسفه ایله باغلي پروبلئملریندن دانیشارکن اؤز فیکیرلرینی ثوبوت ائتمک اوچون مارکس و ائنقئلسین اثرلریندن سیتاتلار گتیرمیش، اونلارین فیکیرلرینه اساسلانمیشلار. لاکین هئچ کس اونلارین فیکیرلرینده‌کي معنانین درینلیگینه دیقت یئتیرمه‌میشدیر. مارکس و ائنقئلس اؤز اثرلرینده دیل و تفکورون موناسیبتیندن دانیشمامیشلار، دیل و شعورون موناسیبتیندن بحث ائتمیشلر، حالبوکي ایستر آذربایجان، ایسترسه ده عوموميتله سووئت دیلچیلري بو باره‌ده همیشه مارکس و ائنقئلسین مشهور سؤزلرینه موراجیعت ائتمیشلر («دیل ده شعور قدر قدیمدیر». «دیل باشقا اینسانلار اوچون مؤوجود اولان و یالنیز بونونلا دا منیم اؤزوم اوچون مؤوجود اولان پراکتیک رئال شعوردور» و س.). اونلارین فیکرینجه، گویا شعور و تفکور عئیني حادیثه دیر. عکسینه مارکس و ائنقئلس

دیل و تفکورون موناسیبتیندن دانیشماق ایستەسه ایدیلر، «شعور» سؤزونو یوخ، «تفکور» سؤزونو ایشلەدردیلر. محض بو کیمي سببلره گؤره مؤلیف مارکس و ائنقئلسین فیکیرلرینه موراجیعت ائتدیکده اونلارین اینديیەدک وئریلمیش ایضاحیندان چیخیش ائتمیر، اکثر حاللاردا اؤز شرحیني تقدیم ائدیر.

لاکین نظره عالماق لازیمدیر کي، بو کیتابدا تقدیم ائدیلن دیلین فلسفي پروبلئملرینین اکثریتي علمده ایلک دفعه قالدیریلیر. اونا گؤره ده گومان ائدیرم کي، سهولریم، یانلیش، یاخود دولاشیق فیکیرلریم اولمامیش اولماز. کیتابدا راست گلەجگینیز نؤقصانلار و عمومیتله کیتابدا قالدیردیغیم مسالەلر بارەسینده فیکیر، مصلحت، آرزو و تکلیفلرینیزي منه بیلدیرسەنیز، قاباقجادان اؤز مینتدارلیغیمي بیلدیریرم.

دیل

اینساني اطراف موحیطه حاکیم ائدن، بوتون جانلیلارین فؤوقونده ساخلایان دیلدیر. اینسان دیلدن هر گون، هر ساعات ایستیفاده ائدیر. چوخ واخت اینسان حیاتیندا ایدراکین، شعورون، تفکورون اهمیتیني اؤن پلانا چکیر، بونلارسیز اینسانین اینسان کیمي عمومیتله مؤوجود اولا بیلمیەجگیني سؤیلەییرلر. بو زامان اونودورلار کي، ایدراکین شعورون، تفکورون یارانماسي و فورمالاشماسیندا دیلین اهمیتي بؤیوکدور. دیل اولماسا ایدي ایدراک، شعور، تفکور حاقیندا، موعاصیر اینسانین اؤزو حاقیندا بو گون صؤحبت بئله اولا بیلمزدي. اینساني اینسان ائدن دیلدیر.

اینسان حیاتیندا اویناديغي نهنگ رولا گؤرەدیر کي، دیلین یارانماسي، گئرچکلیکله، شعورلا، تفکورله علاقه سي، عمومیتله دیل پروبلئمي بوتون دؤورلرده فیلوسوفلاري ماراقلاندیرمیش، دیلچیلیک علمي یاراناندان اونون مرکزي مؤوضوعسونا چئوریلمیشدیر. «دیل ندیر؟» سوالي دیلچیلري دیل حاقیندا علمین بوتون تاریخي بویو ماراقلاندیرمیشدیر. بو سوالا چوخلو و موختلیف جوابلار وئریلمیشدیر. جوابلار، مؤلیفلرینین علمي دونیاگؤروشونو عکس ائتدیرمیش، دیلین تدقیقات مئتودلارینین، دیلین اینکیشافي، فورما و قانونا اویغونلوقلارینین موعینلشدیریلمەسینه جیدي تاثیر گؤسترمیشدیر.

دیلچیلیک علمي دیلین ماهیتي و طبیعتي حاقینداکي مودعالاریندا دیالئکتیک ماتئریالیزم فلسفەسی‌نین پرینسیپلرینه اساسلانیر. بو مودعالارا گؤره، دیلین اساس فونکسیالاري کومونیکاتیو (اونسیت)، فیکیر (تفکور، نومیناتیو - دیل فیکیر آلتی‌دیر)، ائستئتیک-ائموسیونال و اینعکاس فونکسیالاریدیر. دیل محض کومونیکاتیو و فیکري فورمالاشدیرما آلتي فونکسیالاري سایەسینده ایجتیماعي حادیثه اولور. دیلچیلیک علمي ده دیله بو باخیمدان - ایجتیماعي حادیثه اولماسي نؤقطەیی-نظریندن یاناشیر، دیلین طبیعتیني، اینکیشاف قانونا اویغونلوقلاریني، دیلله شعورون و تفکورون، دیلله جمعیتین قارشیلیقلي علاقه و موناسیبتلریني بو باخیمدان اؤیرەنیر.

دیله ستروکتور باخیمیندان یاناشساق، اونا بئله بیر تعریف وئره بیلریک: دیل ایشارەلر و اونلار آراسیندا علاقه لر سیستئمیدیر. دیله اونون فونکسیالاري، جمعیتدەکي رولو و اینسان حیاتینداکي اهمیتي باخیمیندان یاناشدیقدا ایسه اونا بئله بیر تعریف وئرمک اولار: دیل اینسانلار آراسیندا ان موهوم اونسیت واسیطەسي، اینسان فیکرینین، تفکورونون فورمالاشماسي واسیطەسي، اینسانلارین ائستئتیک-ائموسیونال حیسلرینین ایفاده واسیطەسي، اینسانین معنوي ععالمي‌نین، اخلاقي‌نین، داورانیشي‌نین، خالقین معنوي روحونون فورمالاشماسي واسیطەسیدیر. بیز بو تعریفین سون و ان کامیل تعریف اولماسي فیکریندن اوزاق اولساق دا، بیزجه، او، دیله اینديیەدک وئریلمیش تعریفلرین ان احاطەلیسي، موکملیدیر. دیلسیز جمعیت، دئمەلي، اینسانین اؤزو مؤوجود اولا بیلمز. دیل اینسانین اینسان کیمي وارلیق فورماسیدیر.

بوتون بونلار دیلین فلسفي تعریفیدیر. دیلچیلیک علمي ایسه دیلي صیرف دیلچیلیک باخیمیندان اؤیرەنیر. دیل هر شئیدن اول دیل حاقیندا علمین، دیلچیلیگین تدقیقات اوبیئکتیدیر، پرئدمئتیدیر. دیلین نظري پروبلئملریني - دیل و شعور، دیل و تفکور، دیل و جمعیت، دیلین طبیعتي و ماهیتي، دیلین اینکیشاف قانونا اویغونلوقلاري، دیلین قنوسئولوژي و اونتولوژي پروبلئملري-دیلچیلیگین بعضاً اوبرازلي صورتده دیلین فلسفەسي آدلاندیریلان عمومي دیلچیلیک آدلانان ساحه سینده اؤیرەنیلیر.

نظري دیلچیلیک هر شئیدن اول دیلین ماهیتي پروبلئمیني آیدینلاشدیرماقلا مشغول اولور، چونکي ان موهوم اونسیت واسیطەسي اولان دیل بو و یا دیگر درجەده جمعیت، تاریخ، شعور، تفکور، پسیخیکا، فردین نیطق قابیلیتي و س. ایله علاقه داردیر. محض بونا گؤره دیلچیلیک دیلین ماهیتي مسالەلري ایله آز یا چوخ علاقه دار اولان دیگر علم ساحه لري ایله «کسیشیر»، بئلەلیکله، آرالیق علم ساحه لري یارانیر.

البته، دیل اؤزو اؤزونده اولان، اؤزو اؤزو اوچون اولان وارلیق، حادیثه دئییلدیر. او، اوبیئکتیو گئرچکلیکده مؤوجود اولان دیگر وارلیق و حادیثه لرله سیخ علاقه داردیر. دیلین طبیعتیني دوزگون موعینلشدیرمک اوچون اونون دیگر اوبیئکتیو حادیثه لرله علاقه سیني دیالئکتیک ماتئریالیزم مؤوقعیندن آیدینلاشدیرماق لازیمدیر. دیلچیلیگین تاریخي دیلي باشقا حادیثه لرله یاخینلاشدیرماق حاللاري ایله دولودور. نظري دیلچیلیکده دیلین تفکورله علاقه لندیریلمەسي اساسیندا منطیقي دیلچیلیک و دیل نظرییەسی‌نین مئنتالینقویستیک آسپئکتي، دیلین اینسانین

پسيکي فعاليتي ايله علاقه لنديريلمه‌سي اساسيندا پسيکولوژي ديلچيليک و ديل نظرييه‌سی‌نين پسيکولينقويستيک آسپئکتي، ديلين ديگر ايجتيماعي اينستيتوتلارلا علاقه لنديريلمه‌سي اساسيندا سوسيولوژي ديلچيليک و ديل نظرييه‌سی‌نين سوسيو-لينقويستيکا و ائتنولينقويستيکا آسپئکتي، ديلين طبيعت حاديثه لري ايله علاقه لنديريلمه‌سي اساسيندا ناتوراليست ديلچيليک و ديل نظرييه‌سی‌نين آکوستيک-فيزيولوژي آسپئکتي يارانير.

اون دوققوزونجو عصرين اورتالاريندان باشلاياراق ديله واحيد بوتؤو کيمي باخيلمير. سون زامانلار، خوصوصن ف. دئ سؤسسوردن باشلاياراق، نيطق فعاليتينده ديل و نيطق قارشيلاشديريلماسي (انتينومييياسي، ديخوتومييياسي) گؤستريلير.

ديلي داها چوخ ديل و نيطق دئيه قاريشديريرلار. ديلين بئله پارچالانماسي اونون بير بوتؤو واحيد کيمي تدقيق ائديلمه‌سينه مانع اولور. اصلينده ديل و نيطق قارشيلاشديريلماسي شرطيدير. نيطق (ياخود نيطقلر) ديلين رنگارنگ فردي تظاهور فورماسيدير (فورمالاريدير). بو مساله‌يه سونرا قاييداجاق و اونو گئنيش صورتده نظردن کئچيره‌جگيک. بورادا ايسه آنجاق اونو قئيد ائتمگي لازيم بيليريک کي، نظري ديلچيليک، اساسن، ديل پروبلئملري ايله مشغول اولمالي، نيطق حاقيندا ايسه تکجه عمومي مودعالار ايره‌لي سورمکله کيفايتلنمه‌ليدير؛ نيطق پروبلئملريني ساحه ديلچيليکلري تدقيق ائتمه‌ليدير.

ديلين تدقيقينده ايکينجي چتينليک سوبيئکتله تدقيقات اوبيئکتي آراسينداکي موناسيبت مساله‌سيدير. ديلچيليگين تدقيقات اوبيئکتي، پرئدمئتي ندير؟ شوبهه‌سيز کي، ديلدير. ماتئرياليست ايدراک تعليمينده سوبيئکتله تدقيقات اوبيئکتي آراسينداکي قارشيليقلي موناسيبتلره اساس يئر وئريلير. تدقيقاتين نتيجه‌سي سوبيئکتين تدقيقات اوبيئکتينه بسله‌ديگي موناسيبتدن خئيلي درجه‌ده آسيليدير. بو موناسيبتين نئجه‌ليگيندن آسيلي اولاراق تدقيقاتين نتيجه‌سي اوبيئکتيو ده، سوبيئکتيو ده اولا بيلر. حتّي اوبيئکتيو موناسيبتده بئله بوتون اوبيئکتيو نتيجه‌لرله ياناشي سوبيئکتيو مومئنتلر ده نتيجه‌ده موعين درجه‌ده اؤزونو گؤسترمه‌ليدير، چونکي، بيزيم حيسلريميز، قاورايیشلاريميز اوبيئکتيو عالمين سوبيئکتيو اوبرازلاريدير؛ قاوراما سوبيئکتيو ايدئيالاردان اوبيئکتيو حقيقته دوغرو حرکتدير. قاوراما نه قدر گئنيش، اطرافلي و درين، تدقيقاتين اوبيئکتي حاقيندا بيلديگيميز نه قدر احاطه‌لي و دقيق اولارسا، تدقيقاتين نتيجه‌سينده سوبيئکتيوليک بير او قدر آز اولار. بونا گؤره ده تدقيقاتين سونوندا سوبيئکتيوليکدن چکينمک اوچون تدقيقاتچي تدقيقات اوبيئکتيني اؤزو اوچون مومکون قدر دقيق موعين‌لشديرمه‌ليدير. بو باخيمدان ديلچيليگه نيسبتن بوتون ديگر علم ساحه‌لري ايله مشغول اولانلارين بختي گتيرميشدير، چونکي اونلارين تدقيقات اوبيئکتي بيلاواسيطه موشاهيده ائديله بيلر، حالبوکي بير اونسيت واسيطه‌سي کيمي ديلي بيلاواسيطه موشاهيده ائتمک مومکون دئييلدير. موعين بير فردين نيطقيني - شيفاهي شکيلده نيطق فعاليتي و نيطق آکتيني، يازيلي شکيلده يئنه ده صيرف فردي اولان و نيطقين يازييا کؤچورولموش فورماسيني، متني - موشاهيده ائتمک اولار، آيري-آيري فردلرين نيطقيني موشاهيده ائتمک اولار (قريبه‌دير، بئله چيخير کي، نيطق وار، ديل يوخدور، ديل فيکسيادير)؛ بوتؤولوکده ديلي موشاهيده ائتمک غئيري-مومکوندور. متنلر اوزريندکي موشاهيده‌لري توپلاساق، يئنه ده ديل اوزرينده دئييل، متنلر توپلوسو اوزريندکي موشاهيده‌ني آلاريق. متنلر توپلوسو هئچ ده ديل دئمک دئييلدير، ل. و. شئربانين ديلي ايله دئسک، ديل ماتئرياليدير. ديلچي‌نين تدقيقات اوبيئکتي ايسه متن و ياخود متن توپلوسو اولا بيلمز. بوتؤولوکده «اينسانلارين اونسيت، ايفاده، فيکير و ديگر اينفورماسيالاري نقل‌ائتمه واسيطه‌سي اولان ديل ستروکتورونا و وظيفه‌سينه گؤره اوچ موختليف کئيفيته ماليکدير. ديل- بو،

آ) ديل ستروکتورو (ياخود سيستئمي)، اونون واحيدلرينين، کاتئقورييالارينين، سيستئملرينين داخيلي موتشکيل‌ليگيدير؛

ب) تاريخن عمله گلن و سونراکي اينکيشافا قابيل اولان ديل نورماسيدير؛

و) ديلي، اونون ستروکتورونو و نورمالاريني بيلن و اونلاردان اؤز فيکير، ايراده، حيسلريني ايفاده ائتمک، نيطق محصولو ياراتماق اوچون ايستيفاده ائدن فردلرين نيطق فعاليتيدير.

ل. و. شئربانين ديلي ايله دئسک، ديلچيليگين پرئدمئتي ديل-ستروکتور (سيستئم)، ديل-نورما، ديل-دانيشانلارين فعاليتي کيمي اوچلوکدور.

ديلين تدقيقي‌نين موختليف آسپئکتلرينين مؤوجودلوغو ديلچيليگين پرئدمئتي‌نين موختليف‌ليگيني گؤسترمير، اونون واحيدليگيني دانمير. تدقيقات آسپئکتي‌نين موختليف‌ليگي ديلچيليگين پرئدمئتي‌نين دگيشکنليگيني ده گؤسترمير؛ ديلچيليگين پرئدمئتي دگيشمير، دقيقلشديريلير. تدقيقات آسپئکتي‌نين موختليف‌ليگي سوبيئکتين اوبيئکته موناسيبتيندن، تدقيقاتچي‌نين ايستيفاده ائتديگي مئتودون موختليف‌ليگيندن ايره‌لي گلير. نظري ديلچيليک ديل حاقيندا اونون تدقيقي‌نين بوتون آسپئکتلريني احاطه ائده بيلن عمومي تصوور ياراتماليدير.

ديالئکتيک و ماتئرياليست فلسفه‌يه گؤره، تدقيقات اوبيئکتي اؤز-اؤزلوگونده واحيد و بوتؤودور، پرئدمئتين اؤزونده ضيديت اولمور. تدقيقات آسپئکتي‌نين موختليف‌ليگي اوبيئکته باخيشدا بو و يا ديگر علامتين داها قاباريق گؤستريلمه‌سی‌نين نتيجه‌سيدير.

بيرينجى فصيل: دیلین ماهیتی

ایشارەدن نیطقەدک

دیل اینسان حیاتيـنين، فعاليتيـنين ائله بير ساحەسيدير كي، اونسوز (ديلسيز) نينكي اينسانين فعاليتيني، حتّي بير ايجتيماعي، سوسيولوژي وارليق كيمي اينسانين اؤزونون وارليغيني، مؤوجودلوغونو تصووره گتيرمک بئله مومكون دئييلدير؛ ديلسيز اينسان ايجتيماعي وارليق اولماقدان چيخيب بيولوژي وارليغا چئوريلير. ديلين اينسان حياتينداكي عوضسيز اهميتيـنين نتيجەسيدير كي، ايجتيماعي وارليق اولان اينسان، دئمک اولار كي، اؤز وارليغيني درک ائتديگي ايلک واختلاردان باشلاياراق ديلين يارانماسي، منشايي حاقيندا موختليف فيكيرلر-فرضيه و نظريهءلر، ناغيل و افسانەلر ايرەلي سورموشدور. بو فيكيرلرين بير قيسمي علمي سجبيه داشيميش، ديگر قيسمي علمدن اوزاق اولموش، بعضيـسي ايدئاليزم جبهەخاناسيندان گؤتورولموش، بعضيـسينده دوآليزم روحو اؤزونو گؤسترميشدير. خوصوصن اون دوققوزونجو عصردن سونرا ايرەلي سورولن فيكيرلرين موهوم حيصه سي ماتئرياليزم دونياگؤروشونه اساسلانميشدير.

بير زامانلار ديلين منشايي، يارانماسي ايله نينكي علم، حتّي دين ده ماراقلانميشدير. بو حاقدا تؤوراتدا، اينجيلده، قوراندا موختليف فيكيرلر سؤيلنميشدير. حتّي بو موقدس كيتابلاردا ديلين عمله گلمەسي مسالەسيـنين ايضاحيندا بئله، تعجوبلو گؤرونسه ده، ماتئرياليزم و ايدئاليزم دونياگؤروشو روشئيملرينه تصادوف ائديلير. بيز همين كيتابلاردا ديلين يارانماسي حاقيندا ايرەلي سورولن فيكيرلري تحليل ائتمک فيكرينده دئييليک، چونكي بو احكاملارين تحليلي ديلين فلسفەسيـنين يوخ، ديلين تاريخي فنيـنين مؤوضوعسودور. يهوديلرين، خاچپرستلرين و موسلمانلارين ديني كيتابلاريندا ديلين يارانماسي حاقيندا بير-بيرينه ياخين ايكي فيكير ايرەلي سورولور: 1) گويا آدمي يارادان آللاه دونياداكي اشيالاري بير-بير اونا گؤستريب اونلارين آدلاريني دئيير؛ 2) آللاه آدمي خلق ائتديكدن سونرا دونياداكي اشيالاري آدلانديرماغي اونون اؤزونه حواله ائدير. بيرينجي فيكير او دئمكدير كي، ديل اينسانا (آدمه) آللاه طرفيندن باغيشلانميشدير. بو، ماهيتجه ايدئاليست فيكيردير، چونكي ديلين فؤوق‌البشر قووه طرفيندن اينسانا عطا ائديلمەسي ايدئياسيني ايرەلي سورور. ايكينجي فيكره گؤره ايسه ديلي اينسان (آدم) اؤزو ياراتميشدير. ديني احكام اوچون غريبه سسلنسه ده بو فيكيرده ماتئرياليزمين ايبتيدايي روشئيميني گؤرمک اولار. تفرروعاتينا وارمادان تقديم ائديلميش بو فيكيرلر بير داها ثوبوت ائدير كي، حتّي ديني احكاملاردا بئله (دين خاديملرينين بونو ايستەييب-ايستەمەسيندن آسيلي اولماياراق) ايبتيدايي، پريميتيو شكيلده اولسا دا ديلين عمله گلمەسي حاقيندا ايدئاليست و ماتئرياليست دونياگؤروشونون موباريزەسي اؤزونو گؤستريز. آنتيک دؤورده بو موباريزه يونانيستاندا شئيلر و اونلارين آدي آراسينداكي علاقه حاقيندا مشهور فلسفي موباحيثه شكلينده تظاهور ائدير. اورتا عصرلر، يئني و ان يئني دؤورلرده ده ديلين عمله گلمەسي حاقيندا بير سيرا فرضيه و نظريهءلر ايرەلي سورولور. لاكين ديالئكتيک و تاريخي ماتئرياليزمه قدركي بوتون فرضيه و نظريهءلرده ديلين عمله گلمەسي حقيقي علمي اساسدا ايضاح ائديلمير. يالنيز ائراميزدان اول ياشاميش مشهور يونان ماتئرياليست فيلوسوفو ائپيكورون سؤيلەديگي - ديل احتياج نتيجەسينده، اينسانلارين بير-بيرينه نه ايسه سؤيلەمک احتياجي حيس‌ائتمەسي نتيجەسينده عمله گلميشدير فيكري، ديلين عمله گلمەسيـنين ماتئرياليست (البته، ايبتيدايي ماتئرياليست) ايضاحينا ياخينلاشير.

ديلين عمله گلمەسيـنين علمي ايضاحيني ديالئكتيک ماتئرياليست فلسفه وئرميشدير. ک. ماركس و ف. ائنقئلسين ايرەلي سوردوكلري بو نظريهيه گؤره، اينسان دا، ديل ده عئيني زاماندا امكله، امک پروسئسي نتيجەسينده يارانميشدير. ف. ائنقئلسين «مئيمونون اينسانا چئوريلمەسي پروسئسينده امگين رولو» آدلي اثرينده ديلين منشايي، «عاييلەنين، خوصوصي مولكيتين و دؤولتين منشايي» آدلي اثرينده ايسه ديلين تاريخي اينكيشافي اوزاقگؤرنليكله (اونا گؤره اوزاقگؤرنليكله دئييريک كي، اونون ايرەلي سوردويو بير سيرا پروبلئملر سونرالار علمين، خوصوصن آرخئولوگييا و پسيخولوگييا علملرينين نايليتلري اساسيندا ثوبوت ائديلميشدير) اساسلانديريلميشدير. بورادا همين اثرلرين تحليليني وئرمک، ديلين عمله گلمەسي حاقيندا ماتئرياليست نظريهسيني ايضاح ائتمک، عوموميتله، ديلين منشايي پروبلئميـنين بيرباشا شرحيني وئرمک مقصدي قارشييا قويولماميشدير. بئله بير ايضاح، عوموميي ديلچيليگين ايبتيدايي كورسونون مؤوضوعسونا داخيل ائديلديگي اوچون بورادا يالنيز ديلين يارانماسيـنين نظري فلسفي-پسيكولوژي ايضاحيني وئرمک نظرده توتولموشدور.

اصلينده ديلين منشايي پروبلئمي ديلچيليگين دئييل، فلسفەنين مؤوضوعسودور، لاكين هر حالدا ديلله علاقه دار اولدوغو اوچون بو پروبلئمين ديلچيليكده ده نظردن كئچيريلمەسي فايدالي اولاردي.

ديلين منشايينه حصر ائديلميش موختليف ايستيقامتلي (ديلچيليک، فلسفي، پسيكولوژي و س.) علمي اثرلرده تدقيقاتچيلار ديلين يارانماسيـنين ماتئرياليست شرحينده ف. ائنقئلسين «مئيمونون اينسانا چئوريلمەسي پروسئسينده امگين رولو» آدلي اثرينه ايسناد ائديرلر. اونلار گؤستريرلر كي، ائنقئلسه گؤره، اينساني دا، ديلي ده امک ياراتميشدير: اينسانين اولو اجدادلاري اولان اينسانابنزر مئيمونلار امكله مشغول‌اولما پروسئسينده اينسانا چئوريلميشلر: امک تكليكده مومكون اولماديغي اوچون عمله گلمكده اولان اينسان سورولر حاليندا

بيرلشميش (سورو حاليندا بيرلشمەده دوشمنه قارشي قورونماق عاميلي ده موهوم رول اويناميشدير) و بير-بيرينه نه ايسه دئمک، اونسيت احتياجي حيس ائتميشدير و بئلەليکله، ديل مئيدانا گلميشدير. علمي ادبياتدا ائنقئلسه ايسناد ائديلەرک ايرەلي سورولن ديلين يارانماسىنين سخئمي بئلەدير.

ف. ائنقئلسين ديلين منشايي حاقينداکي فيکيرلرينين ايضاحي علمي ماتئرياليزم باخيميندان تاماميله دوغرودور، لاکين اونون ماتئرياليست ايضاحيني بو قدر پريميتيولشديرمک دوزگون دئييلدير. ائنقئلس اؤز اثرلرينده قئيد ائتمير کي، ديل بيردن-بيره يارانميشدير. اونون سؤزلريني بئله پريميتيو شکيلده قبول و ايضاح ائتمک ان آزي ماتئرياليزمي باياغيلاشديرماق دئمکدير. بوندان باشقا، ائنقئلسين همين اثري يازديغي واختدان کئچن يوز ايلدن ده چوخ مودتده عوموميتله علمده؛ خوصوصيله بو پروبلئمين ايضاحي و حلينده موستثنا رولو اولان پسيخولوگييا و آرخئولوگييا علمينده نهنگ نايليتلر الده ائديلميشدير. ديلين منشايي پروبلئمي‌نين ايضاحيندا علمين ائنقئلسدن سونراکي موفقيتلريني نظره عالماماق ديالئکتيک ماتئرياليزمه اعتيناسيزليقدير.

ديلين يارانماسيني امکله علاقەلنديرمکده ائنقئلس تاماميله حاقليدير. لاکين پروبلئمين حليني بو قدر سادەلشديرمک اولماز. ايلک مئيمون-اينسانين (پيتئکانتروپ) يارانماسي، ايلک اينسانين امکله مشغول اولماسي و ايلک معنالي اينسان سسلرينين - ديلين يارانماسي آراسيندا حتّي تاريخ اوچون اوزون مودت کئچميشدير.

ديلين - اينسان نيطقى‌نين منشايي پروبلئميني تدقيق ائتمک اوچون ان آزي دؤرد کومپلئکس علمي بيليکلر لازيمدير:

1) موعاصير عومومي ديلچيليک، خوصوصن اونون ايشارەلر حاقيندا علم اولان سئميوتيکا بؤلمەسي؛

2) موعاصير پسيکولوگييا علمينه اينقيلابي‌لشديريجي تاثير گؤسترن پسيکولينقويستيکا (ياخود نيطقين پسيکولوگيياسي)؛

3) ايکينجي سيقنال سيستئمي‌نين فيزيولوگيياسي، نيطقين نورمال و پاتولوژي نئوروپسيخولوگيياسي؛

4) بئينين و نيطق فعاليتي اورقانلارينين تشکول مورفولوگيياسي

مئيمونون اينسانا چئوريلمەسي پروسئسي اوچونجو دؤورده ياشاميش اينسانابنزر مئيمونلاردان-آوسترالوپيتئکلردن باشلانير. آوسترالوپيتئکلر جانلي طبيعتين (حئيوانلارين) اينساناقدرکي اينکيشافي ايله اينسان آراسيندا کئچيد پيللەسي تشکيل ائدير. آوسترالوپيتئکين تاپيلميش ايسکئلئتلري گؤستريرکي، اونلار دؤرد اطراف اوستده يئريين موعاصير اينسانابنزر مئيمونلاردان فرقلي اولاراق ايکي دال اطراف - ايندي‌کي کيمي دئسک، ايکي آياق اوستده يئريميشدير. بعضي تدقيقاتچيلار بئله فيکير يورودورلر کي، گويا آوسترالوپيتئک ياريم‌بوکولو وضعيتده يئريميشدير، لاکين موعاصير علم ثوبوت ائدير کي، بئله يوروش مومکون دئييلدير. آوسترالوپيتئکلر چؤلده، يعني آچيق يئرده ياشاميشدير. ايکي آياق اوستده يئريمکدن باشقا آوسترالوپيتئکلري اينسانا ياخينلاشديران بير ده اونلارين ديشلرينين قورولوشودور: قوريللا و شيمپانزەدن فرقلي اولاراق آوسترالوپيتئکلرين قاباق ديشلري کيچيکدير و او قدر ده قاباغا چيخماميشدير. آوسترالوپيتئکين بئيني اينسان بئينيندن داها چوخ مئيمون بئيينه ياخين اولموشدور. آوسترالوپيتئکي مئيمونا ياخينلاشديران بير ده اودور کي، او، امک آلتي حاضيرلاماميش، طبيعتده‌کي حاضير آلتلردن - چاپداشي و دوينکدن ايستيفاده ائتميشدير. بونو ايکي عاميل ثوبوت ائدير: بيرينجيسي، آوسترالوپيتئک ايکي آياق اوستده يئريديگي اوچون تعقيب ائتديگي حئيوانا چاتا بيلمزدي؛ ايکينجيسي، اونون بيرتيجي ديشلري اولماديغي، فيزيکي جهتدن تام موحافيظەسيز اولدوغو اوچون (نظره عالماق لازيمدير کي، آوسترالوپيتئک آچيق چؤلده ياشاديغي اوچون دوشمندن گيزلنه ده بيلميردي) اؤزونو مودافيعه اوچون موطلق بير آلتدن ايستيفاده ائتمەلي ايدي. اونو دا قئيد ائتمک لازيمدير کي، بيرتيجيلاردان مودافيعه و ايري حئيوانلاري اوولاماق اوچون آوسترالوپيتئکلر سورو حاليندا بيرلشميشديلر: بونو سترئکفونتئين ماغاراسيندا (پرئتورييا شهري ياخينليغيندا) اون ايکي کلله سومويونون تاپيلماسي دا ثوبوت ائدير. علمي دليللرله گؤستريرلر کي، آوسترالوپيتئکين بئيني شيمپانزه تيپلي آنتروپويدلرين بئيينه داها ياخين اولموش و هوموساپيئنس بئيني اوچون سپئسيفيک اولان هئچ بير علامته ماليک اولماميشدير. بئله چيخير کي، اينسانين اساس فرقلنديريجي خوصوصيتي اولان صونعي داش آلتلر حاضيرلاماقلا مئيمون بئيينه ماليک اولماق بير آرايا سيغير. يئري گلميشکن قئيد ائتمک لازيمدير کي، بعضي حئيوانلار دا آلتدن ايستيفاده ائدير؛ مثلا، جنوبي آفريکادا ياشايان کاپوتسين مئيمونلاري قوزو داشلا سينديريب يئييرلر. آوسترالوپيتئکلرده موشاهيده ائديلن امک فعاليتي (آلتدن ايستيفاده ائتمه) و ايجتيماعي حياتين (سورو حاليندا بيرلشمەنين) روشئيملري اونلاري تکامولون آشاغي سوييەسينده دوران باشقا جانليلاردان فرقلنديريردي.

آوسترالوپيتئکله حئيوانلار عالمي‌نين تکامولو بيتير. تکامولون نؤوبتي پيللەسي ان قديم اينسانين - پيتئکانتروپون (مئيمون-اينسانين) مئيدانا گلمەسينه سبب اولدو. عادتن، اينسانين تکامولونه حصر ائديلميش اثرلرده اينسانين پيتئکانتروپ دؤورونو آرخئوانتروي، پالئوانتروپ، قيقانتوپيتئک و مئقانتروپ ياريم‌دؤورلرينه بؤلورلر، بعضي اثرلرده ايسه اينسانين تکامولونو پيتئکانتروپ (بورايا خوصوصي پيتئکانتروپ دؤوروندن باشقا سينانتروپ و هايدئلبئرق آدامي دؤورلريني ده عايد ائديرلر) و نئاندئرتال (قديم آدام) دؤورلرينه بؤلورلر. چوخ واخت ياريم‌دؤورلر داها کيچيک مرحله لره بؤلونور؛ مثلا، پالئوانتروپ ياخود نئاندئرتال ياريم‌دؤورو: 1) جنوب (رودئزييا تيپي)، 2) کلاسسيک (شاپئل تيپي)، 3) پرئساپيئنت (شتئينکئيم - ائرينگسدورف تيپي) و 4) کئچيد (فلستين تيپي) مرحله لرينه بؤلونور.

چوخ واخت علمي ادبیاتدا اینسانین تکامولونو بئینین حجمي ایله ده علاقه لندیریرلر. بئینین حجمي‌نین اینسانا-بنزر مئیموندان اینسانا قدر کئچدیگي تکامولو نظردن کئچیرک: اورانقوتانق-443 کوب سم (کوبیک سانتیمئتر)، شیمپانزه -410 کوب سم، قوریللا-510 (415-685) کوب سم، آوسترالوپیتئک-650 کوب سم، پارانتروپ-650 (490-815) کوب سم، سینانتروپ 1000-1100 کوب سم. نئاندئرتال آدامي-1100-1600 (چوخ واخت اورتا رقم 1600 گؤتورولور) کوب سم، موعاصیر آدام-1200-1700 (چوخ واخت اورتا رقم 1400 گؤتورولور) کوب سم.

کلله تاغي‌نین هوندورلوگو: شیمپانزهده-42.5 م (میلی مئتر) پیتئکانتروپ و سینانتروپدا 62،9 م، جبل الاتاریقده تانینمیش نئاندئرتال آدامیندا 81،1 م، موعاصیر اینساندا 89 م.

گتیریلن رقملر گؤستریر کي، نئاندئرتال آدامي‌نین بئیني‌نین اورتا حجمي موعاصیر اینسانین بئییني‌نین اورتا حجمیندن داها بؤیوکدور. بئله چیخیر کي، نئاندئرتال آدامي موعاصیر اینساندان داها چوخ اینکیشاف ائتمه‌لي ایدي. لاکین حیاتدا بئله اولمامیشدیر. بونون سببیني بئیین حیصه لري آراسینداکي تناسوبون دگیشمه‌سینده گؤرورلر: نئاندئرتال آدامي‌نین بئیني‌نین اؤن حیصه سي موعاصیر آداما نیسبتن داها آز اولموشدور. بئیین حجملري آراسینداکي نهنگ فرقه باخمایاراق، نئاندئرتال آدامي‌نین کلله‌سی‌نین فورماسي پیتئکانتروپون کلله‌سی‌نین فورماسیندان او قدر ده فرقلنمیر. بونو اونلارین و موعاصیر اینسانین آلینلارینین فورماسیندا گؤرمک اولار: سینانتروپون آلني‌نین ائنمه بوجاغي 60،5، نئاندئرتال آدامي‌نین آلني‌نین ائنمه بوجاغي 63، موعاصیر اینسانین آلني‌نین ائنمه بوجاغي تخمینن 90 درجه‌دیر. بونونلا بئله نئاندئرتال آدامي‌نین کلله‌سي ایله پیتئکانتروپون کلله‌سي آراسیندا موعین فرق واردیر: نئاندئرتال آدامي‌نین آلني پیتئکانتروپون آلنیندان ائنلیدیر، کلله‌سی‌نین یوخاري حیصه سي گئنیشدیر. داها بیر مساله‌نی ده قئید ائتمک لازیمدیر: آوسترالوپیتئک کیمي، پیتئکانتروپ دا امک آلتي حاضیرلامامیشدیر، امک آلتي حاضیرلاماغي باجارمامیشدیر؛ او واختادک داشدان پارچالار قوپارمیشدیر کي، بو داش ایشلتمک اوچون یارارلي اولموشدور. بیر سیرا موتخصیصلر ایدیعا ائدیرلر کي، بو دؤورده اینسانین (پیتئکانتروپون) امگي (حرکتي) شعورلو اولموش، ال و تفکور اینسان طلباتینا بیلاواسیطه خیدمت ائتمیشدیر. لاکین بو دؤورده امگین شعورلو اولماسیندان، امک پروسئسینده تفکورون ایشتیراکیندان دانیشماق اولماز. بو دؤورده امک آلتلري حاضیرلانماسي حرکت کومپلئکسلرینین آوتوماتیک ایمیتاسیاسي یولو ایله باش وئریر. حئیوانلارین بو نؤوع حیات فعالیتیني آدلاندیرماقدا دیالئکتیک فلسفه اینستینکتیو حئیوان امگي مفهوموندان ایستیفاده ائتمیشدیر. علم بئله حساب ائدیر کي، بیولوژي معنادا امک اینسانین حئیوان اجدادیندا نیطقدن چوخ مین ایللر اول، جمعیت ایسه نیطقدن خئیلي سونرا یارانمیشدیر. معلومدور کي، کلاسسیکلردن بیر نفر بئنجامین فرانکلینین اینسترومئنتالیزمینه ایستئهزا ائتمیش، اونون مشهور «اینسان آلت‌دوزلدن حئیواندیر» آفوریزمیني یانکیلر عصري اوچون سجییه‌وي حساب ائتمیشدیر. ماتئریالیزم امک دئدیکده نه‌یي نظرده توتور؟ بیز امگي آنجاق اینسانا مخصوص اولدوغو فورمادا نظرده توتوروق. هؤرومجک توخوجونون عملیاتیني خاطیرلادان بیر عملیات ایجرا ائدیر، بال آریسي دا مومدان شان قاییرماسي ایله بعضي معمار آداملاري اوتاندیریر. لاکین ان پیس معمار دا ان یاخشي بال آریسیندان لاپ اولدن بونونلا فرقلنیر کي، معمار هله مومدان شان قاییرمازدان اول بونو اؤز بئیینینده قاییریب حاضیرلامیش اولور. امک پروسئسی‌نین سونوندا آلینان نتیجه آرتیق بو پروسئسین اولینده اینسانین تصوورونده، یعني ایدئال صورتده مؤوجود اولور. اینسان نینکي طبیعتین وئردیگي شئیین فورماسیني دگیشدیریر؛ طبیعتین وئردیگي شئیده او اؤز شعورلو مقصدیني حیاتا کئچیریر. بو مقصد بیر قانون اولاراق اینسان فعالیتي‌نین اوصولونو و خاراکتئرینی موعین ائدیر و اینسان اؤز ایراده‌سیني بو مقصده تابع ائتمه‌لي اولور. هم ده اینسانین اؤز ایراده‌سیني بو مقصده تابع ائتمه‌سي تک بیر حال دئییلدیر. امگي ایجرا ائدن اعضالاري گرگینلشدیریلمه‌سیندن علاوه،امگین صرف ائدیلدیگي بوتون مودت عرضینده موعین مقصد گودن ایراده ده ضروریدیر کي، بو دا ایشه دیقت وئرمکله ایفاده اولونور، هم ده امگین مضمونو و اونون ایجرا اوصولو فهله‌ني نه قدر آز ماراقلاندیریرسا، دئمه‌لي، فهله اؤز فیزیکي و عقلي قووه‌لرینین حرکتیندن عیبارت اولان امکدن نه قدر آز ذؤوق آلارسا، همین ایراده بیر او قدر آرتیق درجه‌ده ضروریدیر. قئید ائتمک لازیمدیر کي، مقصد، ایرادیه تابع ائدیلمیش فعالیت شعورا خاص خوصوصیتدیر، شعور ایسه، مارکسین دئدیگي کیمي، لاپ اولدن ایجتیماعي محصول اولموش و عوموميتله اینسانلار مؤوجود اولدوقجا ائله ده قالاجاقدیر.

آرتیق ثوبوت ائدیلمیشدیر کي، امکله مشقول اولماسینا باخمایاراق آوسترالوپیتئک، پیتئکانتروپ و نئاندئرتال آدامي نیطقه مالیک اولمامیشدیر؛ بوراسي دا معلومدور کي، موعاصیر اینسانین هر اوچ اجدادي سورو حالیندا یاشامیش، دئمه‌لي، ایجتیماعي وارلیق اولموشدور. آوسترالوپیتئک، پیتئکانتروپ و نئاندئرتال آدامي‌نین نیطقه مالیک اولماماسیني موتخصیصلر اونلارین آلني‌نین یاستي (آلنین ائنمه بوجاغي‌نین آز اولماسي) و ائنسیز اولماسي ایله ایضاح ائدیرلر. نئوروپسیخولوگییا علمي ثوبوت ائتمیشدیر کي، موعاصیر اینسانین بئینینده نیطق مرکزي آلین و آلین-گیجگاه ناحییه‌سینده، گؤرمه و ائشیتمه مرکزلري ایسه بئینین آرخا حیصه سینده یئرلشیر. نینکي آوسترالوپیتئک و پیتئکانتروپون، حتّي نئاندئرتال آدامي‌نین دا بئیني‌نین آلین حیصه سي ضعیف، آرخا حیصه سي ایسه گوجلو اینکیشاف ائتمیشدیر؛ موعاصیر، اینسانین ایسه بئیني‌نین آلین حیصه سي گوجلو اینکیشاف ائتمیش،، بئینین آرخا حیصه سي ضعیف اینکیشاف ائتمیشدیر. نئوروپسیخولوگییا ثوبوت ائدیر کي، تکامولون نئوانتروپ دؤورونده باش بئینین (بئیین یاریمکوره‌لرینین) مورفولوگییاسیندا اساسلي دگیشیکلیکلر باش وئریر: بئینین آرخا حیصه سی‌نین کسکین صورتده آزعالماسي حسابینا بئیین قابیغي‌نین آلین حیصه سی‌نین، خوصوصن اونون یوخاري حیصه سی‌نین پرئفرونتال بؤلمه‌سي هومو ساپیئنس-ده سورعتله اینکیشاف ائدیر. تکامولون محض بو مرحله

سينده پالئوانتروپون كيچيك بوجاقلي آلني و آلچاق كلله تاغي عوضينه بيزيم، آز قالا، ديک آلنيميز و كلله‌ميزين يوكسک تاغي مئيدانا گلير. بوتون بو عامیللر سؤزون اينسان داورانيشيني اداره ائدن فاكتور كيمي يارانديغيني گؤسترير. دئمه‌لي، اينسانين ايلک اجدادلاري نيطقه ماليک اولماميش، عوضينده حساس ائشيتمه و حتّي قارانليقدا بئله گؤرمه قابيليتينه ماليک اولموشدور. اينسانين هله نيطق قابيليتينه ماليک اولمايان اولو اجدادلارينين سورو حاليندا ياشاديقلاريني، دئمه‌لي، جمعيت حاليندا بيرلشديكلريني نظره آلاراق، اونلارين بير-بيريله اونسيت ساخلاديقلاريني قبول ائتمه‌لي‌ييک. بس اينسانين اولو اجدادلاري هانسي واسيطه‌لرله اونسيت ساخلاميشلار؟ «ديل اينسانلار آراسيندا ان موهوم اونسيت واسيطه‌سيدير»، لاكين گؤروندويو كيمي، يئگانه اونسيت واسيطه‌سي دئييلدير.

اينسان ديلي اولو اجدادلاريميزين ايشاره‌لرله اونسيتيندن موعاصير ديلين عوضولرينه بؤلونن سسلي-سؤزلو نيطقيندن اوزون و تدريجي تكامول، اينكيشاف يولو كئچميشدير. عادتن، ديل دئديكده سسلي-سؤزلو نيطق نظرده توتورلار. لاكين نظره آلساق كي، ديل عوموميتله اونسيت واسيطه‌سيديرسه، اوندا سسلي-سؤزلو آيدين نيطق اونون نؤوعلريندن بيري، صونعي اونسيت واسيطه‌لريني نظر عالماساق، سونونجوسودور.

بشريت اينسانين يارانماغا باشلانماسيندان عوضولرينه بؤلونن سسلي-سؤزلو آيدين نيطقين مئيدانا گلمه‌سينه‌دک اوزون بير اينكيشاف يولو كئچميشدير. موعاصير اينسانين اولو اجدادلاري اولان اينسانابنزر وارليقلارين (علمي ادبياتدا بونلاري بعضاً تروقلوديتيد ده آدلانديريرلار) سورو حاليندا ياشاديقلاريني، دئمه‌لي، جمعيت حاليندا بيرلشديكلريني قبول ائتسک، دئمه‌لي، اونلارين آراسيندا اونسيتين اولدوغونو دا قبول ائتمه‌لي‌ييک چونكي اونسيت‌سيز هئچ بير جمعيت، هئچ بير سورو مؤوجود اولا بيلمز؛ اونسيت‌سيز يالنيز آيري-آيري فردلر، نينكي سوسيال، حتّي هئچ بير حئيواني موناسيبتلره گيرمه‌ين فردلر مؤوجوددور. هر هانسي ايكي فردين (حتا ايكيغ قوشون، ايكي حئيوانين) موناسيبتي آرتيق اونسيتدير. اونسيت ايسه ديلسيز مؤوجود اولا بيلمز. اونسيت واسيطه‌سي كيمي ايشاره‌لر سيستئميني ديل كيمي قبول ائتمک اولور. بو معنادا بوتون جانليلار ديله ماليكدير.

چوخ واخت ناغيل و داستانلاردا عاغيللي وزيرلر، دونيا گؤرموش قوجالار، سئحيرلي قووه‌يه ماليک آداملار بوتون قوشلارين و حئيوانلارين ديليني بيلير. البته، بو، رئال ايديعا دئييلدير. لاكين ايستئهزا ائديب «قوشلارين، حئيوانلارين دا ديلي اولار؟» دئمک ده دوزگون دئييلدير. قوشلارين، حئيوانلارين ديلي‌نين اولماسي بير مساله، اينسانين اونلاري باشا دوشه بيلمه‌سي پروبلئمي باشقا مساله‌دير.

سون زامانلار علم ثوبوت ائتميشدير كي، سودا-قورودا ياشايانلارين، قوشلارين، مه‌ليلرين «ديللري» واردير. موسكوا دؤولت اونيوئرسيتئتي‌نين تدقيقاتچيلاري سون ايللر 500-دن چوخ سودا-قورودا ياشايان قوش و مه‌لي نؤوعونون (قورباغادان باشلاميش جاناوارادک) «ديليني» تدقيق ائتميشلر. دونيانين هر يئرينده تدقيقاتچيلار اوزون ايللرديرکي، مئيمونلارين ديلي اوزرينده تدقيقات آپاريرلار.

تدقيقاتچيلار موعينلشديرميشلر كي، تويوقلارين «ديلي 200 هئرتس تئزليكلي دياپازونا اويغون گلير، چوخ: موركب و موكملدير: او، اونلارجا موختليف سيقناللاردان عيبارتدير. تويوغون تلاش بيلديرن سيقنالي بير نئچه-چالارا ماليكدير: دوشمن هاوادا گؤروندوكده بير جور، قورودان گلديكده باشقا جور سيقنال وئريلير؛ جوجه‌لر ده همين سيقنالا اويقون حركت ائدير. موعين‌لشديريلميشدير كي، حتّي جوجه‌لري يئمگه چاغيرديقدا بئله تويوق موختليف سيقناللار وئرير. غريبه بوراسيدير كي، يومورتادان چيخمازدان اوچ گون اول ائمبريون قيرت تويوقلا دانيشماغا-باشلايير: حتّي بو واخت يومورتاني قولاغا توتدوقدا ائمبريونون چيخارديغي سسلري ائشيتمک مومكوندور. بو سيقناللاري اينسان ديلينه چئويرسک، بئله چيخير: «منه ايستيدير»، ياخود «من اوشويورم». هانسي سيقنالين وئريلمه‌سيندن آسيلي اولاراق تويوق يا يومورتاني چئويرير، يا يومورتانين اوستوندن دورور، ياخود يئم آختاريشيني داياندیریب يومورتانين اوستونده اوتورور.

«پراودا» قزئتي‌نين 23 سئنتيابر 1982-جي ايل تاريخلي نؤمره‌سينده «قوش ديلي، او نئجه‌دير؟» آدلي بير يازيدا دئييلير:

«ناغيللاردا قوشلار دانيشير، دوغرودان دا اونلار بير-بيريني نئجه باشا دوشورلر؟ معلوم اولموشدور كي، قاناديلار هر حالدا «دانيشيرلار». آنجاق سؤزلرله يوخ. قوشلار ععالمي‌نين نوماينده‌لري ايشاره‌لرله دانيشيرلار، بو ايشاره‌لر چوخدور: چيغيرتيلار، فيتلر، تماس، موعين اييلر، ايشيق، ياخود آلابزک لكلرين كؤمگيله سيقنال-وئرمه، غئيري-عادي دوروش.

عاليملر حئيوانات ععالمي‌نين «ديلي» ايله يالنيز 35-40 ايل بوندان اول ماراقلانماغا باشلاميشلار. قانادليلار آراسيندا ان چوخ ياييلميش اونسيت واسيطه‌سي سسلر، موختليف سسلنمگه ماليک سسلرديرد. عاليملر حسابلاميشلار: قوشلارين جه-جهي، نغمه‌لري 400-ه قدر چالارا ماليكدير. معلوم اولموشدور كي، ان نانال هئچ ده ساغساغان دئييل، قارغالاردير. اونلارين ديلينده 300-ه ياخين چيغيرتي و قاريلداما واردير. اونلارين هئچ ده هاميسي‌نين معناسي آچيلماميشدير. آنجاق بعضي «سؤزلرين» معناسي آرتيق معلومدور. مثلاً، فاصيله‌سيز بوغوق قاريلداما بيلديرير كي، دسته تارلادا توپلاشماليدير.

ايلک باخيشدا بئله گؤرونور كي، دونيادا قارغالار هاميدان آسان ياشاييرلار. هارايا اوچسا، هارادا قونسا اؤز يولداشلاري ايله ديل تاپار. اورنيتولوقلار دئييرلر، يوخ. قوش ديللرينين ده اؤز ديالئكتلري، اؤز شيوه‌لري واردير. تجروبه‌لر نتيجه‌سينده موعينلشديريلميشدير كي،

میچیقان گؤلو ساحیلی‌نین قارغالاري، مثلا، فلورئنسیا شهري طرفینده‌کی قارغالارلا عمومي رایه گله بیلمیرلر، شهر قارغالاري کند قارغالاریني باشا دوشمورلر.

بئله بیر ائکسپئریمئنت آپاریلمیشدیر: اورنیتولوقلار فرانسادا برئتاندا یاشایان قارغالارین هیجان سیقناللاریني ماقنیتوفون لئنتینه یازمیشلار. یازي آمئریکا قیطعه‌سینده بیر نئچه دفعه سسلندیریلمیشدیر. افسوس، «آمئریکالیلار» اؤز فرانسیز همقبیله‌لرینین خبردارلیغینا جاواب وئرمه‌میشلر.

البته، ان باجاریقلیلاري - گزري قارغالاردیر، چونکي اونلار یاخشي «پولیقلوت»دورلار. دئمه، "اونلار بیر یئردن باشقا یئره اوچاراق یئرلي «دیالئکتلري» نیسبتن تئز منیمسه‌ییرلر. لاکین گزري قارغالارین هئچ ده هامیسي بئله قابیلیته مالیک دئییلدیر.

قوشلارین دیلي مئتافورا دئییلدیر، حقیقتده مؤوجود اولان علاقه واسیطه‌سیدیر. مشهور اورنیتولوق کونراد لورئنس بونا امین اولموشدور. تخمینن بیر ایل عرضینده او قازلارین چیغیرتی‌سیني، قاقیلتی‌سیني، فیشیلتی‌سیني - بیر سؤزله بوتون مورکب قاز فونئتیکاسیني اؤیرنمیش و... حتّي اؤزو قوش دیلیني منیمسه‌میشدیر. قازلار پروفئسسورون قاقیلتیسینا جاواب وئرمیش، اونون امرلریني یئرینه یئتیرمیش، ساحیله چیخمیش، یاخود چمنده اوتلاماغا گئتمیش، هامیسي «بیرلیکده سویا تولّانمیشلار.

عالیملر موهوم کشف ائتمیشلر. اونلار اؤز تدقیقاتلاریندا بئله نتیجه‌یه گلمیشلر کي، حئیوانلار عالمي‌نین بوتون نماینده‌لري دوغولان کیمي «دانیشماغي» باجاریرلار. یومورتادان یئني چیخان قوش بالاسي آرتیق اؤز دیلینده دانیشا بیلیر. او بونو چوخلو دیگر اینستینکت و عادتلري ایله بیرلیکده اجدادلاریندان ایرثن عالمیشدیر. آنجاق عکسینه اولاراق اینسان «بالاسي» ایسه اؤز والیدئینلرینین دیلیني اوزون مودت و عینادلا اؤیرنمه‌لي اولور.

اونو دا قئید ائدک کي، قوشلارا اؤزگه دیللري اؤیرنمک مویسر اولمور. اؤردک بالاسي بایقوش بالاسي یاخود دورنا بالاسي ایله هئچ واخت دانیشا بیلمز. اونلار حتّي اؤز یاخین قوهوملارینین دیللریني منیمسه‌یه بیلمزلر: توتاق کي، ،آغ تئترا قوشو، چیل تئترا قوشونو باشا دوشمور. «دیلین» سد اولماسی‌نین پارلاق نمونه‌سي آغ و قارا لئیلکلرین حیاتیندا موشاهیده ائدیلمیشدیر. بعضي زوولوگییا باغلاریندا قارا لئیلک آغ لئیلگي سئومگه باشلاییر. لاکین بو سئوگي یالنیز یووا قورماقلا محدودلاشیر».

ایلک باخیشدا ائله گؤرونه بیلر کي، عئیني جینسه عاید اولان حئیوان نؤوعو عئیني سس چیخاریر: بوتون قارغالار عئیني جور قاریلداییر، بوتون ایتلر عئیني جور هورور، بوتون قورباغالار عئیني جور قورولداییر. لاکین اصلینده ائله دئییلدیر. اینسان قولاغي‌نین توتا بیلمه‌دیگي چالارلاري یوکسک حساسلیغا مالیک جیهازلار فرقلندیریر. بئله چالارلاري حئیوانلار اؤزلري تئز حیس ائدیرلر. تدقیقاتچیلار موعین‌لشدیرمیشلر کي، آیري-آیري اراضیلرده یاشایان عئیني نؤوعلو حئیوانلار بیر-بیریني «باشا دوشمورلر»: مثلا، کالیفورنییا قارغالاري تئخاس قارغالارینین «دیلیني» بیلمیرلر. بئله بیر سهو فیکره تئز-تئز تصادوف ائدیریک کي، بیر حئیوان نؤوعونه عاید اولان فرد باشقا حئیوان «دیلینده» دانیشا بیلمز. دئینس بارریقتون اوچ کؤرپه کتانقوشو بالاسیني گؤتوروب چمن، چؤل و مئشه توراغایي‌نین یانینا قویور. هر کؤرپه اؤز یئني والیدئیني کیمي اوخویور. اونلاري اؤز نسلینه قایتاردیقدا اؤز خوصوصي کتان قوشو نغمه‌سینه قاییتمیرلار، تربییه آلدیقلاري توراغایلار کیمي اوخویورلار. بئله چیخیر کي، حئیوانلارین دیلي ده ایجتیماعي حادیثه دیر. اینسانلاردا اولدوغو کیمي، حئیوانلاردا دا «دیل» ایرثن کئچمیر، احاطه‌ده قازانیلیر. بو فیکرین نه درجه‌ده دوغرو اولدوغونو سؤیله‌مک چتیندیر؛ اونو تصدیق یاخود ردد ائتمک اوچون چوخلو تجروبه آپارماق لازیمدیر. لاکین بو، اینکارئدیلمز حقیقتدیر کي، حئیوانلار «اونسیت ساخلاماق اوچون موختلیف چالارا مالیک سس سیقناللاریندان ایستیفاده ائدیرلر. بو باخیمدان اینکیشاف پیلله‌سینه، تکامول درجه‌سینه گؤره اینسانا داها یاخین اولان مئیمونلار اوزرینده آپاریلان تجروبه‌لر موثبت نتیجه‌لر وئریر. آپاریلان تجروبه‌لردن بئله نتیجه‌یه گلمک اولور کي، شیمپانزه موختلیف چالارا مالیک اولان 25-دن 32-دک (ن. ن. لادیکینا-کوتسا گؤره 25، آمئریکا تدقیقاتچیسي لئرنئره گؤره 32) سس چیخارا بیلیر. مقصددن آسیلي اولاراق، سسین چالاري دگیشیر. داها بیر مساله‌نی ده قئید ائتمک لازیمدیر: شیمپانزه ایت هوروشونو اعلا تقلید ائتدیگي حالدا بوتون جهدلره باخمایاراق اینسان سسیني تقلید ائده بیلمیر.

معلومات اوچون قئید ائدیریک کي، قوش و حئیوان «دیللریني» اینسان دیلینه ترجومه ائتمک تشببوثلري ده گؤستریلمیشدیر. مثلا، 1800-جو ایلده عالمانییادا وئتزئل ایت، پیشیک، تویوق و س. دیللرینین لوغتجیکلریني ترتیب ائدیر. او بئله گومان ائدیردي کي، حئیوانلار اینسان دیلیني باشا دوشور. 1807-جي ایلده دوپون بولبولون نغمه‌سیني فرانسیز دیلینه ترجومه ائدیر و قارغا «دیلي‌نین» لوغتیني ترتیب ائدیر.

عادتن، بیز حئیوان سسلریني تقلید ائدرکن اونو اینسان سسلري یاخود اونلارین یازیلي، قرافیک شکلي اولان حرفلر کیمي تصوور ائدیریک. اصلینده بو ایللوزییادیر، چونکي ان ایبتیدایی حئیواندان باشلامیش اینسانادک تکامولون ان یوکسک پیلله‌سینده دوران موعاصیر اینسانابنزر مئیمونلارادک بوتون جانلیلارین چیخاردیغي سسلر عوضولرینه بؤلونمور، سینکرئتیک وحدت تشکیل ائدیر: قارغا ق-آ-ر-ر، ایت ه-آ-م و س. سسلري چیخاریر. اینسان دیلي باشقا جانلیلارین «دیلیندن» بیر ده اونونلا فرقله‌نیر کي، او، آیدین، عوضولرینه بؤلونن

نیطقدیر. اینسانین مئیموندان آیریلماسیندا آغیز اورقانلارینین تدریجن بیر-بیرینین آردینجا آیدین سسلر تلفوظ ائتمه‌سیني ائنقئلس خوصوصیله قئید ائدیر.

گومان کي، آوسترالوپیتئکدن باشلایاراق اینسانین اولو اجدادلاري-پیتئکانتروپ (مئیمون-اینسان) و پالئانتروپلار (قدیم اینسانلار) دا تکامول پیلله‌سی‌نین اینساندان سونرا ان یوکسک پیلله‌سینده دوران مئیمونلار کیمي آیدین شکیلده عوضولرینه بؤلونمه‌ین سسلرله اونسیت ساخلامیشلار؛ یالنیز نئانتروپ (یئني اینسان) آیدین نیطقه مالیک اولموشدور. بونا گؤره ده، عادتن، اینسانین یارانماسي و تکامولو تاریخي هره‌سي بیر سیرا کیچیک مرحله لره آیریلان اوچ بؤیوک دؤوره بؤلونور: هومو آلژالژوس (لال، دیلسیز اینسان) دؤورو، هومو ستوپیدوس (آخماق اینسان) دؤورو و هومو ساپیئنس (آغیللي اینسان) دؤورو. محض بو سون دؤورده اینسان آیدین نیطقه ییه‌لنمیشدیر.

ثوبوت ائدیلمیشدیر کي، مئیمونون چیخاردیغي سسلر فیکیر ایفاده ائتمیر، حیس و آرزو بیلدیریر، لاکین معناسیز چیغیرتیدان فرقله‌نیر. گومان کي، ایلک اینسان، داها دوغروسو، عمله گلمکده اولان اینسانین سسلري ده مئیمون سسلري کیمي نینکي عوضولرینه بؤلونمه‌میش، هم ده فیکیر ایفاده ائتمه‌میش، تکجه حیس و آرزو بیلدیریمیشدیر. لاکین امک فعالیتي‌نین گئنیشلنمه‌سي، خوصوصن اووچولوغون مئیدانا گلمه‌سي اینسانین اولو اجدادینین داها دا ایجتیماعي‌لشمه‌سینه، سوسیال وارلیغا چئوریلمه‌سینه سبب اولدو. ...امگین اینکیشافي جمعیت عوضولرینین ضرورت اوزوندن داها سیخ بیرلشمه‌سینه کؤمک ائتمیشدیر، چونکي اونون سایه‌سینده قارشیلیقلي کؤمک، بیرگه فعالیت حاللاري داها تئز-تئز باش وئرمگه باشلامیش و هر بیر آیریجا عوضو بو بیرگه فعالیتین فایدالي اولدوغونو داها آیدین درک ائتمگه باشلامیشدیر. قیسا دئسک، عمله گلن اینسانلار او یئره چاتمیشلار کي، اونلاردا بیر-بیرینه بیر شئي سؤیله‌مک طلباتي مئیدانا گلمیشدیر . لاکین بو طلباتین نئجه اؤدندیگي، «مئیمونون اینکیشاف ائتمه‌میش اولان خیرتدگي‌نین یاواش-یاواش، لاکین دؤنمه‌دن، مودولیاسیا یولو ایل، گئتدیکجه داها آرتیق اینکیشاف ائدن مودولیاسیایا کئچمک اوچون نئجه دگیشمه‌سي، آغیز اورقانلارینین ایسه تدریجن بیر-بیرینین آردینجا آیدین سسلر تلفوظ ائتمگي نئجه اؤیرنمه‌سي» علمي ادبیاتدا گؤستریلمیر. بو مساله‌ده ده فرضیه‌سیز کئچینمک مومکون دئییلدیر. گومان کي، عوضولرینه بؤلونمه‌ین سسلر مرحله سي ایله عوضولرینه بؤلونن آیدین نیطق مرحله سي آراسیندا کئچید پیلله‌سي مؤوجود اولموش و امکله، دیک یئریشله یاناشي بو آرالیق، کئچید پیلله‌سي آیدین نیطقین یارانماسینا سبب اولموشدور. شرطي اولاراق، بو پیلله‌ني ایشاره پیلله‌سي آدلاندیراق. مئیمونلار اوزرینده اوزون مودت و نه قدر جیدي-جهدله تجروبه آپاریلمیشسا دا، اونون ایشاره‌لردن، خوصوصن ال ایشاره‌لریندن، ژئستلردن ایستیفاده ائتمه‌سینه نایل اولمامیشلار: مئیمون یالنیز باشي ایله تصدیق و اینکار (هه، یوخ) ایشاره‌لریني قاورامیشدیر، ال ایله ایفاده ائدیلن بو، او، گل، گئت و س. ژئستلر مئیمون بئیني طرفیندن قاورانیلمامیشدیر. چوخ زامان علمي ادبیاتدا ال حرکتي دیلي ایدئیاسي کسکین تنقید ائدیلیر. لاکین بو ایدئیانین راسیونال توخومونو ردد ائتمک دوزگون دئییلدیر؛ بوتؤولوکده ال حرکتي دیلي ایدئیاسي ردد ائدیلسه ده اونون راسیونال توخومو قبول ائدیلمه‌لیدیر. گومان ائتمک اولار کي، امک فعالیتي‌نین خئیلي گئنیشلنمه‌سي نتیجه‌سینده نه ایسه سؤیله‌مک، تکجه آرزو، حیس و هیجاني ایفاده اوچون یوخ، هم ده نه ایسه بیر فیکیر سؤیله‌مک طلباتي ایله علاقه دار اولاراق عمله گلمکده اولان اینسان هله عوضولنمه‌ین ایختیاري سسلرله (البته، مئیمونلاردا اولدوغو کیمي، یارانماقدا اولان اینسانلاردا دا عوضولرینه بؤلونمه‌ین آیري-آیري سسلر موعین معنالارلا باغلي ایدي) یاناشي اؤزونون مئیمونابنزر اجدادلاریندا اولمایان موعین ایشاره اوچون ایشله‌دیلن ال حرکتلریندن، ژئستلردن ده ایستیفاده ائتمگه باشلاییر. ایلک ژئستلر بو، او، بلي، خئییر، هه، یوخ، گل، گئت. وئر، لازیم، دئییل، آل، من، سن، او، بو منم، بو اودور، هده‌له‌مک، قورخوتماق، چاغیرماق، قووماق، یالوارماق و س. معنالاري ایفاده ائدن حرکتلر اولموشدور. سونرالار بو حرکتلر و عوضولرینه بؤلونمه‌ین سسلر اساسیندا ایلک عوضولرین، یئني ترکیب سسلرینه بؤلونن سؤزلر یارانمیشدیر. بیز بو پروسئسین نئجه گئتدیگیني، ایلک هومو ساپیئنس-ین ایلک عوضولرینه بؤلونن سؤزو نئجه تلفوظ ائتدیگیني، بو سؤزون هانسي سؤز اولدوغونو سؤیله‌یه بیلمریک، بونو سؤیله‌مک مومکون دئییل، لاکین دیلین یارانماسي پروسئسی‌نین محض بو جور گئتدیگینه امینیک.

ال حرکتلري ایله دیلین (نیطقین) سیخ علاقه دار اولدوغونو پسیکولوگییا علمي‌نین سون نایلیتلري ده ثوبوت ائدیر. پسیکولوقلار موعینلشدیرمیشلر کي، اللرین حرکتیني تنظیم (ایداره) ائدن باش بئیین مرکزي نیطق مرکزي ایله یاناشیدیر. بو فاکتین اؤزو ده نیطقله ال حرکتي‌نین، ژئستلرین سیخ علاقه دار اولدوغونو گؤستریر.

مئیمونون اینسانا چئوریلمه‌سي (دئمه‌لي، دیلین ده یارانماسي) پروسئسي دیالئکتیک و تاریخي ماتئریالیزم فلسفه‌سي مئتودوندا یازیلمیش بیر سیرا اثرلرده داهیانه صورتده شرح ائدیلمیش و سونرا گلن مؤلیفلر طرفیندن بو و یا دیگر شکیلده تکرار ائدیلمیشدیر. ائنقئلسین شرح‌چیلري مساله‌نی بئله قلمه وئریرلر کي، گویا ائنقئلس بئله بیر فیکیر سؤیله‌ییر کي، اینسانین اولو اجدادي امکله مشغول اولان کیمي دیل یارانمیشدیر. لاکین ائنقئلس اؤز اثرینده بونا اوخشار هئچ بیر فیکیر ایره‌لي سورمه‌میشدیر. ائنقئلس دیله امگین سون نتیجه‌سي، امگه ایسه جمعیتین و دیلین یارانما منبعیي، سببي کیمي باخمیشدیر. ائنقئلس ایلک اینسانابنزر مئیمونون امکله مشغول اولماسي و دیله مالیک اینسانین (هومو ساپیئنس) یاراندیغي واختدان نه قدر کئچدیگیني سؤیله‌مه‌سه ده، بو ایکي حادیثه، یعني امکله مشغول اولما و دیلین یارانماسي آراسیندا یوز مین ایللر کئچمیشدیر.

اینسان دیلی‌نین عوضولنمه‌ین (آیدین اولمایان) سسلر و ایشاره‌لردن آیدین باشا دوشولن و سؤزلري ترکیب سسلرینه عوضولنن آیدین نیطقه‌دک اینکیشافیني یالنیز بئله تصوور ائتمک اولار.

نیطق و فعالیت

نیطقین اینسان حیاتیندا و فعالیتینده‌کي عوضسیز رولو بعضاً، خوصوصن بورژوا دیلچیلیگینده اونون فونکسیاسی‌نین شیشیردیلمه‌سینه سبب اولور.ایگیرمینجی عصرین اورتالاریندا دیلین اینسانین ایجتیماعي حیاتینداکي رولونون بئله شیشیردیلمه‌سینه، سنیر-اوورف فرضیه‌سینده راست گلمک اولار. درینلیگینه وارماساق، بو فرضیه‌یه گؤره، دیل اینسانین اطراف موحیطي قاوراماسیني، تفکور طرزیني و ایجتیماعي اخلاقیني، اؤزونو ایداره‌ائتمه قایدالاریني موعینلشدیریر؛ اینسان یالنیز اونون دیلی‌نین موعینلشدیردیگي شئیلري قاورایا و درک ائده بیلر. بو فیکیر دیلچیلر و فیلوسوفلار طرفیندن کسکین تنقید ائدیلسه ده هله‌لیک کیمسه اونو اساسلي شکیلده تکذیب ائده بیلمه‌میشدیر. حتّي سون ایللرده سووئت دیلچیلیگینده بو فیکره رغبت ده حیس ائدیلیر. مثلا، و. آ. زوئگینتسئو یازیر: «دیلچیلر، البته، حتّي اؤزلري اوچون بیر قدر گؤزله‌نیلمز شکیلده آیدینلاشدیردیلار کي، اونلار فاکتیک اولاراق هله‌لیک بئله بیر شراییطدن لازیمي نتیجه‌لر چیخارمامیشلار کي، اینسان دیلین مضمونلو (یاخود معنالي) ععالمینه داخیل اولموش حالدا ایشله‌ییر، حرکت ائدیر، دوشونور، یارادیر، یاشاییر؛ دیل گؤستریلن آسپئکتینده، ماهیتجه دئسک، اینسانین اؤزونون یاشاماسي اوچون قیدالاندیریجي موحیطدیر و دیل هر حالدا اینسانین شعورلو و شعورسوز داورانیشیني عمله گتیرن بوتون پسیکي پارامئترلرین واجیب ایشتیراکچیسیدیر»1.

سؤزون اینسان داورانیشینا، اخلاقینا، حتّي اینساندا گئدن فیزیولوژي پروسئسلره تاثیر گوجو آرتیق هامي طرفیندن قبول ائدیلیر. ک- اي. پلاتونوون 2 کلاسسیک تجروبه‌لري ثوبوت ائتمیشدیر کي، هیپنوزدا سؤز قانین ترکیبي‌نین دگیشمه‌سینه و اورقانیزمده دیگر بیوکیمیوي دگیشیکلیکلرین باش وئرمه‌سینه تاثیر گؤستره بیلر. شرطي رئفلئکتور موناسیبتلري موعینلشدیرمک واسیطه‌سیله سؤزله هر هانسي فیزیولوژي پروسئسه تکجه بیلاواسیطه وئربالّلاشان (سؤزله ایفاده ائدیلن) پروسئسلره دئییل، هابئله بیلاواسیطه اؤز آدلاري ایله آدلاندیریلمایان، درک ائدیلمه‌ین پروسئسلره ده تاثیر گؤسترمک مومکوندور. پرینسیپجه سؤز اینسان اورقانیزمي‌نین، دئمک اولار کي، بوتون رئاکسیالاري اوزرینده حاکیمدیر. دوزدور، چوخ واخت بیز بونو موشاهیده ائده بیلمیریک، لاکین بو بئله‌دیر. ن. اي. چوپریکووا یازیر کي، اینسانین بئیین فعالیتي‌نین قطعي صورتده بوتون ساحه لري ایکینجي سیقنال سیستئمي‌نین (یعني نیطقین) ایداره-ائدیجي ایمپولسلارینین تاثیري آلتیندادیر. موعاصیر نئوروپسیکولوگییا علمي آرتیق ثوبوت ائتمیشدیر کي، ایکینجي سیقنال سیستئمي اینسانین عالي عصب سیستسمي‌نین بوتون ساحه لرینین فعالیتینه نظارت ائدیر و بیرینجي سیقنال سیستئمي‌نین هر هانسي حرکت و وئگئتاتیو رئفلئکسیني اگلتمه (تورموزلاما) واسیطه‌سیدیر. ن. اي. چوپریکووا یازیر کي، ایکینجي سیقنال سیستئمي مووقتي علاقه لرین یارانماسینا مانع اولماق قابیلیتینه، بئیین قابیغي‌نین قاپانما پروسئسلریني اگلتمه قابیلیتینه مالیکدیر.

اینسانین فعالیتینده سؤز گؤزگؤرونمز، حیس ائدیلمز شکیلده همیشه اگلتمه، قاداغانئتمه ایشي گؤرور. آنومال اوشاقلارلا آپاریلان ائکسپئریمئنتین نتیجه‌لري گؤستریر کي، سؤز سیستئمي واسیطه‌سیله ایلکین (بیرینجي) سیقنال سیستئمي رئاکسیالارینا اگلندیریجي تاثیر گؤسترمک مومکوندور. او، ستیمول و رئاکسیانین ساده علاقه سي اساسیندا عادي قاپانمانین قارشیسیني آلیر. سؤزون اگلنج فونکسیاسي ایلک اوشاقلیقدا اؤزونو داها قاباریق شکیلده گؤستریر، آدام یاشا دولدوقجا حیس ائدیلمیر (داها دوغروسو، «گیزله‌نیر»، اؤزونو قاباریق گؤسترمیر) و یالنیز نئورودینامیکانین پوزولماسي حاللاریندا موشاهیده ائدیلیر.

اي. پ. پاولوفون تجروبه‌لریندن بیزه معلومدور کي، ایکینجي سیقنال سیستئمي هر شئیدن اول بیرینجي سیقنال سیستئمینه همیشه منفي ایندوکسیا گؤستریر. سؤزون، نیطقین، عوموميتله، ایکینجي سیقنال سیستئمي ایمپولسلارینین ان اساس فونکسیاسي اگلتمه‌دیرسه، اوندا بوتؤولوکده ایکینجي سیقنال سیستئمي بئیین آپاراتي‌نین فعالیتیني باشا دوشمک ایمکاني یارادیر. تکجه آشاغي آلین قیریشلاریندا، گیجگاه حیصه‌سینده و گیجگاهین امک و انسه ناحیه‌لري ایله بیرلشدیگي یئرده یئرلشن نیطق اونسیتي‌نین سئنسور جهتیني (قاوراما) و موتور (حرکت) آکتلاریني ایداره ائدن بئیین قابیغي حیصه لریني دئییل، هابئله خوصوصن موعاصیر آرخیتئکتونیک شکیلده بئینین آلین حیصه سیني محض بو مورفو-فونکسیونال آپاراتا عاید ائتمک لازیمدیر. ب. ف. پورشنئو یازیر: «بو اساس حلقه اولمادان یول و سیستئملرین چوخ حیصه سیني اگله‌ده‌رک و جوزیی حیصه سیني فعاللاشدیراراق نیطق مرکزي بوتون بئینین، بوتون عصب سیستئمي‌نین فعالیتیني ایداره ائده بیلمزدي»3. اینسان بئیني‌نین نیطق مرکزي یئرلشن آلین حیصه سي مورککب مقصدیؤنلو آکتلارین ایجراسیني ایداره ائدیر. بئله آکتلار وئربال و موجرد آنلاییشلارین ایشله‌دیلمه‌سي ایله علاقه دار اولان موعین اوزون‌مودتلي مقصدلرین موحافیظه‌سیني طلب ائدیر. بئینین آلین حیصه سي بو فونکسیالاري حیاتا کئچیریر:

1) بیرینجي سیقنال رئفلئکسلریني، اطراف موحیطه بیلاواسیطه-رئاکسیا وئرمه‌ین آیلندیریر؛

2) نيطقي داورانيشا چئويرير، بيلاواسيطه رئاكسيا وئريلمەسيندن آزاد ائديلميش داورانيشي تاپشيريغا. كوماندايا ياخود فيکره - باشقا سؤزله دئسک، نيطق باشلانغيجينا، پلانينا و پروقرامينا تابع ائدير.

خوصوصی نيطق زونالاري ايله فعاليتده اولان بئينين بوتون شؤعبه لري آراسينداكي ترانسميسيا اساس اعتيباريله بئينين آلين بؤلمەسينده جمعلنميشدير. بئيين بؤلمەسىنين كوتله حاليندا زدەلنمەسي (شيش اولماسي، يارالانماسي، قان دؤوراني و س.) زاماني اينسان نيطق قابيليتيني ايتيرمير، لاكين اونون داورانيشي ائكسپئريمئنتورون سؤزله وئرديگي تعليماتا تابع اولمور.

ن. اي. چوپريكووا بئله بير فرضيه ايرەلي سورور كي، بئيين بؤلمەلري سؤزون حقيقي معناسيندا نيطق زونالاري اولماسا دا هر حالدا اينسانين عالي عصب فعاليتينده ايكينجي سيقنال سيستئمي‌نين ايدارەائديجي فونكسياسى‌نين حياتا كئچيريلمەسي ايله علاقه سي اولان ناحيەلردير.

«بئلەليكله، گومان ائتمک اولار كي، اينسان بئيني‌نين سپئسيفيک فعاليتي اوچ مرتبەدن تشكيل ائديلميشدير: 1) سئنسور و موتور نيطق زونالاري ياخود مركزلري؛ 2) آلين بؤلمەلري، خوصوصن آلين‌اؤنو، پرئفرونتال فورمالاشمالار و خوصوصي اولاراق هومو ساپيئنسه مخصوص اولان گيجگاه-امگک-انسه ناحيەسينده يئرلشن زونالار؛ 3) بئيني‌ن ديگر بؤلمەلري - بونلار اينساندا و عالي حئيوانلاردا عئيني جينسلي دير. ايكينجي مرتبه نيطق ايشارەلريني ايستيقامتلنديريجي مقصده و اونون ايدارەسى‌نين حياتا كئچيريلمەسينه چئويرير. بونونلا دا سوسيال اولان فردين داخيلينه داخيل اولور، اينسان موحيطينه عونوان‌لانديريلان ايشارەلر اونون فعاليتي‌نين داخيلي قانونلاري اولور»- 2 . 3.

اينسان امگيني باشقا جانليلارين فعاليتيندن فرقلنديرن ده محض بودور - بئيينين سئنسور و موتور نيطق مركزلرينين، هابئله آلين و گيجگاه-امگک-انسه ناحيەلرينين اينسانين بوتون فعاليتيني ايداره ائتمەسيدير.

حاضيردا پالئوآنتروپولوگييا علمينه مؤعتبر صورتده معلومدور كي، تروقلوديتيد عاييلەسى‌نين بوتون عوضولرينين، حتّي اونلارين ان يوكسک اينكيشاف ائتميشي اولان پالئوآنتروپلارين (نئاندئرتال آدامي‌نين) بئيني‌نين آرخيتئكتونيكاسيندا باش بئيين قابيغي‌نين بوتون يوخاري پرئفرونتال فورمالاشمالداري، هابئله گيجگاه و امگک ناحيەلرينين ايكينجي سيقنال ايداره و فعاليتي، قاوراما و عوموميتله اينسان اورقانيزمي‌نين بوتون فونكسيالاريني حياتا كئچيرن زونالاري اولماميشدير. بوتون بونلار يالنيز هومو ساپيئنسه مخصوصدور و اونون ديگر عالي مەليلردن بير صينيف كيمي فرقلەنيب آيريلماسيندا اساس رول اويناميشدير. اوللر ايكي سبب بئله بير نتيجەيه گلمگه مانع اولوردو. اولن، اينكيشافين درجەسيني بئيينين چكيسى‌نين بدنين چكيسينه نيسبتي ايله اؤلچوردولر. بو فيكير خوصوصن سونرالار بئيين قيريشلاري سايي‌نين و درينليگي‌نين بئيينين داها يوكسک سوييەده تكامولو ايله هئچ بير علاقه سي اولماديغي آيدين اولدوقدا داها دا اينتيشار تاپدي. قومينيدلرين اينكيشافي خطيني بئيينين حجمي (دئمەلي، چكيسي) علامتي اساسيندا قورماغا چاليشيرديلار. لاكين معلوم اولدو كي، نئاندئرتال آدامي‌نين باش بئيني‌نين حجمي هومو ساپيئنسين باش بئيني‌نين حجميندن نينكي كيچيک دئييل، حتّي اورتا حسابلا (بعضى نؤوعلرده) بير آز بؤيوكدور. "اينسان بئيني فعاليتي‌نين تدقيقي گؤستردي كي، تفكورده ديگر عالي فونكسيالاردا بئيني تشكيل ائدن عصب هوجئيرەلري، ساحه لري و ستروكتورونون كيچيک بير حيصه سي ايشتيراک ائدير. حتّي بئله بير مساله قالديريليردي كي، بئله بؤيوک بئيين اينسانا لازيمديرمي، بئيين بو قدر بؤيوكلوگو آتاويزم دئييلمي؟ گئتديكجه علم عالمينده بئله بير فيكير ياراندي كي، حئيوانلار اينسانا كئچيدده (مئيمونون اينسانا چئوريلمەسينده) باش بئيين حجمي‌نين ده، چكيسى‌نين ده هئچ بير اهميتي يوخدور.

ايكينجيسي، بير حالدا كي، ايكينجي سيقنال سيستئمي تكجه ميكرويارانمالار صورتينده دئييل، هابئله آلين بؤلمەسى‌نين قاباق حيصه سي كيمي بؤيوک فورمالاشمالار شكلينده بئيين سوبستراتينا ماليكدير، اوندا اونون، مثلا، نئاندئرتال آداميندا مؤوجودلوغونو ياخود يوخلوغونو ائندوكرانلار اساسيندا آسان موعينلشديرمک اولار. بونا گؤره ده ايكينجي سيقنال سيستئمي‌نين آلين بؤلمەلرينين سپئسيفيک فونكسيالاري ايله قيريلماز علاقه سى‌نين موعينلشديريلمەسى‌نين اينسانين منشايي حاقينداكي علم اوچون فونداميئنتال اهميتي واردير. اگر بئيينين آلين بؤلمەسى‌نين يوخاري قاباق فورمالاشماسي مؤوجود دئييلس، اوندا نيطق مؤوجود دئييل، دئمەلي، اينسان اؤزو ده مؤوجود دئييلدير.

و. اي. كوچئتكووانين گرگين و محصولدار امگي‌نين نتيجەسينده ايندي بيزده اينسانين اجدادي‌نين، دئمک اولار كي، بوتون نؤوعلرينين - آوسترالوپيتئكلرين، هومو هابيلسرين، پيتئكانتروپلارين، سينانتروپلارين، موختليف پالئوانتروپلارين، كرومانيون آداملارينين باش بئيينلرينين مولياژي (قيپسدن حاضيرلانميش بئيين مودئلي) واردير. بونلار بئيينين خاريجي فورمالاريني عكس ائتديرسه ده پريماتلارين و اينسانين بئيين آناتومييا سي حاقينداكي موعاصير معلوماتلار ايمكان وئرير كي، خاريجي فورما اساسيندا داخيلي ستروكتورو و فعاليتي برپا ائتمگه دوغرو گئدک. بو ايش بير ده اونا گؤره آسانلاشير كي، اينسانين منشايي پروبلئمي‌نين حلينده بيزي باش بئيينين آشاغي و-اورتا حيصه لرينين يوخ، بئيين قابيغي‌نين تكامولو ماراقلانديرير. آنتروپومورف مئيمونلاردان باشلاميش تا هوموساپيئنسه قدر اينكيشافدا بؤيوک بئيين ياريمكورەلرينين بوتون ناحيەلرينين طالعی ايزلەنيلميشدير. اوريژينال كميت و قرافيک مئتودلار تطبيق ائديلميشدير. نتيجەلر دقيقلشديريلمەسه ده اينسانين منشايي پروبلئمي‌نين حلينده ماراقلي اولان سواللارا جاواب عالماق اولار.

چوخ واخت اینسانین یارانماسینی اونون اولو اجدادی‌نین امک آلتلریندن ایستیفاده ائتمه‌سی ایله علاقه لندیریرلر. دونیانین بیر سیرا آنتروپولوقلاری هومو هابیلیس-ای (پرئزینجانتروپو) ان قدیم اینسان حساب ائدیرلر، چونکي او، ان قدیم گئولوژي لایلاردا، لاکین صونعي چاي داشي آلتلري ایله تاپیلیردي. و. اي. کوچئتکووانین تدقیقاتلاري گؤستردي کي، پرئزینجانتروپون بئیني داها سونرا یاشامیش و صونعي امک آلتلریندن ایستیفاده ائتمه‌میش آوسترالوپیتئکلرین بئیندن هئچ بیر شئیله فرقلنمه‌میشدیر. اؤز نؤوبه‌سینده آوسترالوپیتئکلرین بئیني ده اساس علامتلرینه گؤر، مثلاً، شیمپانزه تیپلي آنتروپوییدلرین بئیندن فرقلنمیر و هومو ساپییئنس-ین بئیني اوچون سپئسیفیک اولان هئچ بیر شئیه مالیک دئییلدیر. دئمه‌لي، اینسانین اساس فرقي-صونعي داش آلتلر حاضیرلایا بیلمه‌سي - مئیمون بئیني ایله بیر آرایا سیغیر.

نؤوبتي تکامول حلقه‌سینده، آرخئوانتروپلاردا بئیین نیطق فعالیتي اوچون، دئمه‌لي، امک فعالیتي اوچون سپئسیفیک اولان حیصه لره مالیک دئییلدیر، حالبوکي اونون بئیني‌نین بعضي حیصه لري عالي مئیمونلار و آوسترالوپیتئکلرین-ده‌کینه نیسبتن بؤیوموشدور. پالئوانتروپلاردا بئیین قورولوشونون دگیشمه‌سي خئیلي ایره‌لي گئدیر، لاکین اونلاردا دا اینسانین نیطقیني تنظیمله‌ین و فعالیتیني، خوصوصن امک فعالیتیني پروقراملاشدیران بئینین یوخاري آلین بؤلمه‌سی‌نین اینکیشافي چاتمیر. پالئوانتروپلارین بئیني‌نین گؤرمه-ایی‌بیلمه و انسه حیصه لري اینتئنسیو اینکیشاف ائدیر؛ بو حیصه لر سونرالار هومو ساپییئنس-ده یئنیدن او قدر آزالیر کي، اینسان اجدادلارینین بوتون تکامول عرضینده قازاندیقلاریني ایتیریر. بورادان بئله بیر نتیجه چیخارماق اولار: نیطق و اینسان امگي مئیمون بئیني (حتا آنتروپومورف بئیني) بازاسیندا یارانا بیلمزدي. تروقلودیتید عایله‌سی‌نین تکامولو دؤوروندن، خوصوصن پالئوانتروپلارین سونوندا باش بئینین عمومي اینکیشافي و عالي عصب سیستئمي فعالیتي‌نین ایختیصاصلاشماسي طبیعتده یئني وارلیغین - اینسانین یارانماسي اوچون بیولوژي بونؤوره اولدو.
بئله‌لیکله، لاپ اولدن نیطق اینسان فعالیتي ایله، خوصوصن اینسانین امک فعالیتي ایله سیخ و قیریلماز علاقه ده اولموش، بیرینین اینکیشافي دیگرینین تکامولونه تکان وئرمیشدیر.

امک، جمعیت و دیل

اولده قئید ائتدیگیمیز گئنیش یاییلمیش فیکره اساسن اینساني دا، دیلي ده امک یاراتمیشدیر، هم ده دیل تجرید ائدیلمیش فرد طرفیندن دئییل، جمعیتده اونسیت احتیاجیندان، اونسیت پروسئسینده یارانمیشدیر. بو نؤقطه‌یی-نظردن امک، جمعیت و دیل آراسینداکي موناسیبتلري نظردن کئچیرمک ضروریدیر. هم گئنئولوژي، هم ده اونتولوژي باخیمدان ایلکین گله‌ني امکدیر. امک جمعیتین ده، دیلین ده یارادیجیسیدیر.
امک ندیر؟ اینسان امگي‌نین تحلیلینه حصر ائدیلمیش اثرلرده ایره‌لي سورولن فیکیرلري یئکونلاشدیرساق، اینسان امگي‌نین نه اولدوغو حاقیندا بئله دئمک اولار: «امک هر شئیدن اول اینسانلا طبیعت آراسیندا باش وئرن بیر پروسئسدیر، اینسانین اؤز فعالیتي سایه‌سینده اؤزو ایله طبیعت آراسینداکي ماده‌لر موبادیله‌سینده واسیطه‌چي اولدوغو، بو موبادیله‌ني تنظیم ائتدیگي و اونو نظارت آلتیندا ساخلادیغي بیر پروسئسدیر. اینسان اؤزو طبیعت ماده‌سینه بیر طبیعت قووه‌سي کیمي قارشي دورور.

اینسان طبیعت مادده‌سیني اؤز یاشاییشینا یارارلي اولان بیر فورمادا منیمسمک اوچون اؤز بدنینه منسوب اولان طبیعي قووه‌لري: ال و آیاقلاریني، باشیني (کورسیو منیمدیر- ا. ر.) و بارماقلاریني حرکته گتیریر. اینسان بو حرکت واسیطه‌سیله خاریجي طبیعته تاثیر ائتمکله و اونو دگیشدیرمکله برابر اؤز طبیعتیني ده دگیشدیریر. او اؤز طبیعتینده مورگوله‌مکده اولان قووه‌لري اینکیشاف ائتدیریر و بو قووه‌لرین فعالیتیني اؤز حاکیمیتینه تابع ائدیر. بیز بورادا امگین ایلک حئیوانابنزر اینستینکتیو فورمالاریني نظردن کئچیرمه‌یه‌جگیک. جمعیتین، امتعه بازاریندا فهله‌نین اؤز ایش قووه‌سی‌نین ساتیجیسي کیمي مئیدانا چیخدیغي حالي ایله، ایبتیدایی زامانین درینلیکلرینه گئدیب چاتدیغي ایلکین حالي - اینسان امگي‌نین اؤز پریمیتیو، اینستینکتیو فورماسیندان هله آزاد اولمادیغي حالي آراسیندا چوخ بؤیوک مسافه واردیر. بیز امگي آنجاق اینسانا مخصوص اولدوغو فورمادا نظرده توتوروق. هؤرومجک توخوجونون عملیاتیني خاطیرلادان بیر عملیات ایجرا ائدیر، بال آریسي دا مومدان شان قاییرماسي ایله بعضي معمار آداملاري اوتاندیریر. لاکین ان پیس معمار دا ان یاخشي بال آریسیندان لاپ اولدن بونونلا فرقله‌نیر کي، معمار هله مومدان شان قاییرمازدان اول بونو اؤز بئیینینده قاییریب حاضیرلامیش اولور. امک پروسئسی‌نین سونوندا آلینان نتیجه آرتیق بو پروسئسین اولینده اینسانین تصووروونده، یني ایدئال صورتده مؤوجود اولور. اینسان نینکي طبیعتین وئردیگي شئیین فورماسیني دگیشدیریر؛ طبیعتین وئردیگي شئیده او اؤز شعورلو مقصدیني ده حیاتا کئچیریر، بو مقصد بیر قانون اولاراق اینسان فعالیتي‌نین اوصولونو و خاراکتئرینی موعین ائدیر و اینسان اؤز ایراده‌سیني بو مقصده تابع ائتمه‌لي اولور». دئمه‌لي، امک پروسئسی‌نین ساده مومئنتلري بونلاردیر: موعین مقصد گودن فعالیت و یا امگین اؤزو، امک جیسمي و امک واسیطه‌لري. فلسفه علمینده، امگین ترکیب حیصه لري اطرافلي شکیلده تحلیل ائدیلیر، آیدین صورتده ایضاح ائدیلیر کي، «امک واسیطه‌لري» هئچ ده امک آلتلرینه برابر دئییلدیر؛ علم بو ایفادیه داها گئنیش معنا وئریر: «امک واسیطه‌سي ائله بیر شئیدیر و شئیلر کومپلئکسیدیر کي، اینسان بونلاري اؤزو ایله امک جیسمي آراسیندا قویور و بونلار اونا اؤز تاثیریني همین جیسمه کئچیرن بیر عامیل خیدمتي گؤرور».

عادتن، امک فعالیتیندن دانیشارکن فرد- آلت - موحیط اوچلوگونو اساس گؤتورورلر، هم ده اینسانین یارانماسیندا امک آلتینه اوستونلوک وئریب گؤستریرلر کي، مئیمون الي ایلک امک آلتیني (عادتن، داش آلت نظرده توتولور) یاراتدیقدا ایلک اینسان مئیدانا چیخمیشدیر. لاکین

هر شئي داشدان ياخود آغاجدان امک آلتي کيمي ايستيفاده ائتمکدن آسيلي اولسا ايدي، ايلک اينسانين مئيدانا چيخماسي آسان اولاردي. ديگر طرفدن، اينسانين مئيدانا چيخماسيني سادەجه امک آلتي ايله باغلاماق، بير نؤوع، روبينسونچولوغا بنزەيير: آيريليقدا گؤتورولموش بير فرد، روبينسون کيمي، اؤزو اوچون آلت دوزلدير و اوندان ايستيفاده ائدير. ديالئکتيک و ماتئرياليست فلسفەيه گؤره، اينسان اؤز طبيعتينه گؤره ايجتيماعي حئيواندير. دئمەلي، اينسانين امک فعاليتي‌نين اساسيندا اينسانلارين بير-بيري ايله اونسيتي، ايجتيماعي باشلانغيج دورور. بو، اصل ايجتيماعي فاکتوردور - اينسانين امک فعاليتي مقصده يؤنلديلميش حاديثه دير. امک پروسئسی‌نين اساس مقصدي اينسانين ايجتيماعي موحيطه منسوبلوغونون و اونون ايجتيماعي موحيطله کومونيکاسياسی‌نين محصولودور.

ف. ائنقئلس مئيمونون اينسانا چئوريلمەسي پروسئسينده امگين رولوندان دانيشارکن امک پروسئسي آنلاييشي‌نين ايکي آسپئکتيني نظرده توتور. او، بير طرفدن، امگه مئيمونو اينسانا چئويرن فاکتور کيمي باخير؛ دئمەلي، اونون فيکرينجه، امک بو معنادا اينسانلارا يوخ، مئيمونلارين (الي اينسانابنزر پريماتلارين) بير حيصه سينه خاص خوصوصيتدير و يوز مين ايللر بويو اونلارين اينسانا چئوريلمەسيني حاضيرلاميشدير. لاکين، ديگر طرفدن، ائنقئلس اينسانين بوتون تاريخي بويو امگين اونو ديگر حئيوانلاردان فرقلنديرن علامت اولماسيندان دانيشارکن امگين شعورلو اولماسيني، يعني مارکسين سؤزلري ايله دئسک، امک پروسئسی‌نين سونوندا آليناجاق نتيجەنين آرتيق بو پروسئسين اولينده اينسانين تصوورونده حاضير اولماسيني نظرده توتور.

ديالئکتيک فلسفەنين مودعالاريندان چيخيش ائدرک امگين ايکي فورماسيني گؤسترمک اولار؛ اينستينکتيو «امک» و شعورلو امک. مشهور بير اثرده امگين بو ايکي فورماسي حاقيندا بئله يازيلير: «بيز بورادا امگين ايلک حئيوانابنزر اينستينکتيو فورمالاريني نظردن کئچيرمەيەجگيک. جمعيتين، امتعه بازاريندا فهلەنين اؤز ايش قووەسی‌نين ساتيجيسي کيمي مئيدانا چيخديغي حالي ايله، ايبتيدايی زامانين درينليکلرينه گئديب چاتديغي حالي آراسيندا چوخ بؤيوک مسافه واردير. بيز امگي آنجاق اينسانا مخصوص اولدوغو فورمادا نظرده توتوروق» دئمەلي، امک اؤزونون اينستينکتيو فورماسيندا يالنيز اينسانا خاص خوصوصيت، اينسانين اولو اجداديني حئيواندان آييران پرينسيپيال فرق دئييلدير. بونا گؤره ده اونو امگين حئيوانابنزر فورماسي آدلانديريرلار. بو اينستينکتيو، حئيوانابنزر امک شعورلو، مقصديؤنلو امکدن اساسلي صورتده فرقلەنير. محض بو نؤقطەده اينسانين يارانماسی‌نين ماتئرياليست ايضاحي ايله ايدئاليست ايضاحي آراسينداکي فرق اؤزونو گؤستريير: ايدئاليست باخيشا گؤر، اولجه اينساني حئيواندان فرقلنديرن شعور، تفکور يارانير، سونرا فيکير امگه، امک آلتينه تطبيق ائديلير. اينستينکتيو امگي نظرده توتاراق گؤسترمک لازيمدير کي، بو حال، يعني اينستينکتيو امکدن شعورلو امگه، اينسانابنزر مئيموندان اينسانا کئچيد مينلرله ايل داوام ائتميشدير. دئمەلي، مساله ايکي جور قويولور و اونلاردان بيريني قبول ائتمک لازيمدير. يا اينسان طبيعتي موشاهيده ائديب اونون بير سيرا خوصوصيتلريني کشف ائدرک اولجه اؤز تفکورونده، سونرا تفکوروندە حاضيرلاديغيني ماتئريالا تطبيق ائتمکله امک آلتيني کشف ائتمکدن باشلايير، يا دا اونون امگي اولجه اينستينکتيو، حئيوانابنزر سجييه داشی‌يير و اوزون مودت بئله داوام ائدير، سونرا ايسه امگين بو فورماسي نتيجەسينده دگيشيکليکلرين توپلانماسي و امکله مشغول اولان سوبيئکتين اؤزونون تدريجن دگيشمەسي يئني کئيفيته - ايکينجي سيقنال سيستئمي‌نين، جمعيتين، اينسان ايدراکي‌نين، باشقا سؤزله دئسک، اينسانين يارانماسينا گتيريب چيخارير. ديالئکتيک و تاريخي ماتئرياليزم مسالەنين ايکينجي شکيلده ايضاحيني قبول ائدير. بئلەليکله، امگين مئيدانا چيخماسيندان جمعيتين يارانماسينادک مين ايللر کئچميشدير. بو مودتده اينسانين تاريخدن اوللکي اجدادي امکله مشقول اولموشدور، لاکين بو امک هله حئيوانابنزر اينستينکتيو سجييه داشيميش، بال آريسی‌نين مومدان شان قاييرماسينا بنزەميشدير. مئيمون سوروسونون ايبتيدايی تشکيليندن اينسانلارين جمعيت حاليندا بيرلشمەسينەدک کئچيلميش تاريخي يول چوخ اوزون اولموشدور. ائنقئلس يازير کي، امگين باشلانماسيندان ايلک داشين اينسان الي‌نين کؤمگي ايله بيچاغا چئوريلمەسينەدک بؤيوک، نهنگ دؤور کئچميشدير. بو کئچيد دؤوروندەکي وارليغي هله اينسان آدلانديرماق اولماز. چوخ واخت علمي ادبياتدا «اينستينکتيو اينسان» آدلانديريلان بو ايکي آياقلي، دانيشمايان وارليق مئيمونلا اينسان آراسيندا کئچيد تشکيل ائتميشدير، يعني تروقلوديتيدلر عاييلەسينه منسوب حئيوان اولموشدور.

اينسان شيمپانزه ياخود قوريللا تيپلي مئيموندان عمله گلمەميشدير، چونکي اينکيشافين ان يوکسک پيللەسينده دوران مئيمونلاردا بئله اينسانا خاص اولان خوصوصيتلر- ديک يئريش، اتلي يئمگه ورديش، ايبتيدايی ده اولسا، امک آلتيندن ايستيفاد، يوکسک اينکيشاف ائتميش عالي عصب فعاليتي يوخدور. اينسان اوچونجو دؤور آنتروپومورف مئيمونلاريندان اينکيشاف ائتميش و بير نؤوع اينسانلاشماق اوچون ايختيصاصلاشديريلميش تروقلوديتيددن تؤرەميشدير. تروقلوديتيدلر سؤزون اصل معناسيندا مئيمون دئييلدير، بير سيرا مورفولوژي علامتلر (مثلن، دوزقامتلي يئريش) و ائکولوگييا (مثلن، اتيئمه) بونلاري ديگر مئيمونلاردان فرقلنديرير. بو علامتلر سونرالار اينساني سجييەلنديرن خوصوصيتلره داخيل اولسا دا تروقلوديتيدلري اينسان آدلانديرماق اوچون کيفايت دئييلدير. بونلاردان باشقا بير سيرا ضروري علامتلر ده تروقلوديتيدلري آنتروپومورف مئيمونلاردان فرقلنديرير. بئله کي، تروقلوديتيدلرده فردي عالي عصب سيستئمي‌نين فعاليتي يوکسک سوييەده اولموشدور، اونلارين اورقانيزمي شرطي رئفلئکسلر ياراتماغا، اطراف موحيطين تاثيريني و حرکی رئاکسياني ديفئرئنسيالّلاشديرماغا قابيل اولموشدور.

اينسانين يارانماسيندا امک آلتي‌نين رولونو آرتيق شيشيرتمک، احکاملاشديرماق دا لازيم دئييلدير. چوخ واخت اينسانين عمله گلمەسينده امک آلتي‌نين رولوندان دانيشارکن ک. مارکس و ف. ائنقئلسه ايسناد ائديب گؤستريرلر کي، اونلار اينسانين يارانماسيني الين ايلک امک آلتي ياراتماسي ايله باغلاميشلار. دوزدور، مارکس و ائنقئلس اينسانين يارانماسيندا امک آلتي‌نين دوزلديلمەسي و ايستيفاده ائديلمەسينه

بؤیوک اهمیت وئرمیشلر. لاکین مارکس تاریخدن اولکي دؤورده امک واسیطه‌لري آراسیندا اساس رولو امک آلتلرینه دئییل، اهلي‌لشدیریلمیش حئیوانلارا وئریر. او یازیر: «بیز ان قدیم اینسانین ماغارالاریندا داش آلتلره و داش سیلاحا راست گلیریک. بشر تاریخي‌نین ایلک پیلله‌لرینده اعمال ائدیلمیش داش، آغاج، سوموک و بالیق‌قولاغي ایله یاناشي اینسان طرفیندن اهلیلشدیریلن، دئمه‌لي، امک صرف ائتمکله دگیشدیریلن، بسله‌نیب یئتیشدیریلن حئیوانلار دا امک واسیطه‌سي اولاراق باشلیجا رول اوینابیر». امک آلتلرینه گلینجه، مؤلیف بونلاري مئخانیکي امک واسیطه‌لري آدلاندیراراق امک جیسیملریني ساخلاماغا خیدمت ائدن امک واسیطه‌لریندن اهمیتلی حساب ائدیر: «امک واسیطه‌لرینین اؤز ایچریسینده مئخانیکي امک واسیطه‌لري... ،یالنیز امک جیسیملریني ساخلاماغا خیدمت ائدن امک واسیطه‌لریندن خئیلي آرتیق درجه‌ده ایجتیماعي ایستحصالین موعین دؤورونون خاراکتئریک فرقلندیریجي علامتیني تشکیل ائدیر». بو حقیقتن ده بئله‌دیر. معلوم اولدوغو کیمي، بیر سیرا حئیوانلار (مثلن، مئیمون، قوندوز، بال آریسي، هؤرومچک) حئیوانابنزر، اینستینکتیو امکله مشقول اولورلار. بونلاردان بعضیلري (مثلن، قوندوز، بال آریسي) امک آلتلري کیمي اؤز بدن عوضولریندن ایستیفاده ائدیرلر؛ مئیمون ایسه شعورسوز دا اولسا، حتّي امک آلتیندن ایستیفاده ائدیر. لاکین ایندییه‌دک هئچ بیر حئیوان باشقا بیر حئیواني اهلیلشدیرمه‌میشدیر. بونا گؤره ده عالیملر تامامیله حاقلي اولاراق امک واسیطه‌لري ایچریسینده آپاریجي رولو اهلیلشدیریلمیش حئیوانلارا وئریر.

تروقلودیتیدین اینسانا چئوریلمه‌سي پروبلئمیندن بحث ائدرکن داها بیر مساله‌نی آیدینلاشدیرماق لازیمدیر. معلوم اولدوغو کیمي، بعضي حئیوانلار دا امک آلتلریندن ایستیفاده ائدیرلر. لاکین قئید ائتمک لازیمدیر کي، اینساني حئیوانلار عالمیندن فرقلندیرن علامتلردن بیري ده بودور کي، بشر تاریخي‌نین ایلک پیلله‌لرینده عمله گلمکده اولان ایلک اینسان امک آلتي و سیلاح کیمی اعمال اولونموش داشدان ایستیفاده ائتمیشدیر، داها دوغروسو امک آلتي و سیلاح کیمي ایستیفاده ائتمک اوچون داشي اعمال ائدیب یارارلي حالا سالمیشدیر.

امگین ایلکین، اینستینکتیو، حئیوانابنزر پیلله‌سینده اینساندان، جمعیتدن، دئمه‌لي، بونلارلا برابر عوضولنن آیدین نیطقدن صؤحبت بئله گئده بیلمز. امگین (اینستینکتیو امگین) باشلانغیجیندان شعورلو امگین مئیدانا گلمه‌سینه‌دک بشریت نهنگ اینکیشاف یولو کئچمیشدیر. ف. ائنقئلس مئیمونون اینسانا چئوریلمه‌سي پروسئسینده امگین رولو» آدلي اثرینده بو اینکیشافي جمعیته‌قدرکي دؤور آدلاندیریر و گؤستریر کي، بو دؤور یوز مین ایللر بویو داوام ائتمیشدیر. اونون فیکرینجه، جمعیت یالنیز اینسانلا بیرلیکده یارانمیشدیر. ائنقئلس مئیمونون اینسانا چئوریلمه‌سي پروسئسی‌نین اوچ پیلله‌سیني گؤستریر:

1) اولجه ایبتیدایی (پریمیتیو، اینستینکتیو، حئیوانابنزر) امک تظاهور ائدیر؛
2) امگین اوزونمودتلي اینکیشافي نتیجه‌سینده نیطق عمله گلیر؛
3) امگین و اونونلا یاناشي نیطقین یئني اوزونمودتلي اینکیشافي نتیجه‌سینده جمعیت یارانیر.

مؤلیفه گؤره، اینکیشافین یالنیز بو اوچونجو پیلله‌سینده اینسانین مئیموندان قطعي صورتده آیریلماسي باش وئریر. م. پ. ژاکوو بئله فرض ائدیر کي، جمعیتین یارانماسی‌نین باشلانقیجي آشاغي پالئولیت دؤوروندن سونرایا عاییددیر. ب. ف. پورشینئو یازیر کي، گله‌جک اینسان اونسیتیني و اینسان جمعیتیني خبر وئرن پرینسیپجه یئني حادیثه لرین ایلک سیمپتوملارین موستئر زاماني‌نین ایکینجي یاریسیندا موشاهیده ائدیلیر، بیولوژي و ایجتیماعي قانونلار آراسیندا حاکمیت اوغروندا موباریزه یوخاري پالئولیتین سونلارینا دوغرو بلکه ده نئبلیته کئچید دؤورونده بیتیر4.

دیالئکتیک و تاریخي ماتئریالیزم، ماتئریالیست فلسفه دیلین (عوضولرینه بؤلونن آیدین نیطقین) یارانماسیني، عادتن، جمعیتین یارانماسي، اینسانلارین جمعیت حالیندا بیرلشمه‌سي ایله باغلابیر (دیل جمعیتده یارانیر، جمعیتدن کناردا دیل مؤوجود دئییلدیر). جمعیتین یارانماسي اوچون بیر-بیري ایله سیخ قارشیلیقلي علاقه ده اولان اوچ حادیثه،اوچ اساس سوسیولوژي کاتئقوریيانین مؤوجودلوغو ضروریدیر:

1) ایستحصال قووه‌لري؛
2) ایجتیماعي-ایستحصال موناسیبتلري (ایقتیصادي بازیس) و
3) اوستقوروم.

یالنیز بو اوچ عامیل بیرلیکده مؤوجود اولدوقدا جمعیت مؤوجود اولا بیلر؛ بونلار جیدي سببیت علاقه سي ایله بیر-بیریندن آسیلیدیر. بو اوچ عاميلين سیخ علاقه ده و قارشیلیقلي آسیلیلیقدا اولماسینا باخمایاراق یئنه ده هر حالدا جمعیتین یارانماسیندان دانیشدیقدا ایستحصال موناسیبتلرینین یارانماسي مساله‌سي اؤن پلانا چکیلیر. چونکي تکجه ایستحصال موناسیبتلري اینسانلاري امک پروسسسینده بیرلشدیریر. ایستحصال موناسیبتلرینین مئیدانا گلمه‌سي ایستحصال واسیطه‌لري اوزرینده مولکیتین بو و یا دیگر فورماسی‌نین یارانماسینا سبب اولور. جمعیتین یارانماسي ایستحصال واسیطه‌لري اوزرینده مولکیتین فورمالاري ایله علاقه لندیریله‌رک گؤستریلیر کي، ...مولکیتین هئچ بیر فورماسی‌نین مؤوجود اولمادیغي یئرده هئچ بیر ایستحصال حاقیندا، دئمه‌لي، هئچ بیر جمعیت حاقیندا صؤحبت بئله گئده بیلمز. بو دا طبیعیدیر کي، مولکیتین حتّي هر هانسي ایبتیدایی فورماسي، او جومله‌دن، کولئکتیو (ایبتیدایی) مولکیت اینستینکتیو، حئیوانابنزر سجییه داشییا بیلمز، دئمه‌لي، اینستینکتیو، حئیوانابنزر امک دؤورونده مولکیت فورمالاریندان، بو سونونجو اولمادان جمعیتدن ده دانیشماق اولماز.

شعورون، تفکورون، نیطقین یارانماسي ایله علاقه داردیر. ایستر شعور و تفکورون (مفهوملو تفکورون)، ایسترسه نیطقین منبعیي فردین طبیعته موناسیبتینده دئییل، فردلرین بیر-بیري ایله موناسیبتلرینده مئیدانا چیخیر. گؤروندویو کیمي، بو پروبلئم جمعیتین یارانماسیندان آیریجا گؤتورولموش بیر پروبلئم دئییل، ائله همین پروبلئمین دیگر اوزودور. نیطق هر شئیدن اول تشکول تاپماقدا اولان ایجتیماعي موناسیبتلرین تظاهورو و واسیطه‌سي کیمي یارانیر: نیطق اینسانلارین بیر-بیري ایله موناسیبتینده داورانیشلارینا تاثیر گؤسترمک واسیطه‌سي کیمي مئیدانا چیخمیشدیر. مفهومون تظاهور ائتمه‌سي اوچون تکجه فردین موناسیبتي‌نین مؤوجودلوغو کیفایت دئییلدیر، هم ده فردلر آراسیندا موناسیبتلرین مؤوجودلوغو ضروریدیر. هم ده بو موناسیبت حئیوانلار آراسینداکي «موناسیبتدن» کؤکلو صورتده فرقله‌نیر، چونکي سؤزون اصل معناسیندا حئیوانلار آراسیندا موناسیبت مؤوجود دئییلدیر.

امک، جمعیت و دیل آراسینداکي موناسیبتلري قیساجا بئله خولاصه ائتمک اولار. گؤروندویو کیمي، امک ائله بیر سِحرکار قووه دئییلدیر کي، اینسانین مئیمونابنزر اولو اجدادي اونونلا مشقول اولان کیمي درحال اینسانا چئوریلیر و آیدین نیطق قابیلیتي قازانیر. اینسانین مئیمونابنزر اولو اجدادینین امکله، داها دقیق دئسک، اینستینکتیو، حئیواناِبنزر امکله مشغول اولماسیندان یارانماقدا اولان اینسانین شعورلو امگه کئچمه‌سینه‌دک اوزون بیر دؤور کئچمیشدیر کي، بو مودتده امک پروسئسینده اینسانین اولو اجدادي هم فیزیولوژي، هم ده پسیکولوژي باخیمدان بؤیوک اینکیشاف مرحله سي کئچمیشدیر. امک ایستحصالي، ایستحصال جمعیتي یاراتمیشدیر. یارانماقدا اولان و جمعیتده بیرلشن اینسانلار امک پروسئسینده بیر-بیري ایله اونسیت ساخلاماغا احتیاج حیس ائتمیشلر. دیل ده بو احتیاجي تامین ائتمک، اؤدمک اوچون یارانمیشدیر.

سؤزلر و شئیلر

«هر جور ثروتین منبعیي اولان امک» هم ده جمعیتین و دیلین یارادیجیسیدیر. جمعیتي دیلسیز، دیلي -جمعیتسیز تصوور ائتمک مومکون دئییلدیر. بئله کي، ان آزي ایکي آدام بیر-بیري ایله اونسیت ساخلاییرسا، دئمه‌لي، آرتیق، ایبتیدایی ده اولسا، جمعیتین روشئیمي مؤوجوددور، لاکین عئیني زاماندا همین بو ایکي آدامین بیرلشمه‌سي، اونسیت ساخلاماسي اوچون موعین بیر اونسیت واسیطه‌سي لازیمدیر (اونسیت واسیطه‌سي اولمادان اونلارین بیرلشمه‌سي غئیري-مومکوندور) - بئله اونسیت واسیطه‌سي دیلدیر، داها دوغروسو، آیدین، عوضولرینه بؤلونن سسلي نیطقدیر.

ماتئریالیزم آیدین، عوضولرینه بؤلونن سسلي دیلین (نیطقین) بیردن-بیره یارانماسیني قبول ائتمیر، چونکي بو یارانما، ان آزي، مؤعجوزه اولاردي. لاکین ایندییه‌دک بئله بیر دیلین یارانما پروسئسیني (عومومیتله عمله گلمه‌سیني یوخ، پروسئسین اؤزونو!) ایضاح ائدن نظریه یاخود فرضیه یارادیلمامیشدیر. واختیله روس دیلچیسي ن. ي. مارر ایلک سسلي دیلین یارانماسیندان دانیشارکن گؤستریردي کي، بئله دیل داخیلین دیفوز اولان دؤرد سس کومپلئکسیندن عیبارت اولموشدور. روس فیلوسوفو ب. ف. پورشنئو یازیر کي، ایلک سسلي دیل ایکي موختلیف سس کومپلئکسیندن عیبارت اولموشدور: هر سس کومپلئکسي دیگرینه موناسیبتده اگلنج وظیفه‌سیني ایفاده ائتمیشدیر.

دیلچیلیگین پالئولینقویستیکا ساحه سي هله‌لیک بو پروبلئمي حل ائده بیله‌جک درجه‌ده اینکیشاف ائتمه‌میشدیر. بونا گؤره ده ایلک اینسان دیلي‌نین نئجه دیفوز سسدن عیبارت اولدوغونو سؤیله‌یه بیلمریک؛ بلکه ایکي، بلکه دؤرد، بلکه ده چوخ دیفوز سس ایلک اینسان دیلیني تشکیل ائتمیشدیر. ن. ن. لادیگینا-کوتسون تجروبه‌لري گؤستریر کي، مئیمونلار، مثلا، شیمپانزه 25 دیفوز سس چیخارا بیلیر. مساله ایلک اینسان دیلینده دیفوز سسلرین ساییندا دئییل، اساس مساله بودور کي، ایلک اینسان دیلي ایندي باشا دوشدویوموز معنادا آیدین، عوضولرینه بؤلونن سسلر-سؤزلر شکلینده مؤوجود اولا بیلمزدي، یارانا بیلمزدي - بو جور سیچرایشلي اینکیشاف دیالئکتیک ماتئریالیزمین بوتون قانونا اویغونلوقلارینا ضیددیر، ایلک دیل موطلق دیفوز سسلردن عیبارت اولمالي ایدي. بونا گؤره ده ن. ي. مارین واختیله مارکسیزمه ضید حساب ائدیلن دؤرد عونصور نظریه‌سینه بیر ده قاییتماق و اونون راسیونال توخوموندان ایستیفاده ائتمک لازیمدیر.

محدود میقداردا دیفوز سسلرله آرزو، ایستک، قاداغان، سئوینج، قورخو ایفاده ائتمک اولار، لاکین اونسیت ساخلاماق اولماز. گومان کي، ایلک اینسان دیلینده اونسیت اوچون دیفوز سسلرله یاناشي و اونلارلا بیرلیکده ال حرکتي، ژئست و میمیکادان، هابئله اشیالاردان دا (ایمکان دایره‌سینده) ایستیفاده ائدیلمیشدیر. معلوم اولدوغو کیمي، پسیکولوژي و فلسفي باخیمدان ایکینجي سیقنال سیستئمي اینکیشافي‌نین ایلکین مرحله لرینده قاوراما، تفکور، قارشیلیقلي اینفورماسیا پروبلئملري ایله علاقه ده اولمامیشدیر. طبیعي اولاراق بئله بیر سوال مئیدانا چیخیر: بس بو علاقه نه واخت و نئجه یارانمیشدیر؟ بس اشیالار، پرئدمئتلر سس‌چیخارما و سس‌قاوراما دایره‌سینه نئجه دوشموشدور؟ ایلک اینسانلارین سس مئخانیزمي فردلرین اشیا، پرئدمئت و اوبیئکتلرله رفتار دایره‌سینه نئجه نوفوز ائتمیشدیر؟

موعاصیر پسیکولینقویستیکا (و هابئله پسیخولوگییا) علمي او درجه اینکیشاف ائتمه‌میشدیر کي، بو سواللارا بیرمعنالي، کونکرئت جاواب وئرمک مومکون اولسون. بو ساحه ده یالنیز بیر نئچه فرضیه ایره‌لي سورمک اولار.

بو پروبلئمین ایضاحیندا پسیکولوقلارین فیکري ماراقلیدیر. آ. واللون یازیر کي، اوشاغین فردي ایرثي سئنسوموتور آپاراتیندا تفکورون اینکیشافي زاماني فاصیلەسیزلیک مؤوجود دئییلدیر: نیطقي منیمسەمکله یاناشي پرینسیپجه باشقا دئتئرمیناتورلار اونون داورانیشینا داخیل اولور. ل. س. ویقوتسکي «ایکي کؤک» حاقیندا ایدییا ایرەلي سورموشدور: نیطق اونتوگئنئز و فیلوگئنئزده عاغلین تاریخدن اولکي دؤورو ایله، یعني تفکور اشیالاري ایله بیرلشمزدن اول اؤزونون تاریخدن اولکي دؤورونه مالیک اولور، یئني حادیثه اینسان پسیکیکاسی‌نین نیطق-تفکور فونکسیاسیني تؤرەدیر.

آ. پ. پوتسئلوییئوسکي‌نین بو ساحه دکي فیکیرلري ده ماراقلیدیر. او، اینسانین سسلي نیطقي‌نین ان قدیم فورما و پیللەلرینین رئکونستروکسیاسي مئتودلاریني آختارارکن اینسانلارین ائو حئیوانلارینا سپئسیفیک موراجیعتلریني توپلامیش و تحلیل ائتمیشدیر. ن. ي. مارر کیمي، آ. پ. پوتسئلوییئوسکي ده بئله حساب ائدیر کي، اینسانلار دا حئیوانلارلا بیرلیکده اهلي‌لشمیشلر، لاکین اینسانلارین ائو حئیوانلاري ایله موناسیبتلري او زاماندان ایندییەدک آز تکامول ائتمیشدیر، بونا گؤره ده حئیوانلارا موعاصیر خطابین نیطق فورمالاري ان قدیم نیطقین بعضي خوصوصیتلریني درک ائتمک اوچون منبع اولا بیلر. تدقیقاتین بو مئتودونون اساسلاندیریلماسیندا بعضي قوصورلار اولسا دا او، اشیالارین نیطق دایرەسینه دوشمەسي پروبلئمي‌نین حلي اوچون خئیلي ماتئریال وئریر. مؤلیف حئیوانلارا موراجیعتي ایکي کومپلئکسه بؤلور:

1) چاغیرماق (داها قدیمدیر) و
2) قووماق، هابئله داها سورعتله گئتمەیه و س. مجبور ائتمک (خئیلي سونرالار یارانمیشدیر).

بو موراجیعتلرین مورکب‌لشدیریلمەسي دوپلیکاسیا و مولتیپلیکاسیا، ایکي موختلیف اساسین بیرلشدیریلمەسي، دیفئرئنسیاسیاسي ایسه هم ده اینتوناسیا واسیطەسیله باش وئرمیشدیر.

آ. پ. پوتسئلوییئوسکي بئله بیر نتیجەیه گلیر کي، سسلي نیطقین ان قدیم تیپي سئمانتیک و فورمال جهتدن دیفئرئنسیاللاشمایان، آیري-آیري عونصورلرینه بؤلونمەین «سؤز-مونولیت» اولموشدور. بئله سؤز-مونولیتلرین اساس وظیفەسي دانیشانین اؤز آرزوسونو، ایستگیني، طلبیني یاخود ایرادەسیني خبر وئرمکدیر، بونا گؤره ده گومان ائتمک اولار کي، اونلارین ایلکین فونکسیاسي ایندیکي فعللرین امر فورماسی‌نین فونکسیاسي کیمي اولموشدور. فعلین امر فورماسي سسلي دیلین ان قدیم فاکتیدیر. «اینسانین اجدادلارینین عوضولنمەین سؤز-مونولیتلر ایشلتمەسي بو و یا دیگر، نتیجه یاخود حؤکمو خبر وئرمک ضرورتي ایله علاقه دار دئییلدیر. سؤز-مونولیت حؤکمون دئییل، دانیشانین ایرادەسی‌نین یاخود آرزوسونون ایفادەچیسي اولموش و سؤز-مونولیتین اؤزونون دئییلمەسي یالنیز جاري آنین کونکرئت طلبیندن ایرەلي گلمیشدیر. بونا گؤره ده سؤز-مونولیتلرین داخیلي مضمونوندا منطیقي حؤکمون هئچ بیر عونصورونو آختارماق اولماز»5.

آ. پ. پوتسئلوییئوسکي‌نین فیکرینجه، سؤز-مونولیتین آدلاندیرما فونکسیاسي چوخ سونرالار اونون ایلکین وئربال-ایمپئراتیو فونکسیاسي اساسیندا تؤرەمیشدیر. سؤز-مونولیتلر گئرچکلیگین آیریجا عونصورلریني ایشاره ائتمک اوچون ایشلەدیلمگه باشلانمیشدیر. بئله سؤزلر ایراده ایشارەلریندن تصوور ایشارەلرینه، فیکیر اشیالاري ایشارەلرینه چئوریلیر. سؤز-مونولیتلرده یئني عقلي فونکسیانین (تصوور یاخود مفهوم ایشارەسي کیمي) تظاهورو اونا ابیتیدایی فیکیر آلتي اولماق ایمکاني وئریر. سؤز-مونولیت اؤز دیفئرئنسیاللاشماماسیني و عوضولنمەسیني ایتیرمەدن، ایلک دفعه قاوراما حؤکمونون خبرینین (پرئدیکاتي‌نین) سؤزلو ایفادەچیسي شکلینده فیکیر آلتي اولور 6. بو، دوزگون سؤیلەنیلمیش فیکیردیر. لاکین بونا باخمایاراق مؤلیف سؤز-مونولیت یئني فونکسیاسی‌نین یارانماسي پروسئسیني آدلاندیرما فونکسیاسی‌نین خئیلي اول مؤوجود اولان ایلکین وئربال-ایمپئراتیو فونکسیاسي ایله بیرلشمەسي پروسئسیني گؤسترمیر.

شئیلر سؤزلرله نئجه بیرلشمیشدیر؟ گؤرکملي فیلوسوف ب. ف. پورشنئوین بو حاقداکي فیکیرلري ماراقلیدیر. اونون شئیلرین سؤزلرله بیرلشمەسي حاقینداکي فیکیرلریني بعضي علاوه و تصحیحلرله قیسا خولاصه ائدیریک.

سؤزلر شئیلره ایشاره ائتمزدن خئیلي اول شئیلر ایشاره اوچون، داها دوغروسو، سؤزلري فرقلندیرمک اوچون ایشلەدیلمیشدیر. شعور اینکیشاف ائتدیکجه سس کومپلئکسلریني فرقلندیرمگه اولان احتیاج مؤوجود اولان نیطق واسیطەلریني گئتدیکجه سورعتله قاباقلاییر. دیفوز سسلرین میقداریني آرتیرماق اوچون یئني فونولوژي موخالیفت یاخود مؤوجود کومپلئکسلرین یئني بیرلشمەلریني یاراتماق لازیم گلیردي. موخالیفت یاخود سس بیرلشمەلري یاراتماق اوچون ایسه ایمکان خئیلي محدود ایدي. بونا گؤره ده دیفوز سسلري فرقلندیرمک اوچون دانیشان موختلیف حرکتلردن ایستیفاده ائدیر - ایکي فرقلي حرکتله موشاییعت ائدیلن بیر دیفوز سس آرتیق بیر سؤز یوخ، ایکي موختلیف سؤزدور. لاکین حرکتلرین بؤیوک اکثریتي اشیالیدیر، داها دقیق دئسک، حرکتلر، بو و یا دیگر اشیا ایله ائدیلیر؛ اشیالار موختلیف اولدوغو اوچون حرکتلري قاریشدیرماق اولماز. بئلەلیکله، شئیلر یاواش-یاواش سؤزلره «داخیل اولور».

بو هله بیر شئیین خبر وئریلمەسي دئییل، یالنیز اونسیتدیر. موعین بیر حرکتي اگلندیرن یاخود حرکت اوچون امر وئرن سیقناللار اینکیشاف ائدیر؛ سسلي اولماقلا یاناشي بونلار هم ده حرکی و گؤرونن اولور. ایندي بیر حرکتي اگلندیرمک یاخود باشلاماق اوچون دیفوز سسدن

باشقا، عئيني زاماندا، مثلا، ال حرکتیندن، چوخ واخت هم ده بو و یا دیگر اشیاني (اوبیئکتي) گؤسترمکدن ده ایستیفاده ائدیلیر. بئله‌لیکله، نیسبتن آز میقدار سس سیقنالي واسیطه‌سیله چوخلو و فرقلي امرلر وئرمک اولور.

دیللرده مؤوجود اولان غریبه بیر فاکت بو فیکري تصدیق ائتمگه کؤمک ائدیر: دیللره‌دکي ان قدیم سؤزلر چوخ‌معنالي اولور - بیر «سؤز» بیر نئچه موختلیف جینسلي «اشیایا» ایشاره ائدیر (اومونیملر). اصلینده بونلار عئیني بیر سؤز دئییل، عئیني سس کومپونئنتینه مالیک اولان موختلیف سؤزلردیر. دیلین اینکیشافي‌نین بو دؤورونده شئیلر هله دئنوتاتلار7 دئییل، ایشاره‌جیکلردیر.

معلوم اولدوغو کیمي ایشاره‌نین ایشاره ائتدیگي اشیا ایله هئچ بیر سببیت علاقه سي یوخدور. خوصوصی آدلارین سئماسیولوژي طبیعتي بو فیکري ثوبوت ائده بیلر. لاکین بو هئچ ده او دئمک دئییلدیر کي، تلقین سیقناللارینین سس و اشیا کومپونئنتلري آراسیندا هئچ بیر علاقه یوخدور. اشیا کومپونئنتي یاراندیقدا اونونلا سس کومپونئنتي آراسیندا موعین بیر قارشیلیقلي علاقه یارانمالي ایدي. اشیا کومپونئنتي سؤزلرین «فورمانتلاري»6 کیمي چیخیش ائدیر و سس کومپونئنتینه نیسبتن داها سورعتله آرتیر. بو معنادا سؤزلر شئیلري ایشاره ائتمزدن خئیلي اول شئیلر سؤزلري ایشاره ائتمیشدیر. موعاصیر تجروبه‌یه موراجیعت ائتسک، شئیلرین ایشاره فونکسیاسي داشیماسینا ایندي ده کیفایت قدر نومونه تاپا بیلریک (گومان کي، بو؛ قدیمین ایزي-دیر)؛ گؤزمونجوغو، تیکان، هر هانسي بیر اشیا ایشاره کیمي ایشله‌دیله بیلر. بیز بیلیریک کي، ایشاره‌نین ایشاره ائدیله‌نین طبیعتي ایله هئچ بیر عوموميليگي یوخدور. بونا گؤره ده دئیه بیلریک کي، بو اشیالار اینسانلار آراسیندا بو شئیلره عاید اولمایان قارشیلیقلي موناسیبتلرین ایشاره‌لریدیر. ایندي بو شئیلر موعین بیر موقدس‌لیک، سِحرلیک و س. چالاري داشیدیغي اوچون گومان ائتمک اولار کي، احکاملار، توتئملر، اشیا-تابولار حقیقتن ده موعین امرلرین یاخود اگلنجین ایشاره‌سي کیمي یارانمیشدیر. لاکین سؤزون اصل معناسیندا بو سسلرین ایشاره‌لري اولماق اوچون شئیلر بو فونکسیادا جوت (یاخود داها گئنیش) قارشیلیقلي عوضلنمه یاخود ائکویوالئنتلیک کسب ائتمه‌لي ایدي. 8

شئیلر ایکینجي سیقنال سیستئمینه داخیل اولدوقدان سونرا ایکي اینکیشاف یولو کئچه بیلر:

1) سسلرده اولدوغو کیمي، بو یئني فونکسیاسیندا شئیلرله نه باش وئریر؛
2) سیقنالین کومپونئنتلري کیمي سسلرله شئیلر آراسینداکي موناسیبتده نه باش وئریر؛ اونلارین یئردگیشمه‌سي نئجه باش وئریر.

1. شئیلر تلقین سیقناللاري کیمي ایشلندیکده اونلاردا دا سسلرده فونئتیک سوییه‌دن فونولوژي سوییه‌یه کئچیده بنزر بیر حادیثه باش وئرمه‌لي ایدي، یعني شئیلر ساده فرقلیلیکدن علاوه بیر ده قارشیلاشدیریلا بیلمه علامتي کسب ائتمه‌لي ایدي. ان ایلک موخالیفت سیراسینا شئیلرین توخونولا بیلمک و توخونولمازلیق قارشیلاشدیریلماسیني عاید ائتمک اولار. بیز هانسي ژئستین شئیه توخونولا بیلمک، هانسی‌نین توخونولمازلیق خوصوصیتیني وئردیگیني قطعي دئیه بیلمریک، چونکي عئیني بیر ژئست موختلیف خالقلارین عنعنه سینده بعضاً ضید معنالار ایفاده ائدیر (مثلن، باشین یوخاریدان آشاغي ائندیریلمه‌سي بعضي خالقلاردا «بلي»، دیگرینده «خئییر» دئمکدیر و اي. آ). ب. ف. پورشنئوین یازدیغینا گؤر، ایلکین دیلده ایشاره ژئستي توخونولمازلیق ژئستي اولموشدور و اولا بیلر کي، نه واخت ایسه اونون اؤزو طبیعتینه گؤره توخونولماغي ایستیئنا ائدیلن اوبیئکتلرله (مثلن: گؤي، گونش، اود، گؤز و س.) «ایشاره ائدیلمیشدیر»9.

زامان کئچدیکجه، پرینسیپجه یئني عصب حادیثه سي - شئیلرین داخیلي اوبرازلاري تظاهور ائدیر. بو، آرتیق تصووره کئچید پیلله‌سیدیر.

2. نه قدر کي، شئي سسله بیرلیکده بیر سیقنال کومپلئکسینده یئرلشیر، اونلارین آراسیندا اولان هر هانسي بیر «موناسیبتدن» دانیشماق اولماز. اونلار «مونولیت» تشکیل ائدیر. موناسیبت یالنیز او زامان باش وئره بیلر کي، اونلار «یا-یا» موخالیفتینده اولسون، داها سونرا ایسه موخالیفتده اولمالارینا باخمایاراق موخالیفت واسیطه‌سیله یئنیدن «و-و» وحدتیني تشکیل ائده بیلسین.

بیتیشیکلیکدن قارشیلاشدیرمایا کئچیدي نئجه تصوور ائتمک اولار؟ بیزیم قبول ائتدیگیمیز کیمي، عئیني بیر سس-کومپلئکس (دیفوز سس) موختلیف شئیلره مونیپولیا-ائتمه واسیطه‌سیله بیرلشمیش و بو شئي فورمانتلارین کؤمگی ایله موختلیف سؤزلر آلینمیشدیر. بو پروسئس اینکیشافدا عکس ایستیقامتده ده اولموشدور: بو و یا دیگر شئیي موختلیف سس-کومپلئکسلرله ده بیرلشدیرمیشلر. بونونلا دا سؤزلري «قاریشدیرمیش» و اونلاري عصب سیستئمینه و داورانیشا موعین تاثیرائتمه‌دن محروم ائتمیشلر. بو قاریشیقلیقدان چیخیش یولو کیمي مودالليغینا گؤره سیقناللاري قارشیلاشدیرمیشلار: یا سس، یا دا شئي سیقنالیندان ایستیفاده ائتمیشلر. سس-کومپلئکسلر و شئیلر بیر-بیریندن آیریلسا دا عئیني شرایطده اولکي کیمي بیر-بیریني عوض ائتمیشدیر. بورادان دا یئني موناسیبت مئیدانا گلمیشدیر: فردلرآراسي تاثیرده سس سیقناللاري و اشیا سیقناللاري بیر-بیري ایله اصلا قاریشدیریلمادان (بیري اویادیلدیقدا دیگري اگله‌نیر) عئیني زاماندا اؤز تاثیرینه گؤره عئینیت تشکیل ائتمیشدیر. بئله‌لیکله، امگین هله ائرکن اینکیشافي دؤورونده سؤزلرله شئیلرین موناسیبتینده چئوریلیش عمله گلمیش و شئیلر سؤزلره غالیب گلمیشدیر. محض بو دؤورده سینتاقم یارانمیش و بو دا دیلین اینکیشافیندا نهنگ آددیم اولموشدور. سینتاقم 10 - عئیني مودالليقلي ایکي جوتلشدیریلمیش عونصوردور. موعاصیر.دیلچیلیک باخیمیندان ایکي لئکسیک (سئمانتیک) معناسي اولان سؤزون تابع‌لیلیک اساسیندا بیرلشمه‌سینه سینتاقم دئییلیر. دیلین یاراندیغي دؤور اوچون ایسه ایکي دیفوز سسین (ایکي سس-کومپلئکسین) یاخود بیر دیفوز سسله (سس-کومپلئکسله) بیر شئیین و یا ایکي شئیین مودالليق اساسیدا بیرلشمه‌سیني، داها گئنیش معنادا گؤتورسک، قارشیلیقلي

علاقه‌ده اولان ایکي سس سیقنالیني سیتناقم آدلاندیرماق اولار. سیتناقمین مئیدانا گلمه‌سي دیلین اینکیشافیندا ایره‌لي آتیلمیش نهنگ بیر آددیم ایدي. اونون سایه‌سینده گله‌جکده موختلیف عنعنه لر یارانیر: آز فرقلي سؤزلر سؤز-دوپللرده بیرلشیر؛ سؤز قافیه‌ده‌ن یارانیر؛ اوخشار اولمایان سؤزلر چارپازلاشیر؛ سؤزلره اینکارلیق آرتیرماقلا اونلار محو ائدیلیر؛ اوخشار اولمایان سؤزلر بیر-بیرینه قارشي قویولور. بو پروسئدوردا حقیقي سؤزلر یارانیر. پرئدمئت و اوپئراسیونالليق مودالليغین-دا ایسه سیتناقم - بو اشیانین حیصه سیني بوتؤو اشیایا اوخشاتماق، بیر اشیایا بنزر دیگر اشیالار تاپماق، ایکي فرقدن بیر اشیا تشکیل ائتمک و س. دئمکدیر. 11

سیتناقمین تظاهورو ایکینجي سیقنال سیستئمینده سسلر و شئیلر آراسیندا موناسیبتین اینکیشافیندا یئني مرحله ایدي: اونلارین آراسیندا دینامیک موستقیللیک یارانیر، لاکین اونلار بیر-بیریندن آرالانمیر.

بئله‌لیکله، شئیلر اولجه فردلر آراسیندا کؤمکچي واسیطه کیمي ایکینجي سیقنال سیستئمي‌نین فعالیتینه جلب ائدیلیر و بو پروسئس اوزون مودت داوام ائدیر. سونرا ائله واخت گلیر کي، شئیلر سؤزلرین ایشاره‌سي اولماقدان چیخیر، سؤزلر شئیلرین ایشاره‌سینه چئوریلیر؛ ایکینجي سیقنال سیستئمي شئیلره ایشاره ائدیر. قاورامانین، درک ائتمه‌نین تاریخي ده سؤزلرین شئیلرین ایشاره‌سینه چئوریلمه‌سیندن باشلانیر.

دیلین و نیطقین فونکسیالاری

«دیلین ایجتیماعی فونکسیالاري اونون قورولوشو، سیستئم علاقه‌لري و اینکیشاف قانونا اویغونلوقلارینا موناسیبتده خاریجي و اعتیناسیز بیر شئي دئییلدیر... دیلین تشکیلي و اینکیشافي‌نین بونؤوره‌سینه قویولموش دیل ایمکانلارینین حیاتا کئچیریلمه‌سي دیلین جمعیتده‌کی فونکسیالاري ایله علاقه‌دار اولان ایجتیماعی فاکتورلارلا بو و یا دیگر درجه‌ده قاباقجادان موعینلشدیریلیر»12. لاکین دیلین ایجتیماعی فونکسیالاریندان دانیشارکن اونودولور کي، دیل اؤز ایجتیماعی فونکسیالاریني موجرد سیستئم شکلینده دئییل، کونکرئت نیطق سیتواسیالارینین مجموعسوندا، نیطق فعالیتینده، قیساسي، سسلي-سؤزلو نیطق شکلینده حیاتا کئچیریر. ایجتیماعی فاکتورلارین دیله تاثیري ده، دیلده اینعکاسي دا محض نیطق فعالیتي واسیطه‌سیله باش وئریر.

عادتن، دیلچیلیک ادبیاتیندا دیلین اونسیته خیدمت ائتمه‌سیندن دانیشیلیر. بو دا معلومدور کي، عوموميلشدیرمه اولمادان هئچ بیر اونسیت مومکون دئییلدیر: تفکور یالنیز عوموميلشدیرمه واسیطه‌سیله گئرچکلیگي اینعکاس ائدیر. دئمه‌لي، اینسانین نیطق فعالیتینده اونسیت و عوموميلشدیرمه دیالئکتیک وحدت تشکیل ائدیر. دیلین ایجتیماعی فونکسیالاري دا اونسیت و عوموميلشدیرمه وحدتي‌نین عئیني زاماندا حیاتا کئچیریلمه‌سیندن باشقا بیر شئي دئییلدیر.

دیلچیلیک ادبیاتیندا دیل و نیطق همیشه فرقلندیریلدیگي حالدا ندنسه اونلارین ایجتیماعي فونکسیالاري فرقلندیریلمیر، هر ایکي حادیثه‌نین فونکسیاسي دیلین فونکسیالاري کیمي تقدیم ائدیلیر. مثلا، ر. یاکوبسون نیطق آکتي مودئلیندن دانیشارکن نیطق آکتیني تشکیل ائدن بو فاکتورلاري قئید ائدیر:

آ) گؤندرن،
ب) قبول ائدن،
ج) کونتئکست،
د) کود،
و) کونتاکت و
ز) معلومات.

بونا اویغون اولاراق او، دیلین آلتي فونکسیاسیني گؤستریر:

1) ائموتیو فونکسیا (دانیشانین حیس و ایراده‌سیني ایفاده ائدن فونکسیا،
2) کونناتیو فونکسیا (ووکاتیو-ایمپئراتیو یاخود مودالليق فونکسیاسي)،
3) رئفئرئنت فونکسیاسي (خاریجي عالم اشیالاریني گؤسترمک فونکسیاسي)،
4) دیل حاقیندا دیل واسیطه‌سیله دانیشماق ایمکانیني شرطلندیرن مئتادیل فونکسیاسي،
5) فاتیک فونکسیاسي (کونتاکت یاراتماق فونکسیاسي) و
6) پوئتیک فونکسیا 13.

سووئت دیلچیلیگینده دیلین فونکسیالاري حاقیندا ب. آ. سئرئبرئننیکوو، ي. د. دئشئرییئو، آ. آ. لئونتیئو، و. آ. آورورین و باشقالاري. اطرافلی صورتده یازمیشلار. دیلچیلردن علاوه دیل و نیطق پروبلئمینه توخونان بوتون فیلوسوف و پسیکولوقلار دا دیلین و نیطقین فونکسیالاري

مساله‌سیندن گئنیش صورتده دانیشمیشلار. ی. د. دئشئرییئو ایستیثنا ائدیلرسه، دیلین (و نیطقین) فونکسیالاري حاقیندا دیلچي، پسیکولوق و فیلوسوفلارین سؤیله‌دیکلري فیکیرلر بیر-بیرینه یاخیندیر. ی. د. دئشئرییئو دیلین کومونیکاتیو، ایجتیماعی، ائکسپرئسیو، ائستئتیک و قنوسئولوژي فونکسیالاري اولدوغونو گؤستریر 14، باشقا بیر یئرده ایسه دیلین ایدئولوژي فونکسیاسیندان دا دانیشیر، هم ده دیلین و نیطقین ایدئولوژي فونکسیالارینی فرقلندیریر 15. قئید ائتمک لازیمدیر کي، دیلین و نیطقین فونکسیالارینین فرقلندیریلمه‌سي علمي ادبیاتدا یئني حادیثه دئییلدیر. هله 1941-جي ایلده عالمان پسیخولوقو ف. کاینتس «دیلین پسیکولوگییاسي» آدلي اثرینده دیلین فونکسیالارینی «ایلکین» و «تؤره‌مه» دئیه ایکي قیسمه بؤلور، ایلکین فونکسیالارین دیل اوچون مجبوري، تؤره‌مه فونکسیالارین ایسه فاکولتتیو ماهیت داشیدیغینی یازیر 16. سونرالار بو ایدئیا پسیکولوگییادان دیلچیلیگه گتیریلمیشدیر، لاکین گؤسترمک لازیمدیر کي، دیلچیلر دیلین فونکسیالاري و نیطقین فونکسیالاري تئرمینلریندن نادیر حالّلاردا ایستیفاده ائدیرلر. البته، بو مساله‌یه موناسیبتده پسیخولوقلار داها حاقلیدیرلار و دیلین فونکسیالاري ایله نیطقین فونکسیالاري فرقلندیریلمه‌لیدیر.

دیلین فونکسیالاري دئدیکده نیطق فعالیتي‌نین ائله فونکسیونال خوصوصیتلري نظرده توتولور کي، بونلار هر هانسي بیر نیطق سیتواسیاسیندا اؤزونو گؤستره بیلیر، باشقا جور دئسک، بونلار سیتواسیادان آسیلي دئییل، سیتواتیو سجییه داشیمیر. نیطقین فونکسیالاري ایسه هر هانسي نیطق آکتي اوچون مجبوري دئییل، سیتواتیو سجییه داشییر.

دیلین فونکسیالاري. دیلین فونکسیالاري علمي آنالیيش کیمي دیلین ماهیتي‌نین پراکتیک تظاهورو، ایجتیماعی حادیثه‌لر سیستئمینده اونون مقصدینین حیاتا کئچیریلمه‌سي، دیلین طبیعتي ایله شرطلنن حرکتیدیر. دیلین فونکسیالاري ائله بیر شئیدیر کي، بونسوز دیل مؤوجود اولا بیلمز. علمي ادبیاتدا دیلین چوخ‌فونکسیالي اولدوغو، هم ده بو فونکسیالارین بیر-بیري ایله سیخ علاقه‌ده اولدوغو گؤستریلیر. اینسانین نیطق فعالیتینده دیلین آشاغیداکي فونکسیالاریندان دانیشماق اولار:

1) دیلین کومونیکاتیولیک فونکسیاسي،
2) دیلین تنظیمله‌ییجي فونکسیاسي،
3) دیلین ایدراک (کونستروکتیو) فونکسیاسي،
4) دیلین بشریتین ایجتیماعی-تاریخي تجروبه‌سینه ییه‌لنمه (آکومولیاتیو) فونکسیاسي،
5) دیلین میلی-مدني فونکسیاسي،
6) دیلین ائکسپرئسیو فونکسیاسي، 7) دیلین ائستئتیک فونکسیاسي،
8) دیلین ایدئولوژي فونکسیاسي.

کومونیکاتیو یاخود اونسیت فونکسیاسي دیلین اساس فونکسیاسیدیر، دیلین بوتون دیگر فونکسیالاري محض بو فونکسیا اساسیندا باش وئریر، بوتون فونکسیالار بو فونکسیا ایله شرطلنیر. «دیلین اینسانلار آراسیندا ان موهوم اونسیت واسیطه‌سي» اولماسي دیلین اونسیت فونکسیاسي‌نین دیلین ماهیتیني تشکیل ائتمه‌سینه ثوبوتدور. اصلینده اونسیت احتیاجي - جمعیت عوضولرینین بیر-بیرینه نه ایسه دئمک احتیاجي دیلي یاراتمیشدیر. کومونیکاتیو فونکسیا دیلین یارانماسي و اینکیشافیندا موهوم رول اوینامیشدیر. دیلین کومونیکاتیو فونکسیاسی‌نین اینسان حیاتینداکي رولونو آیدین گؤسترمک اوچون تکجه بئله بیر فاکتي قئید ائتمک لازیمدیر کي، اونسیت واسیطه‌سي اولمادان، دیل اولمادان جمعیت اؤزو یاشایا بیلمز، جمعیت مؤوجود اولا بیلمز.

دیل کومونیکاتیو فونکسیا یئرینه یئتیرمک سایه‌سینده هم اؤزو اینکیشاف ائدیر، هم ده جمعیتین اینکیشافینا کؤمک ائدیر. کوللئکتیو عوضولرینین بیر-بیري ایله اونسیتي پروسئسینده دیل اینکیشاف ائدیر، اونون قراماتیک قورولوشو، قراماتیک کاتئقورییالاري تشکول تاپیر و اینکیشاف ائدیر؛ دیل اینکیشاف ائتدیکجه جمعیت ده، ایجتیماعی شعور دا اینکیشاف ائدیر.

دیلین کومونیکاتیو فونکسیاسي دیلین بوتون دیگر فونکسیالاریندا دا تظاهور ائدیر.

دیلین اساس فونکسیالاریندان بیري ده تنظیمله‌ییجي فونکسیاسیدیر. دیلچیلیک ادبیاتیندا دیلین تنظیمله‌ییجي فونکسیاسي مساله‌سینه توخونولمور؛ پسیکولوگییایا حصر ائدیلمیش اثرلرده بو فونکسیا، یا دیلین کومونیکاتیو فونکسیاسي ایله، یا دا دیلین ایدراک فونکسیاسي ایله یا عئینیلشدیریلیر، یا دا قاریشدیریلیر. لاکین بونلار دیلین آیري-آیري فونکسیالاریدیر.

دیلین تنظیمله‌ییجي فونکسیاسی‌نین ماهیتیني قیساجا بئله ایضاح ائتمک اولار: دیل اینسان داورانیشیني، اخلاقیني، موعین معنادا دونیاگؤروشونو تنظیمله‌ین اساس، بلکه ده یئگانه آلتدیر، واسیطه‌دیر. سوۇئت دیلچیلیگینده بو ایدئیا قبول ائدیلمه‌سه ده او، پسیخولوگییا علمینده اؤزونه یول آچماقدادیر. مشهور سوۇئت نئیروپسیکولوقو آ. ر. لورییا یازیر کي، نیطقین ان اساس فونکسیاسي-معلوماتي نقل‌ائتمه فونکسیاسي ایله یاناشي «اونون (نیطقین) مورکب پسیکي پروسئسلرین تشکولونده ائله او قدر اهمیتلي رول اوینایان داها بیر جهتي ده مؤوجوددور. نیطق تکجه الده ائدیلمیش تجروبه‌نین عوموميلشدیریلمه‌سي واسیطه‌سي و کودلاشدیریلماسي آلتي کیمي خیدمت ائتمیر. او اینسان داورانیشیني تنظیم ائدن ان اهمیتلي واسیطه‌لردن بیریدیر»17. بو سؤزلره تکجه اونو علاوه ائتمک لازیمدیر کي، نیطق اینسان

داورانيشيني تنظيمله‌ين اهميتلي واسيطه‌لردن بيري يوخ، يئگانه واسيطه‌دير، بئله كي، نيطقدن باشقا اينسان داورانيشيني تنظيم ائدن ياخود ائده بيلن ايكينجي بير واسيطه گؤسترمك مومكون دئييلدير. اينسانلار آراسينداكي بوتون بازيس (مثلن، ايقتيصادي موناسيبتلر) ياخود اوستقوروم (حوقوق نورمالاري، اخلاق و س.) سجييه‌لي علاقه‌لرين هاميسي يالنيز و يالنيز نيطق اساسيندا مئيدانا گلير و تنظيم ائديلير. سوويئت فيلوسوفو ب. ف. پورشنئوه گؤر، ديلين تنظيمله‌ييجي فونكسياسي ديگر فونكسيالاريندان، او جومله‌دن معلوماتي نقل‌ائتمه و تجروبه موباديله‌سي فونكسيالاريندان داها قديمدير، اونلارا نيسبتن ايلكيندير 18.

آ. آ. لئونتيئو پسيكولوگييا باخيميندان نيطقين تنظيمله‌ييجي فونكسياسيني بئله تصنيف ائدير: «نيطق فعاليتينده بو فونكسيا اوچ مومكون وارياتدان بيرينده چيخيش ائدير:

آ)فردي-تنظيمله‌ييجي فونكسيا كيمي، يعني بير ياخود بير نئچه آدامين داورانيشينا سئچيجي تاثير فونكسياسي كيمي؛

ب)كولئكتيو-تنظيمله‌ييجي فونكسيا كيمي - بؤيوك و ديفئرئنسيال‌لاشماميش آوديتورييا اوچون نظرده توتولموش كوتلوي كومونيكاسيا (ناطيق نيطقي، راديو، قزئت) آدلانان شرايطده؛

و) اؤزونو تنظيمله‌ييجي فونكسيا كيمي - اؤز داورانيشيني پلانلاشديرديقدا» 19.

اونو قئيد ائتمك واجيبدير كي، آ. آ. لئونتيئو ديلين (نيطقين) تنظيمله‌ييجي فونكسياسيني كومونيكاتيو (اونسيت) فونكسياسي ايله عئينيلشديرير.

ديلين تنظيمله‌ييجي فونكسياسی‌نين اينسانين حياتينداكي رولو چوخ بؤيوكدور؛ بو فونكسيانين رولونو ديلين اونسيت و ايدراك فونكسيالارينين رولو ايله موقاييسه ائتمك اولار. لاكين ديلين تنظيمله‌ييجي فونكسياسی‌نين اينسان حياتينداكي رولونو ديلين باشقا فونكسيالاري حسابينا ياخود اينسانين ايدراك فعاليتي‌نين (من قطعي بو فيكيرده‌يم كي، اينسانين ايدراك فعاليتي نيطقسيز مومكون دئييلدير) اهميتيني آزالتماق حسابينا شيشيرتمك اولماز. بئله سولا گئتمه خاريجي ديلچيليكده نئوهومبولدتچولوق جرياني‌نين و سپير-اوورف فرضيه‌سی‌نين مئيدانا گلمه‌سينه سبب اولموشدور. نئوهومبولدتچولار ايديعا ائديرلر كي، اينسانلار مادی عالمي يالنيز ديل واسيطه‌سيله قاوراييرلار. اونلار گئرچكليگين درک ائديلمه‌سينده، قاورانيلماسيندا شعورون رولونو دوزگون باشا دوشمورلر. سپير-اوورف فرضيه‌سينه گؤره ايسه اينسانلارين دونياگؤروشو، دونيايا باخيشي ديل واسيطه‌سيله فورمالاشير؛ گئرچكليگين عئيني بير حادیثه‌سي موختليف ديللرين نوماينده‌لري طرفيندن موختليف شكيلده درک ائديلير؛ موختليف ديللرين نوماينده‌لري دونياني موختليف شكيلده گؤرور.

ديلين اينسان حياتينداكي عوض‌ائديلمز رولونا باخماياراق اينسانلارين دونياباخيشي‌نين، اوبيئكتيو گئرچكليگين ديل اساسيندا، اوبيئكتيو كاتئقورييالارين ديل كاتئقورييالاري اساسيندا تشكول تاپديغيني، فورمالاشديغيني سؤيله‌مك، البته، دوز دئييلدير. ديل شعور واسيطه‌سيله اوبيئكتيو گئرچكليگي درک ائتمكده بؤيوك اهميته ماليک اولسا دا اوبيئكتيو گئرچكليک ديلدن آسيلي دئييلدير.

اوبيئكتيو گئرچكليگين درک ائديلمه‌سيند، مادی عالمين اشيا و حادیثه‌لرينين قاورانيلماسيندا ديلين ايدراک فونكسياسی‌نين اهميتي بؤيوكدور. ديلچيليكده بونا ديلين قاوراما، نومیناتيو، كونستروكتيو، تفكور فونكسيالاري دا دئييلير. ديلين ايدراک فونكسياسي اوبيئكتيو گئرچكليگين اشيا و حادیثه لريني آدلانديرماق، فيكري فورمالاشديرماق، بيزي احاطه ائدن گئرچكليک حاقيندا معلومات عالماق واسيطه‌سيدير.

ديلين ايدراک فونكسياسي تئرميني ديلين نومیناتيو (آدلانديرما) فونكسياسي تئرمينينه نيسبتن داها گئنيش احاطه دايره‌سينه ماليكدير، چونكي ديلين ايدراک فونكسياسي آدلانديرمايا نيسبتن داها گئنيش عقلي پروسئسلري احاطه ائدير، حالبوكي نومیناتيو فونكسيا يالنيز اوبيئكتيو عالمده‌كي اشيا و حادیثه لري آدلانديرماغا، مفهوملاري سؤزلرله ايشاره ائتمگه خيدمت ائدير.

هله واختيله آ. آ. پوتئبنيا يازيردي كي، «ديل آرتيق حاضير فيكرين ايفاده واسيطه‌سي دئييلدير، ديل فيكري يئنيدن يارادير». اينسان سؤزلر و سؤزلرين بيرلشمه‌سي واسيطه‌سيله اونو احاطه ائدن اوبيئكتيو عالم حاقينداكي فيكيرلريني ايفاده ائدير. سؤز مفهوملاري يارادير. سوبستانسيانين آتريبوتا موناسيبتي سؤزلرين بيرلشمه‌سيني طلب ائدير. بئله‌ليكله، ديل سؤزلر و سؤز بيرلشمه‌لري واسيطه‌سيله مفهوم و فيكيرلري ايفاده ائدن آلته چئوريلير. و. هومبولدتدان باشلاياراق موعاصير دؤوروموزه‌دک ديلين تفكور آلتي اولماسي حاقيندا بحث ائديلميشسه ده ديلين بو فونكسياسی‌نين پروبلئملري هله كيفايت قدر تدقيق ائديلمه‌ميشدير.

ديل تفكور آلتي اولماق اوچون بير سيرا فونكسيالاري حياتا كئچيرير. ديلين ايدراک فونكسياسينا داخيل اولان بو ياريم‌فونكسيالار ايستر ديلچيليک، ايسترسه ده پسيكولوگييايا حصر ائديلميش ادبياتدا ضعيف تدقيق ائديلميشدير. بو سؤزلر هر شئيدن اول سئماسيولوژي فونكسيايا عاييددير. معلوم اولدوغو كيمي، سئماسيولوگييا سؤزلرين معناسيني، يعني سؤزله (آدلا) اشيا آراسينداكي موناسيبتي اؤيره‌نير. سؤز محض معنا واسيطه‌سيله مفهوملا علاقه ساخلاير، ديل ايسه محض سؤزلرين معنالانديرما خوصوصيتي واسيطه‌سيله فيكري ايفاده ائتمه آلتينه، تفكور آلتينه چئوريلير. ديلين سئماسيولوژي فونكسياسينا نيسبتن نومیناتيو (آدلانديرما) فونكسياسي بير قدر اطرافلی تدقيق ائديلميشدير.

علمي ادبياتدا گؤستريلديگي كيمي، سؤزله (آدلا) اونون آدلانديرديغي اشيا آراسيندا هئچ بير عوضوي علاقه يوخدور. ک. مارکس يازير: «هئچ بير شئيين آدي اونون طبيعتي ايله اصلا علاقه‌دار دئييلدير گؤروندويو كيمي، سؤزون اشيا ايله موناسيبتيني گؤسترمه اوچون تكجه نومیناتيو فونكسيا كيفايت ائتمير، بو علاقه‌ني ياراتماق اوچون تصوير فونكسياسيندان ايستيفاده ائديلير بو فونكسيانين ماهيتي موعين بير ديل واحيدينين آيريجا بير دئنوتاتا يؤنلمه‌سينده‌دير. تصوير فونكسياسی‌نين آدلانديرما فونكسياسي ايله علاقه‌يه گيرمه‌سيندن كئيفيتجه يئني اولان ايفاده فونكسياسي يارانير. بو فونكسيا اؤزونو متن سوييه‌سينده گؤسترير. متن تصوير ائديلن اشيانين علامتلريني تثبيت ائدير. بونونلا دا بو فونكسيا اشيانين علامتي حاقيندا معلوماتين (اينفورماسيانين) داشييجي‌سينا چئوريلير. بئله‌ليكله، متن ساده‌جه اولاراق فيكيرله باغلي دئييل، هم ده حرفي معنادا فيكرين داشييجي‌سيدير. بونا گؤره ده بيز متني دينله‌ديكده حتا هئچ واخت گؤرمه‌ديگيميز و حاقيندا هئچ بير شئي بيلمه‌ديگيميز اشيا حاقيندا اطرافلى معلومات آليريق.

ديلين ايدراک فونكسياسيندان دانيشاركن بير مساله‌نی ده ايضاح ائتمک لازيمدير. اينعكاس ايله اينعكاس ائتديرمه قابيليتيني فرقلنديرمک ضروريدير. ديلين بعضي ستروكتورلاري اينعكاس ائتديرمه قابيليتينه ماليكدير، لاكين اؤزلري اينعكاس ائتمير، اينعكاس ائتديرمه قابيليتيني ديل واسيطه‌لريندن اخذ ائدير.

اينعكاس قابيليتي‌نين حياتا كئچيريلمه‌سي اينعكاسين تظاهورو اولمادان مومكون دئييلدير - فيكرين تظاهورو ديلسيز مومكون دئييلدير. ديل فيكرين مؤوجودلوغونون ضروري شرطيدير. بونونلا دا ديل فيكرين فورمالاشديريلماسي آلتي كيمي چيخيش ائدير.

ديل فيكرين تظاهورو اوچون اساس شرط اولدوغو كيمي، جانلي موشاهيده‌دن فيكره كئچيدي تامين ائدن اساس واسيطه‌دير. بيز نامعلوم بير اشيا كشف ائتديكده اونون مضمونو حاقيندا ايلک معلوماتي جانلي موشاهيده شكلينده، كئچيرديگيميز چوخلو حيسلر شكلينده آليريق. سؤزلر واسيطه‌سيله بو حيس‌لري آدلانديريريق، سؤزلرين بيرلشمه‌سي واسيطه‌سيله بو حيسلر آراسينداكي علاقه‌لري تثبيت ائديريک. نتيجه‌ده ديل واسيطه‌لرينين كؤمگي ايله اشيا تصوير ائديلير؛ اشيا حاقينداكي حيس اي-اوبرازلي معلومات (اينفورماسيا) سئماسيولوژي معلومات (اينفورماسيا) كيمي كودلاشديريلير. جانلي سئيردن، جانلي موشاهيده‌دن فيكره كئچيد بئله باش وئرير.

ديلين فونكسيالاريندان بيري ده بشريتين ايجتيماعی-تاريخي تجروبه‌سيني توپلاماق، اونا ييیه‌لنمک فونكسياسيدير، قيساجا دئسک، ديلين آكومولياتيو فونكسياسيدير. معلوم اولدوغو كيمي، هر يئني اينسان نسلي اؤز فعاليتيني نسيللرين الده ائتديگي تصروفات، علم و تئخنيكي نايليتلر اوزرينده قورور. هر يئني اينسان نسلي اؤز فعاليتينه ايبتيدادان، نئجه دئيرلر، صيفيردان باشلاسا ايدي، اوندا بشريت نه ايندیكي اينكيشاف سوييه‌سينه چاتا بيلردي و نه بئله بير اينكيشافي خيالينا گتيره بيلردي. موباليغه‌سيز دئمک اولار كي، بشريتين قازانديغي بوتون نايليتلر، تصروفات، علم، تئخنيكا، ادبيات و مدنيتين اينكيشافينداكي موعاصير سوييه يالنيز ديل سايه‌سينده مومكون اولموشدور. ايستر تصروفات، ايسترسه علم و مدنيت ساحه‌سينده ايره‌لي داها بير آدديم آتماق اوچون بشريتين اولكي ايجتيماعی-تاريخي تجروبه‌سينه ييیه‌لنمک و اوندان ثمره‌لي ايستيفاده ائتمک لازيمدير. ديلين بشريتين اولكي ايجتيماعی-تاريخي تجروبه‌سيني .توپلاماق، اونا ييیه‌لنمک و اوندان ايستيفاده ائتمک فونكسياسينا آكومولياتيو فونكسيا دئييلير.

ديلين آكومولياتيو فونكسياسي ايكي آسپئكتده تظاهور ائدير:

آ) معلوماتين توپلانماسي واسيطه‌سي؛

ب) معلوماتين نقل ائديلمه‌سي واسيطه‌سي.

ديلين آكومولياتيو فونكسياسي بو ايكي آسپئكتين بيرلشمه‌سي نتيجه‌سينده يارانير، چونكي بو آسپئكتلري آيريليقدا گؤتورسک، بيرينجي آسپئكت ديلين ايدراک فونكسياسينا، ايكينجي آسپئكت ديلين كومونيكاتيو (اونسيت) فونكسياسينا اويغون گلردي.

ديلين آكومولياتيو فونكسياسی‌نين ايستر فردي، ايسترسه ايجتيماعی پلاندا بشريتين اينكيشافي اوچون بؤيوک اهميتي واردير. آيدينديركي، عقلي فعاليتي (عومومیتله، هر هانسي بير فعاليتي) حياتا كئچيرمک اوچون اينسان ديل واسيطه‌سيله بيليكلرين، تجروبه‌نين موعين مجموعسونا ييیه‌لنمه‌ليدير. محض ديل بيليكلر مجموعسونو آيريجا فرده چاتديران اساس و عوض ائديلمز واسيطه‌دير.

فردي آسپئكتدن ايجتيماعی آسپئكته كئچديكده ديلين بو فونكسياسي ايجتيماعي-تاريخي تجروبه‌نين مؤوجودلوغو فورماسينا اويغون گلير. ديل بشريتين ايجتيماعی-تاريخي تجروبه‌سی‌نين مؤوجودلوق فورماسي اولدوغو اوچون، دئمک اولار كي، بو معنادا عالم اينسان اوچون حقيقتن ده ديلله «پارچالانير»؛ لاكين عئيني زاماندا ديل - اونو فورماللاشديريلميش سيستئم كيمي يوخ، ديل تفكورو كيمي گؤتورسک - بشريتين ايجتيماعی تجروبه‌سيني عكس ائتديرير. تصادوفي دئييلدير كي، بيز موختليف ديللرده سئمانتيک دگيشمه‌لرين بير- بيرينه اوخشار، آنالوژي منبع و اينكيشاف ايستيقامتلرينه راست گليريک. بو، موختليف ديللي خالقلارين نظري فيكرينين وحدتيني اينعكاس ائتديرير.

دیلین میلی-مدني فونکسیاسي دیلین آکومولیاتیو فونکسیاسي ایله سیخ علاقه‌داردیر. بشریتین یوخاریدا گؤستردیگیمیز ایجتیماعی-تاریخي تجروبه‌سی‌نین عومومي عونصورلري ایله یاناشي یالنیز بو و یا دیگر میلی مدنیته منسوب اولان عونصورلري ده واردیر. باشقا سؤزله دئسک، دیل منسوب اولدوغو خالقین سپئسیفیک امک شرایطي‌نین، ایجتیماعی، مدني حیاتي‌نین مؤوجودلوغوندان دوغان و همین خالقین تاریخي تجروبه‌سی ایله جیلالانان رئالییالاري، موجرد آنلاییشلاري و س. اینعکاس ائتدیریر و گله‌جک نسیللر اوچون قورویور. بو باخیمدان دیلین میلی-مدني فونکسیاسیندان دانیشماق اولار. اونو دا دئمک لازیمدیر کي، خالقین مدني سوییه‌سی‌نین یوکسلمه‌سي، خالقلار آراسیندا ایقتیصادي، سیاسي و مدني علاقه‌لرین گئنیشلنمه‌سي نتیجه‌سینده دیلین میلی-مدني فونکسیاسیندا دیلین آکومولیاتیو فونکسیاسینا دوغرو چئوریلمه پروسئسي گئدیر.

دیلین میلی-مدني فونکسیاسی‌نین مؤوجودلوغو اؤزونو دیلین بوتون سوییه‌لرینده گؤستریر. عئیني بیر آنلاییشین و حادیثه‌نین موعین بیر خالق طرفیندن معنالاندیریلما سپئسیفیکاسي آدلاندیرما، سئمانتیک و سس دگیشمه‌لرینین خوصوصیتلرینده گئرچکلیگین دیل طرفیندن «پارچالاپماسیندا»، «عوضولنمه‌سی‌نین» سجییه‌سینده اؤزونو آیدین شکیلده گؤستریر. بو معنادا دیل نینکي تفکور آلتي و ایجتیماعی-تاریخي تجروبه‌نین مؤوجودلوغو فورماسي کیمي چیخیش ائدیر، هم ده تفکور و ایدراکین نتیجه‌لریني مؤحکملندیریر. لاکین تفکور و ایدراکین نتیجه‌لرینین مؤحکملندیریلمه‌سي اوصولونو دیلین میلی سپئسیفیکاسي ایله عئیني‌لشدیرمک، همین دیلده تفکورون خاراکتئرینه کئچیرمک قطعیین اولماز.

چوخ واخت دیلچیلیک ادبیاتیندا دیلین یالنیز ایکي فونکسیاسي اولدوغو گؤستریلیر: کومونیکاتیو فونکسیا و ائکسپرئسیو فونکسیا. دیلین ائکسپرئسیو فونکسیاسي اونون معلوماتي (اینفورماسیاني) ایفاده ائتمک، نقل ائتمک و موصاحیبه (دینله‌ین) تاثیر فونکسیاسیدیر. «دیلین فیکري تجسوم ائتدیرمه‌سي اونون ائکسپرئسیو وظیفه‌سي آدلانیر»20. قیسا دئسک، ائکسپرئسیو فونکسیا دیلین ایفاده فونکسیاسیدیر. دیلین ائکسپرئسیو فونکسیاسي تکجه فیکرین ایفاده‌سي ایله محدودلاشمیر، اینسان ائموسیاسی‌نین دیلده ایفاده ائدیلمه‌سي ده دیلین بو فونکسیاسینا داخیلدیر. دوزدور. دیلچیلیک ادبیاتیندا (هابئله پسیخولوگییایا حصر ائدیلمیش اثرلرده) اینسان ائموسیاسی‌نین ایفاده ائدیلمه‌سي دیلین یوخ، تکجه نیطقین فونکسیاسي حساب ائدیلیر و نیطقین ائموتیو فونکسیاسي آدلاندیریلیر (باخ: «نیطقین فونکسیالاسي»)، لاکین اینسان ائموسیاسی‌نین ایفاده‌سینده دیل واسیطه‌لریندن ده ایستیفاده ائدیلدیگي اوچون اونو دیلین ائکسپرئسیو فونکسیاسینا دا عاید ائتمک اولار. اینسان ائموسیاسیني ایفاده ائتمک اوچون دیلده ان چوخ نیدالاردان، ایمپئراتیو سؤزلردن و بیر سیرا موناسیبت بیلدیرن سؤز و ایفاده‌لردن (سؤز بیرلشمه‌لري، جومله‌لر) ایستیفاده ائدیلیر؛ دیلین بعضي قراماتیک فورمالاري، فونئتیک واسیطه‌لردن وورغو و اینتوناسیا، اداتلار، علاوه‌لر ایفاده ائتمگه خیدمت ائده بیلر.

بعضي دیلچیلر ائکسپرئسیو فونکسیاني دیلین اساس فونکسیاسي حساب ائدیرلر. مثلا، ک. فوسسلئرین فیکرینجه، دیلین کومونیکاتیو فونکسیاسی‌نین اینسان حیاتیندا بیر او قدر بؤیوک رولو یوخدور. او، دیلین ائکسپرئسیو فونکسیاسینا بؤیوک اهمیت وئریر و اونون اؤیره‌نیلمه‌سیني دیلچیلیگین اساس وظیفه‌سي حساب ائدیر. البته، بونونلا راضیلاشماق اولماز. اینسان جمعیتي‌نین حیاتي فعالیتي اوچون دیلین کومونیکاتیو فونکسیاسی‌نین اهمیتیني قیمتلندیرمک چتیندیر. بونونلا بئله دیلین ائکسپرئسیو فونکسیاسی‌نین اهمیتیني ده آزالتماق دوزگون دئییلدیر. و. آ. آورورین حاقلي اولاراق یازیر: «حقیقتده ایسه دیلین کومونیکاتیو و ائکسپرئسیو فونکسیالاري بیر مئدالین ایکي اوزو کیمیدیر. اونلارین هره‌سیني آیریلیقدا گؤرمک مومکوندور، اونلار معلوم موستقیل‌لیگه مالیکدیر، لاکین اونلاري« بیریني دیگریندن آییرماق غئیري-مومکوندور. بعضي خوصوصي حاللاردا، مثلا، داخیلي نیطق زاماني اولدوغو کیمي، فیکرین دیل ایفاده‌سي کومونیکاتیو آکتدان کناردا حیاتا کئچیریله بیلر، فیکیرلر دیل‌خاریجي واسیطه‌لرله ایفاده ائدیلنده ایسه کومونیکاسیا فیکرین دیل ایفاده‌سیندن کناردا مومکوندور، بونونلا بئله، تکجه ستاتیستیک اوستونلوگه گؤره یوخ، هم ده، بو داها اساسدیر، دیلین یارانماسي اوچون بیلاواسیطه سبب اولان دیلین اساس وظیفه‌سینه گؤره قبول ائتمک لازیمدیر کي، دیلین بو ایکي فونکسیاسي ضروري صورتده بیر-بیریني شرطلندیریر، سوسیال اهمیتینه گؤره ایسه اوستونلوک کومونیکاتیو فونکسیانین طرفینده‌دیر»21.

دیلچیلیک ادبیاتیندا بعضاً دیلین ائکسپرئسیو فونکسیاسي اینفورماتیو فونکسیا (معلوماتین ایفاده‌سي و نیطقین وحدتي کیمي)، ائموتیو فونکسیا (حیس و ائموسیانین ایفاده‌سي کیمي)، وولونتاتیو فونکسیا (دانیشانین ایراده‌سی‌نین ایفاده‌سي کیمي) تئرمینلري ایله ده شرح ائدیلیر.

دیلچیلیک ادبیاتیندا دیلین ائستئتیک فویکسیاسیندان دا بحث ائدیلیر. دیلین ائستئتیک فونکسیاسي دیلین ائکسپرئسیو فونکسیاسي ایله سیخ علاقه‌داردیر. دیلین «ائستئتیک فونکسیاسي بدیعي ادبیات و اینجه‌صنعت ساحه‌سینده اؤزونو گؤستریر. خالقین ائستئتیک مدنیتي‌نین (ادبیات و اینجه‌صنعتي‌نین) اینکیشافي ایله دیلین ائستئتیک فونکسیاسی‌نین دا رولو یوکسه‌لیر؛ ائستئتیک مدنیت داها دا اینکیشاف ائتمیش خالقلاردا دیلین ائستئتیک فونکسیاسی‌نین رولو ائستئتیک مدنیتي اینکیشاف ائتمه‌میشي خالقلارا نیسبتن خئیلي یوکسکدیر.

دیلین اؤیره‌نیلمه‌سي تاریخینده دیلین ائستئتیک فونکسیاسی‌نین حدیندن آرتیق شیشیردیلمه‌سي حاللارینا دا تصادوف ائدیلیر. مثلا، ائستئتیک دیلچیلیک مکتبي‌نین ان گؤرکملي نوماینده‌سي ک. فوسسلئر دیلین ائستئتیک فونکسیاسی‌نین اؤیره‌نیلمه‌سین، تدقیق ائدیلمه‌سینه داها چوخ اهمیت وئریردي. دیلي ائستئتیک باخیمدان تدقیق ائتمکله او، دیلین اینکیشاف تاریخي ایله مدنیتین اینکیشاف تاریخي آراسیندا، برابرلیک ایشاره‌سي قویوردو. فوسسلئر ایدیعا ائدیردي کي، موعین معنادا دیل اینجه‌صنعتین بوتون نؤوعلریني احاطه ائدیر: رقص ژئستلر دیلیدیر،

رساملیق رنگلر و خطلر دیلیدیر، موسیقي تونلار دیلیدیر، پلاستیکا و معمارلیق برک جیسیملر دیلیدیر، پوئزییا «دیللر دیلیدیر». البته، دیلین ائستئتیک فونکسیاسینی بو قدر گئنیش معنادا قبول ائتمک، اونو دیلله بیلاواسیطه علاقه‌سي اولمایان ساحه‌لره ده شامیل ائتمک سهودیر. لاکین عئیني زاماندا دیلین اینکیشافیندا، جمعیتین ائستئتیک مدنیتي‌نین اینکیشافیندا دیلین ائستئتیک فونکسیاسی‌نین رولونو آزالتماق دا دوزگون دئییلدیر.

دیلین ایدئولوژي فونکسیاسي سوسیولوژي دیلچیلیگین گؤرکملي نوماینده‌لریندن بیري اولان ي. د. دئشئرییئو طرفیندن قئید ائدیلیر22. ایدئولوژي فونکسیا دیلین موهوم سوسیال فونکسیالاریندان بیریدیر. بو فونکسیا ایستر بوتؤولوکده دیلده، ایسترسه دیلین هر هانسي بیر عونصورونده تظاهور ائده بیلر. ن. و. وولوشینو یازیر کي، «سؤز «ایسته‌نیلن ایدئولوژي فونکسیاني داشییا بیلر» 23.

دیلین ایدئولوژي فونکسیاسي ایلکین ایختیصاصلاشمیش موناسیبتلر اوزرینده قورولان تؤرمه ایختیصاصلاشمیش موناسیبتلرله باغلیدیر. مثلا، وارلیق مؤوجود اولان بیر شئیي گؤستریر، لاکین دیندار ابدي وارلیق دئدیکده آللاهي نظرده توتور.

آللاه باغیشلاسین، آللاه عوضیني وئرسین، آللاهین لعنتینه گله‌سن، آللاه اجریني وئرسین، آللاه گوناهیندان کئچسین، آللاه آمانیندا، اومید آللاها تیپلي سؤز بیرلشمه‌لري و جومله‌لر موعین ایدئولوژي فونکسیا داشیمیش و دیني ایدئولوگییایا خیدمت ائتمیشدیر. موعاصیر عوموم‌خالق دیلینده ایسه بئله ایفاده‌لر نئیترالل‌اشمیشدیر.

«دیلده و نیطقده ایدئولوژي فونکسیانین ایفاده‌سیني، فرقلندیرمک لازیمدیر.

نیطق ایدئولوژي فونکسیاني ایفاده ائتمک اوچون، دئمک: اولار کي، غئیري-محدود اینکیشافا مالیکدیر. نیطقین ایدئولوژي فونکسیاسي جومله‌لرده، بوتؤو کونتئکستده، سؤز بیرلشمه‌لرینده، سؤزلرده، آیري-آیري سسلرده و سس بیرلشمه‌لرینده، اینتوناسیادا، وورغودا و س. ایفاده ائدیله بیلر (هر شئیدن اول شیفاهي نیطق نظرده توتولور). یازیلي نیطق ده ایدئولوژي فونکسیاني ایفاده ائتمک اوچون بؤیوک ایمکانلارا مالیکدیر، لاکین شیفاهي نیطق اوچون سجییه‌وي اولان واریاسیالارا مالیک دئییلدیر» 24

دیلین فونکسیالاري بوتون حلقه‌لري بیر-بیري ایله قارشیلیقلي علاقه‌ده اولان و بیر-بیریني قارشیلیقلي. صورتده شرطلندیرن سیستئمي تشکیل ائدیر. دیلین فونکسیالاري آراسینداکي علاقه‌لر او قدر سیخدیر کي، بوتون سیستئمي چوخشاخه‌لي، چوخجهتلي سیستئم کیمي ده قبول ائتمک اولار. بونا گؤره ده دیلین پولیفونکسیالي (چوخ‌فونکسیالي) اولدوغونو سؤیله‌ین دیلچیلرله یاناشي، دیلین مونو-فونکسیالي (تکفونکسیالي) اولدوغونو سویله‌ین دیلچیلره ده هاق قازاندیرماق لازیمدیر. اصلینده دیلین تکفونکسیالیلیغیني سؤیله‌ینلر دیلین لیمیت‌لشدیریلمه‌میش (محدودلاشدیریلمامیش) پولي‌فونکسیالي‌لیغیني سؤیله‌ین دیلچیلره نیسبتن حقیقته داها یاخیندیرلار.

داها بیر مساله‌نی آیدینلاشدیراق. بئله بیر سوا مئیدانا چیخیر ل: دیلین اینکیشافي ایله علاقه‌دار دیلین فونکسیالاري سایجا چوخالیب یاخود آزالا بیلرمي، گئنیشلنه یاخود دارالا بیلرمي؟ یاخین گله‌جک اوچون دیلین فونکسیالاریندا هم کمیت، هم ده کئیفیتجه (مضمونجا) دگیشیکلیک باش وئره‌جگیني گؤزله‌مک لازیم دئییلدیر. البته، اولا بیلر کي، دیلین فونکسیالاري باشقا تدقیقاتچیلار طرفیندن چوخ یاخود آز گؤستریلسین، اولا بیلر کي، بیزیم سلیقه‌سیزلیگیمیز، ساوادیمیزین آزلیغی یاخود ایندي بیزه معلوم اولمایان هر هانسي بیر سبب اوزوندن دیلین یئني بیر فونکسیاسي موعینلشدیریلسین (یارانسین یوخ، موعینلشدیریلسین!). بو، دیلین فونکسیالارینین اینکیشافي یوخ، دیلین فونکسیالاري حاقیندا بیزیم بیلیگیمیزین اینکیشافي اولاردي.

دیله یاردیمچي واسیطه‌لر. اینسانین امک فعالیتینده بیر سیرا غئیري-دیل واسیطه‌لر دیله یاردیمچي واسیطه کیمي چیخیش ائدیر. بئله واسیطه‌لردن بیر نئچه‌سیني گؤسترک.

یازي. دیله یاردیمچي واسیطه‌لردن ان چوخ یاییلمیشي و اینکیشاف ائتمیشي یازیدیر. یازي اینسانلار آراسینداکي اونسیتین زامان و مکان محدودیتیني آرادان قالدیریر: اونون واسیطه‌سي ایله، بیر طرفدن، یاخینداکي آداملا اولدوغو کیمي، اوزاقداکي، چوخ اوزاقداکي آداملا دا اونسیت ساخلاماق موم‌کوندور؛ دیگر طرفدن، یازي واسیطه‌سیله موعاصیر اولدوغون آداملا اونسیت ساخلاماق موم‌کون اولدوغو کیمي، خئیلي اوللر یاشامیش یاخود خئیلي سونرالار یاشایاجاق آداملا دا اونسیت ساخلاماق موم‌کوندور.

منئمونیک واسیطه‌لر. منئمونیک واسیطه‌لر یادداساخلاماني و ایفاده‌ني آسانلاشدیریر. قئید ائتمک لازیمدیر کي، دیل اؤزو ده چوخ واخت منئمونیک واسیطه کیمي چیخیش ائدیر، لاکین او، یئگانه منئمونیک واسیطه دئییلدیر. بارماغا ایپ باغلاماق، یایلیغین اوجونو دویونله‌مک، طلبه‌لر آراسیندا بارماغین اوستونده اوستگل ایشاره‌سي قویماق منئمونیک واسیطه‌لره میثال اولا بیلر. منئمونیک واسیطه‌لر اینکیشافین آشاغي پیلله‌سینده اولان قبیله‌لر آراسیند داها چوخ یاییلمیشدي.

بارماق‌حسابي. دیله یاردیمچي واسیطه‌لردن بیري ده بارماق‌حسابیدیر. ن. ن. میکلوخو-ماکلاي پاپواسلارین بارماقحسابي حسابلامالاریني تصویر ائتمیشدیر. بو تصویر بارماقحسابي‌نین دیله نه قدر یاخین اولدوغونو گؤستریر: «پاپواس موعین بیر سس، مثلا، «بئ،بئ،بئ...»

چیخاراراق بیر-بیرینین آردینجا بارماقلارینی بوکور. بئش؛ قدر سایدیقدا او، «ایبون-بئ» (ل) دئییر. سونرا او، یئنیدن «بئ، بئ...» تکرار ائدرک «ایبون-آلي»یه (یکي ال) چاتانادک او بیري الي‌نین بارماقلارینی بوکور. سونرا او، «سامبا بئ» و «سامبا-آلي»یه (بیر آیاق، ایکي آیاق) چاتانادک «بئ، بئ... » دئیه-دئیه داوام ائتدیریر». بونا بنزر بارماقحسابي جنوبي آفریکا قبیله‌لري آراسیندا دا مؤوجوددور. بورادا حسابلامادا اوچ آدام ایشتیراک ائدیر: بیرینجي آدام تکلیکلر، ایکینجي آدام اونلوقلار، اوچونجو آدام یوزلوکلر اوزره «موتخصیص‌لشمیشدیر» (بیرینجي آدام اون بارماغینی بوکدوکدن سونرا ایکینجي آدام بیر بارماغینی، بیرینجي آدام ایکینجي دفعه اون بارماغینی بوکدوکدن سونرا ایکینجي آدام ایکي بارماغینی بوکور و س؛ اوچونجو آدام دا یوزلوکلري بو قایدا ایله حسابلاییر).

پلان و خریطه‌لر ده دیله یاردیمچي واسیطه‌لردیر. بونلار ایستر شیفاهي، ایسترسه یازیلي اونسیته یاردیمچي رول اوینابیر. موعین بیر یئری تئز تاپماق اوچون شیفاهي صورتده ایضاحات وئرمک ده اولار، یازي واسیطه‌سیله تصویر ائتمک ده اولار، بونلارین عوضینه اونون پلانینی جیزماق یاخود خریطه‌سینی چکمک ده اولار.

ایستحصالاتدا ایشله‌دیلن موختلیف سخئم و چئرتیوژلار وظیفه‌سینه گؤره پلان و خریطه‌لره یاخیندیر.

سیقناللار واسیطه‌سیله اونسیت ساخلاماق دا دیله یاردیمچي واسیطه‌لردندیر. کئچمیشده موعاصیر تئخنیکي واسیطه‌لر مؤوجود اولمادیغي بیر دؤورده موعین بیر معلوماتي اوزاق مسافه‌لره نقل ائتمک اوچون موختلیف سیقناللاردان ایستیفاده ائدیلمیشدیر. بئله سیقناللاردان بیري اوددور. اود سیقنالیندان، طبیعي کي، قارانلیقدا - گئجه‌لر ایستیفاده ائدیلمیشدیر. عادتن، اود سیقنالي واسیطه‌سیني تونقاللار گؤرموشدور. تونقاللارین ایفاده ائتدیگي معنا اونلارین سایي و دوزولوشو ایله موعینلشدیریلمیشدیر. معنالار قاباقجادان الده ائدیلمیش راضیلیق اساسیندا شرطلندیریلیر.

ایشیق سیقناللاري دا دیله یاردیمچي واسیطه‌لردندیر. ایشیق سیقناللاریندان قدیم زامانلاردان ایندییه‌دک ایستیفاده ائدیلیر. بونا گؤره ده ناغیللاردا، داستانلاردا ایشیق سیقناللاریندان ایستیفاده ائدیلمه‌سي حاللارینا کیفایت قدر نومونه گؤسترمک اولار. موعاصیر دؤورده ایشیق سیقیاللارینا ان ساده نومونه (چوخلو نومونه‌لردن بیري کیمي) اولاراق ایشیقفورلاري گؤسترمک اولار: قیرمیزي ایشیق-تهلوکه، قاداغان، ساري ایشیق - دیقت، یاشیل ایشیق – ایجازه رمزیدیر.

دیلچیلیک ادبیاتیندا آمئریکا هیندو قبیله‌لرینین توستو و گوزگو سیقناللاریندان دا اونسیت اوچون ایستیفاده ائتدیکلري حاقدا چوخلو معلومات واردیر. توستو سیقنالیندان گوندوزلر ایستیفاده ائدیلیر. توستونون قالینلیغي، موعین فاصیله‌لرله بوراخیلماسي، تونقاللارین سایي و س. موختلیف آنلاییشلار ایفاده ائدیر. توستونون کئیفیتیني خوصوصي سیقنالچیلار اداره ائدیر؛ مثلا، توستونو قالینلاشدیرماق اوچون تونقالا یاش چیرپي (عومومیتله، پیس یانیب چوخ توستوله‌ین بیر شئي) آتیرلار، توستونو فاصیله‌لرله بوراخماق اوچون گؤندن ایستیفاده ائدیرلر - گؤنو توستونون اوستونه آتدیقدا توستو کسیلیر، گؤتوردوکده توستو یئنیدن یوکسه‌لیر.

شیمالي آمئریکا هیندو قبیله‌لرینین گوزگو سیقناللاریندان معلوماتین نقل، ائدیلمه‌سي، اونسیت واسیطه‌سي کیمي ایستیفاده ائتمه‌لري حاقیندا آمئریکا ائتنوقرافي ریکئن معلومات وئریر. اونون معلوماتینا گؤره، او، بیر هیندو قبیله‌سی‌نین اراضیسیندن باشقا بیر هیندو قبیله‌سی‌نین اراضیسینه گئدرکن اونو موشایعت ائدن هیندولار دره‌دکي هیندولارلا گوزگو واسیطه‌سي ایله دانیشمیشلار: یوخاریداکیلار گوزگودن ایشیق سالماقلا نه ایسه دئمیش و آشاغیداکیلار دا گوزگودن ایشیق سالماقلا جاواب وئرمیشلر.

آ. آ. لئونتیئو ائستئتیک فونکسیادا دیلین ائکویوالئنتلریندن دانیشارکن یازیر: «ائستئتیک فونکسیادا ادبي اثرلرین موختلیف دیل‌خاریجي کومپونئنتلري دیلین ائکویوالئنتلري کیمي چیخیش ائده بیلر. بورایا، اولن، شریفت ترتیبي‌نین خوصوصیتلري و عومومیتله صحیفه لمه؛ ایکینجیسي، شکیل یاخود رنگ داخیلدیر: مثلا، لورئنس ستئرنین «تریسترام شئندي» اثرینده نقل‌ائتمه‌نین گئدیشیني تصویر ائدن اَیریني، رابلئ‌نین «قارقانتوا و-پانتاقروئل» اثرینده بوتولکانین تصویریني و س. گؤسته‌رک؛ اوچونجوسو، همین فونکسیادا، نئجه دئیرلر، بوش یئر ده چیخیش ائده بیلر. بو حادیثه ایله ي. ن. تینیانوو خوصوصي اولاراق مشغول اولموشدور. او، خوصوصن «یئوگئني اونئکین» اثرینده رئال نظره چارپدیریلان میصراعلارلا هئچ جور اویغون گلمه‌ین، شاعیرین موعین مقصدله داخیل ائتدیگي بوراخیلمیش بندلرین موهوم کومپوزیسیا اهمیتیني قئید ائدیر. بو بوراخیلمیش میصراعلار حاقیندا ي. س. ستئپانوو یازیر: «سئمانتیکاسینا گؤره... اونلارین رولو بودور کي، اونلار اثرین داخیلي زامانیني رمزلشدیریر. اولکي بنده یاناشان بند اونون داوامي کیمي اوخونور. اولکي بنددن ائکویوالئنتي ایله-چوخ نؤقطه ایله آیریلان بند اثرده کئچن زامانا گؤره اوندان گئري قالان کیمي اوخونور» 25. قئید ائتمک لازیمدیر کي، بوتون بو واسیطه‌لر دیلي عوض ائتمیر، اونا یاردیمچي واسیطه‌لردیر و اینسانین فعالیتي پروسئسینده اونلاردان بو و یا دیگر درجه‌ده ایستیفاده ائدیلیر.

نیطقین فونکسیالاري. دیلین فونکسیالاري بیرلیکده هر هانسي دیله خاص خوصوصیتدیر، حالبوکي نیطقین هئچ ده بوتون فونکسیالاري بوتون دیللره خاص خوصوصیت دئییلدیر. بو فونکسیالاردان بعضیسي دیللرین یالنیز بیر قیسمینه عاید اولور و همین دیلده دانیشان خالقین ایجتیماعی-تاریخي اینکیشاف خوصوصیتلري ایله علاقه‌داردیر. دیلین فونکسیالاري دایم قووه‌ده‌دیر، دیلدن ایستیفاده ائدیلدیگي بوتون پراکتیک حاللاردا بونلار ایشله‌دیلیر. نیطقین فونکسیالاري ایسه اوککازیونال خوصوصیت داشی‌ییر، سؤیلمین کونکرئت مقصدیندن

آسیلیدیر، آ. آ. لئونتیئوین تئرمینی ایله دئسک، فاکولتتیو ماهیت داشی‌ییر. دیلین فونکسیالاري توپلو حالدا تظاهور ائدیر؛ موعین کونکرئت بیر تصادوفده، وضعیتده بوتون فونکسیالارین نیسبي تاثیر گوجو اؤزونو عئیني جور گؤسترمه‌سه ده هر حالدا بو فونکسیالار بیري دیگري اولمادان کئچینه بیلمیر. نیطقین فونکسیالاري ایسه، دیلین فونکسیالاریني موشایعت ائدرک، بیر قایدا اولاراق، تک-تک فعالیت گؤستریر، نادیر حاللاردا بیري دیگري ایله کومبیناسیادا چیخیش ائدیر، لاکین نیطقین بوتون فونکسیالاري هئچ واخت بیر یئرده تظاهور ائتمیر، فعالیت گؤسترمیر. دیلین فونکسیالاري بوتؤولوکده دیله خاص خوصوصیتدیر، بونا گؤره ده اونلاردان هر بیري اوچون آیریجا خوصوصي دیل وسایطی نظرده توتولمور، داها دوغروسو، هر بیرینین خوصوصي دیل وسایطی اولمور. نیطقین فونکسیالاري آیري-آیري نیطق آکتلاریندا تظاهور ائتدیگي اوچون خوصوصي اولاراق اونلار اوچون «آیریلمیش»، اونلارا «تحکیم ائدیلمیش» دیل واسیطه‌لرینه مالیکدیر. بوتون بو فرقلر آیدین صورتده گؤستریر کي، دیلین فونکسیالاري ایله نیطقین فونکسیالاري بیر-بیریندن فرقلندیریلمه‌لیدیر.

نیطقین فونکسیالاریندان آشاغیداکیلاري گؤسترمک اولار:

1) نیطقین ماگیک (اووسون) فونکسیاسي،

2) نیطقین نومیناتیو یاخود «مارکا» فونکسیاسي،

3) نیطقین دیاکریتیک فونکسیاسي،

4) نیطقین اوککازیونال فونکسیاسي،

5) نیطقین سیقنال فونکسیاسي،

6) نیطقین ائموتیو (یاخود ائموتیو-وولونتاتیو) فونکسیاسي،

7) نیطقین ائکسپرئسیو فونکسیاسي،

8) نیطقین ائستئتیک یاخود پوئتیک فونکسیاسي،

9) نیطقین ائتنیک (یاخود میلی) فونکسیاسي،

10) نیطقین فتیک فونکسییاسي.

نیطقین ماگیک فونکسیاسي. امئریکاهیندولاري، آوسترالییا و اوکئانییانین آبوریگئنلري، آفریکانین هله ایبتیدایی قبیله قورولوشو دؤورو کئچیرن قبیله‌لري آراسیندا نیطقین ماگیک فونکسیاسي گئنیش یاییلمیشدیر. اونلار سؤزون فؤوق‌العاده و سیرلي تاثیر قووه‌سینه مالیک اولدوغونا اینانیر، اینانیرلار کي، سؤزون گوجو ایله اطراف موحیطه تاثیر ائتمک، اونو دگیشمک، آدامین آدیني بیلمکله اونا خطر یئتیرمک اولار. حتا اینکیشاف ائتمیش جمعیتلرده ده دیني یاخود دیندن اولکي دونیاگؤروشه مالیک اولان بعضي آداملار اؤز دیللرینده نیطقدن ماگیک یاخود اونا یاخین مقصدلر اوچون ایستیفاده ائدیرلر. اونلار نیطقدن اونسیت واسیطه‌سي کیمي دئییل، روحلارلا دانیشماق، طبیعته تاثیر ائتمک و س. اوچون ایستیفاده ائدیرلر. آذربایجانلیلار آراسیندا گئنیش یاییلمیش دوعا یازدیرماق، جادو ائلتدیرمک نیطقین ماگیک فونکسیاسیندان باشقا بیر شئي دئییلدیر. نووروز بایرامیندان اولکي چرشنبه آخشامي آداملارین اود اوزریندن توللانیب «آغیریمي، بوغورومو یئر گؤتورسون، روزومو آللاه یئتیرسین» سؤیله‌مه‌سي ده نیطقین ماگیک فونکسیاسینا میثال اولا بیلر. بابام منه غضب‌لنمیش ایتي ساکیتلشدیرمک اوچون بئله بیر دوا اوخوماغي اؤیرتمیشدي: «کلبوهون باسیتون زیرائهي بیل وسیت» (سؤزلرین نه دئمک اولدوغونو بیلمیرم، حتا دوزگونلوگونه ده زمانت وئرمیرم). بو دا نیطقین ماگیک فونکسیاسیدیر. آ. ق. ستیرکین یازیر کي، «ایبتیدایی اینسان دیلدن تکجه تفکور اساسي و اونسیت واسیطه‌سي معناسیندا آلت کیمي ایستیفاده ائتمیردي، هم ده طبیعت حادیثه‌لرینه تاثیر آلتي معناسیندا ایستیفاده ائدیردي، ائله دوشونوردو کي، آرزو ائتدیگي مقصده ماگیک حرکتلرده‌کي یالواریش و اووسونون کؤمگي ایله چاتا بیلر»1. ایندي بئله حتا عالي تحصیل آلمیش، هر جور علملرله سیلاحلانمیش، تامامیله مدني آداملارین مونوتئیست (تک‌آللاهلي) دینلرده-آللاها، پئیغمبره، ایماملارا یالواریش و اووسونلا موراجیعت ائتمه‌سي ده نیطقین ماگیک فونکسیاسیدیر و سؤزون اعجازکار قووه‌سینه اینانماقدان باشقا بیر شئي دئییلدیر.

اینکیشاف ائتمیش جمعیتلرده سؤزون ماگیک فونکسیاسي اؤزونو تابو و ائوفئمیزلرین مؤوجودلوغوندا گؤستریر.

نیطقین نومیناتیو یاخود «مارکا» فونکسیاسي. نیطقین بو فونکسیاسیندا اساس مقصد فیکري موعین بیر آدرئساتا (دینله‌ین) چاتدیرماق، اینسانلار آراسیندا کونتاکت (علاقه) یاراتماق دئییل، فیکرین بو و یا دیگر اوبیئکتیني گؤسترمک یاخود موعینلشدیرمکدیر. عادتن، نیطقین بو فونکسیاسیندا آدلیق جومله‌لردن و تئرمینولوژي لئکسیکادان ایستیفاده ائدیلیر. نیطقین نومیناتیو فونکسیاسیندان کونکرئت اوبیئکتلري -

جوغرافي منطقه لرين، ماقازالارين، موسيسه‌لرين، ايداره‌لرين، سنايع محصوللونون آدلاندیریلماسیندا ایستیفاده ائدیلیر. دیلین رئکلام مقصدیله ایشله‌دیلمه‌سي ده نیطقین نومیناتیو فونکسیاسینا نومونه اولا بیلر.

نیطقین دیاکریتیک فونکسیاسي. نیطقین غئیري-نیطقي سیتواسیالاري کورریکسیا ائتمک (دوزلتمک) یاخود تاماملاماق مقصدیله ایشله‌دیلمه‌سینه نیطقین دیاکریتیک فونکسیاسي دئییلیر. مثلا، خاهیش ائدیرم، منه گنجه-شهرینه‌دک بیر بیلئت و اورادان گئرییه باکي شهرینه‌دک بیر بیلئت وئرین عوضینه گنجه - اورایا و گئرییه-دئییریک. گؤسترمه ایشاره‌سي ده نیطقین بو فونکسیاسینا آیددیر.

نیطقین سیقنال فونکسیاسي. نیطقین بو فونکسیاسي دیاکریتیک فونکسیا ایله سیخ علاقه‌داردیر؛ اونلاري بیرلشدیرمک ده اولار. نیطقین سیقنال فونکسیاسیندان نیطق واسیطه‌لریندن آدرئساتي خبردار ائتمک و 26 آدرئساتین موعین رئاکسیا وئرمه‌سینه نایل اولماق مقصدیله ایستیفاده ائدیلمه‌سیدیر. آدرئسات اینسان دا، حئیوان دا، گله‌جکده ایسه نیطقله ایداره ائدیلن مئخانیزم ده اولا بیلر. بو زامان خوصوصي ایشله‌نیلمیش سس بیرلشمه‌لري، سؤز بیرلشمه‌لري، آبیرئویاتورالاشدیریلمیش (ایکي و داها چوخ سؤزدن ایختیصارلا دوزلدیلمیش سؤز) جومله‌لر، هابئله خوصوصي اینتوناسیا شکلینده نیطق سیقناللاریندان یاخود کوماندالاردان ایستیفاده ائدیلیر. نیطقین سیقنال فونکسیاسیندان خوصوصن اینسانلارین امک فعالیتینده داها چوخ ایستیفاده ائدیلیر. نیطقین بئله سیمپراکتیک ایستیفاده‌سینه یوکلمه‌مه و یوک بوشالتما زاماني ایشله‌دیلن «ماینا- ویرا» تیپلي نیطق سیقناللاري یاریم‌سیستئمیني نومونه گؤسترمک اولار.

نیطقین اوککازیونال فونکسیاسي.نیطقین بو فونکسیاسي نیطقه غئیري-نیطقي سیتواسیاسی‌نین داخیل ائدیلمه‌سینده اوزونو گؤستریر. بو، کونکرئت نیطق سیتواسیاسیندا نیطق سؤیلمي‌نین بو و یا دیگر ائکویوالئنت اوککازیونال عوضلنمه‌سیدیر. مثلا، بیر آدامین کوت (ساوادسیز) اولدوغونو گؤسترمک اوچون اونون آدیني چکیکدن سونرا بارماغیمیزلا ستولو یاخود دیواري تاقیلدادیریق. داها ایکي میثال گؤسته‌رک. بیر آدامین آخماق اولدوغونو گؤسترمک اوچون بارماغیمیزي گیجگاهیمیزا دایاییب فیرلادیریق، اووجوموزو هاوایا آچیق توتوب اینله‌ییریک. بیر نفرین سرخوش اولدوغونو بیلدیرمک اوچون بوغازیمیزا چیرتما وورووروق.

نیطقین فتیک فونکسیاسي. نیطقدن دانیشانلا دینله‌ین آراسیندا کونتاکت یاراتماق اوچون ایستیفاده ائدیلمه‌سینه نیطقین فتیک یاخود کونتاکت فونکسیاسي دئییلیر. گؤرونور، نیطقین بیرینجي سیقنال، ایلک نؤوبه‌ده ووکاتیو شکیلده ایشله‌دیلمه‌سي ایله علاقه‌دار اولان چوخلو حاللاري نیطقین فتیک فونکسیاسي ایله علاقه‌لندیرمک لازیمدیر. ووکاتیولرین، خوصوصن فونئتیک ووکاتیولرین بعضي خوصوصیتلریني، آوروپا دیللرینین اکثریتینده‌کي ضعیفله‌میش (رئدوکسیا اولونموش) سینتاکتیک ترکیبلري ده، گؤرونور، نیطقین فتیک فونکسیاسینا آید ائتمک لازیمدیر.

نیطقین ائموتیو فونکسیاسي. نیطقین ائموتیو یاخود ائموتیو-وولونتاتیو فونکسیاسي دانیشانین حیس و ایفاده‌سیني ایفاده ائتمک مقصدیله ایشله‌دیلن سؤیلملرده یاخود دانیشان دینله‌یني موعین بیر حرکتي ائتمگه سؤوق ائتدیکده تظاهور ائدیر. نیطقین ائموتیو فونکسیاسیندا رنگارنگ اینتوناسیا واسیطه‌لریندن، ایختیصاصلاشدیریلمیش سؤیلملردن، سئچمه لئکسیکادان و سپئسیفیک جومله کونستروکسیالاریندان ایستیفاده ائدیلیر؛ بو فونکسیانین، نئجه دئیرلر، اؤزونه‌مخصوص دیل واسیطه‌لري واردیر.

نیطقین- ائکسپرئسیو فونکسیاسي. نیطقین ائکسپرئسیو فونکسیاسي دیلین ائکسپرئسیو فونکسیاسي ایله سیخ علاقه‌داردیر، لاکین دیلچیلیک ادبیاتیندا، هابئله پسیکولوگییایا حصر ائدیلمیش ادبیاتدا دیلین ائکسپرئسیو فونکسیاسي اطرافلی تدقیق ائدیلدیگي حالدا نیطقین ائکسپرئسیو فونکسیاسي ضعیف تدقیق ائدیلمیشدیر. علمي ادبیاتین اکثریتینده نیطقین بو فونکسیاسی‌نین مؤوجودلوغو هئچ گؤستریلمه‌میش، تک-توک ادبیاتدا نیطقین ائکسپرئسیو فونکسیاسی‌نین دا مؤوجود اولدوغو گؤستریلیر، لاکین بو فونکسیانین ایفاده واسیطه‌لري، سجییه‌وي خوصوصیتلري تحلیل ائدیلمیر.

نیطقین ائکسپرئسیو فونکسیاسي فیکرین ایفاده‌لي وئریلمه‌سینه خیدمت ائتدیگي اوچون ائموسیونال دیل واحیدلریندن ایستیفاده ائدیر. بئله دیل واحیدلرینه خوصوصي لئکسیک واحیدلر، نیدالار، هابئله وورغو، اینتوناسیا و س. عاید ائدیلیلیر.

نیطقین ائستئتیک یاخود پوئتیک فونکسیاسي. علمي ادبیاتدا نیطقین بو فونکسیاسي پوئتیک فونکسیا دا آدلانیر. بو فونکسیا دیلدن باشقا پوئتیکا و ادبیاتا دا عاید اولدوغو اوچون ادبیاتدا اونون گئنیش تدقیقینه راست گلیریک. دوزدور، علمي ادبیاتدا داها چوخ نیطقین پوئتیک فونکسیاسیندا ایشله‌دیلن دیل واسیطه‌لریندن صؤحبت گئدیر، آنجاق بو فونکسیانین اؤزو ده کیفایت قدر سجییه‌لندیریلیر.

دیلچیلیک ادبیاتیندا ائستئتیک (پوئتیک) فونکسیا گاه دیل، گاه نیطقه عاید ائدیلیر. بو اوندان ایره‌لي گلیر کي، ائستئتیک فونکسیا بدیعي ادبیاتدا چوخ گئنیش یاییلمیش دیل واسیطه‌لریندن ایستیفاده ائدیر و فیلولوقلار آراسیندا گئنیش نوفوذا مالیکدیر، دیگر طرفدن، بو فونکسیانین صیرف اؤزونه‌مخصوص نیطق ایفاده واسیطه‌لري واردیر. مثلا، پراقا دیلچیلیک مکتبي‌نین نومایندەلري اؤز «تئزیسلرینده» اونو صیرف دیل فونکسیاسي حساب ائدیر، اونا گئنیش یئر وئریر و پوئتیک فونکسیاني نیطق فونکسیاسي حساب ائتمگي اونون اهمیتیني آزالتماق کیمي قییمتلندیریرلر. دوزدور، اونلار بو فونکسیاني سجییه‌لندیررکن آیدین تئرمینولوگییادان ایستیفاده ائتمیرلر، گاه دیلین پوئتیک فونکسیاسي، گاه

پوئتیک دیل، گاه پوئتیک یاخود ائموسیونال، یا دا آففئکتیو نیطق فعالیتیندن دانیشیرلار، باشقا سؤزله دئسک، دیلین یاخود نیطقین فونکسیالارینی، خوصوصي نؤوع نیطق قورولوشونو و دیل ستروکتورونون ژانر-اوسلوب ایستراتیفیکاسیني فرقلندیرمیرلر.

پراقا دیلچیلیک مکتبي‌نین نوماینده‌لري پوئتیک نیطقین اونو پوئتیک اولمایان نیطقدن فرقلندیرن اساس خوصوصیتیني اونون دیل‌خاریجي رئاللیغا باشقا جور موناسیبیتینده گؤروردولر. اونسیت فونکسیاسینا مالیک اولان نیطق ایشاره ائدیلنه یؤنلدیگي حالدا پوئتیک فونکسیایا مالیک نیطق ایشاره‌نین اؤزونه یؤنلدیلیر. بو سؤزلر پوئتیک نیطقه دوزگون قیمت وئریر. لاکین علاوه ائتمک لازیمدیر کي، نورمال پوئزییا تکجه ایشاره‌یه یوخ، هم ده ایشاره ائدیلنه یؤنلدیلیر، چونکي بئله پوئزییا اؤزونون هر بیر عونصورو ایله دیلدن کناردا یئرلشن موعین بیر معنا ایفاده ائدیر.

آ. مارتینه یازیر کي، ائستئتیک فونکسیا دیلین کومونیکاتیو و ائکسپرئسیو فونکسیالاري ایله سیخ علاقه‌داردیر.

نیطقین ائتنیک فونکسیاسي. دیلچیلیک ادبیاتیندا بعضاً نیطقین ائتنیک، یعني دانیشانین میلی منسوبیتیني ایفاده‌ائتمه فونکسیاسی‌نین اولدوغو دا گؤستریلیر. بو فونکسیا دا گاه دیل، گاه نیطقه عاید ائدیلیر. آ. آ. لئونتیئو اونو دیلین میلی-مدني فونکسیاسي، آ. ق. آغایئو ایسه دیلین ائتنیک فونکسیاسي آدلاندیریر. آ. ق. آغایئو بو فونکسیا حاقیندا «میلتین تشکولو و قورونماسي فاکتورو» کیمي، «ائتنیک‌داخیلي بیرلشمه» فونکسیاسي کیمي دانیشیر27 . م. ن. قوبوقلو دا دیلي موهوم ائتنیک موعینلشدیریجي حساب ائدیر.

بو سؤزلرده موعین قدر حقیقت واردیر. دیلده ائله عونصورلر واردیر کي، بونلار یالنیز همین دیله عاید. اولا بیلر، باشقا بیر دیلده همین عونصورلري تاپماق غئیري-مومکوندور. نیطقین بو خوصوصیتي اونون ائتنیک فونکسیاسي سایيلا بیلر.

نیطق دیلین خاریجي تظاهورو، اونون کونکرئت حیاتا کئچیریلمه‌سیدیر. بونا گؤره ده طبیعي اولاراق هر هانسي نیطقده دیلین فونکسیالاري دا اؤز عکسیني تاپمالیدیر و تاپیر. دیل فونکسیالاریندان علاوه نیطقین یالنیز اؤزونه مخصوص اولان فونکسیالاري دا مؤوجوددور. محض بونا گؤره‌دیر کي، نیطقین بعضي فونکسیالاري دیلین فونکسیالاریندا اؤزونو گؤسترمیر، بعضي فونکسیالاري ایله یاناشي تظاهور ائدیر.

نیطقه یاردیمچي واسیطه‌لر. نیطقین ائکسپرئسیو فونکسیاسیندا موختلیف پارالینقویستیک حادیثه‌لر نیطقه یاردیمچي واسیطه‌لر کیمي چیخیش ائده بیلر. بئله پارالینقویستیک حادیثه‌لره معنالي حرکتلر - میمیکا و ژئستلر نومونه اولا بیلر. اوزون، گؤزلرین، دوداقلارین، بورنونون و آلینین حرکتي واسیطه‌سیله فیکرین ایفاده‌سینه میمیکا دئییلیر؛ الین، قولون، آیاغین، باشین و بدنین حرکتي ایله فیکرین ایفاده‌سینه ژئست دئییلیر.

موعاصیر دؤورده پارالینقویستیکا ایله ایستر دونیانین هر یئرینده، ایسترسه خاریجي اؤلکه‌لرده مشغول اولورلار؛ خاریجده بو حاقدا حتا مونوقرافییا دا یازیلمیشدیر. آذربایجان دیلچیلیگینده پارالینقویستیکا حاقیندا ایلک معلوماتا ز. وئردییئوا، ف. آغایئوا و م. عادیلوون یازدیقلاري «دیلچیلیک پروبلئملري» (باکي، 1982، س. 133- 149) آدلي اثرده راست گلیریک. لاکین قئید ائتمک لازیمدیر کي، پارالینقویستیک حادیثه‌لر نینکي آذربایجان دیلچیلیگیند، حتا اینکیشاف ائتمیش روس دیلچیلیگینده بئله هله تدقیق ائدیلمه‌میشدیر.
پارالینقویستیک حادیثه‌لرین تدقیقي‌نین دیلچیلیک اوچون، دیلین اؤیره‌نیلمه‌سي اوچون بؤیوک اهمیتي واردیر. مثلا، اجنبي موعین بیر دیلده نه قدر یاخشي دانیشسا دا همین دیلده دانیشان آدام (اجنبي‌نین دانیشدیغي دیل آنا دیلي اولان آدام) اونون نیطقیني دوزگون قاوراماز. دونیادا ائله دیللر واردیر کي، پارالینقویستیک حادیثه‌لرسیز، مثلا، ژئستلرسیز، کئچینه بیلمیر. دئییلدیگینه گؤره، ایتالیان دیلینده، خوصوصن اونون نئاپولیتان دیالئکتینده ژئستلرسیز داینشدیقدا تمیز ایتالیان دیلینده دانیشماغینا باخمایاراق ایتالیانلار سني باشا دوشمور.

میمیکا و ژئستلرین معناسي اولجه‌دن شرطلندیریلمه‌لیدیر، بئله اولمادیقدا اونلار اونسیته خیدمت ائده بیلمز: میمیکا و ژئستله دانیشانلار بیر-بیریني باشا دوشمز. موللا نصرالدینین لطیفه‌لریندن بیري بونو پارلاق ثوبوت ائدیر: «باشقا مملکتلرین بیریندن امیر تئیمورون یانینا بیر عالیم گلیر، ترجومه‌چي واسیطه‌سیله بیر چوخ صؤحبت ائتدیکدن سونرا، بو مملکتین عالیملري ایله گؤروشمک ایسته‌دیگیني بیلدیریر. تئیمور بوتون عالیملري ییغیر. آنجاق بو عالیملردن هئچ بیري بو اجنبي عالیمله موباحیثه‌یه گیریشمگه جورأت ائله‌میر. آخیردا بونلارین بو قدر قورخدوقلاریني گؤرن موللا موباحیثه‌ني اؤز بوینونا گؤتورور. مجلیس قورولور. اوجنبي عالیم یئرده بیر دایره چکیب اوزونو موللایا توتور. موللا بیر آز فیکیرلشیب دایره‌ني ایکي یئره بؤلور. گؤرور عالیم دانیشمیر. بیر جیزیق دا چکیب بؤلور دؤرد یئر، اوچ حیصه سیني اؤزونه طرف چکیر، بیر حیصه سیني ایسه اجنبي عالیمه وئریر کیمي حرکت ائله‌ییر. اجنبي عالیم راضیلاشیر. بوندان سونرا عالیم الیني آرخاسي یئره دوغرو یومولو بیر وضعیتده توتاراق موللادان جاواب گؤزله‌ییر. موللا دا الیني تامامیله بونون عکسینه، یعني بارماقلاریني یئره دوغرو توتماقلا جاواب وئریر. عالیم بونا دا راضی اولور. اوچونجو دفعه عالیم اؤزونو ایشاره ائدرک یئییر کیمي حرکت گؤستریر، موللا دا تئز جیبیندن بیر یومورتا چیخاردیر و قوللاریني قوش قانادي کیمي چیرپیر.

عالیم گوله‌رک موللانین الیندن اؤپور. موللا گئدیر. تئیمور ترجومه‌چي واسیطه‌سیله عالیمه موراجیعت ائدرک سوروشور:

- بو ایشاره‌لردن بیز هئچ بیر شئي آنلامادیق.

عالیم دئییر:

- دونیا حاقیندا فیکیرلر موختلیفدیر. من یئرده او دایره‌نی جیزماقدا یئر کوره‌سی‌نین یومرو اولدوغونو دئیه‌رک سیزین عالیمین بو باره‌ده فیکرینی بیلمک ایسته‌دیم. ماشاللاه سیزین عالیم، تئز کوره‌نین ائکواتورونو چکدي، سونرا دؤرد یئره بؤله‌رک اوچ حیصه سی‌نین سو، بیر حیصه سی‌نین قورو اولدوغونو قئید ائتدي. سونرا من کوره اوزرینده اولان بیتکیلرین حیاتي حاقیندا اونون فیکرینی بیلمک ایسته‌دیم. عالیمینیز بونا دا دوغرو جاواب وئردي. بوتون بیتکیلرین هامیسی‌نین یاغیش و گونش شوعالاري واسیطه‌سیله یاشادیغینی دئدي. اوچونجو سوال اولاراق من اینسانلار و حئیوانلار حاقیندا اونون فیکرینی بیلمک ایسته‌دیکده او تئز، بیر یومورتا ایله قوشلارین دخي بو جینسه عاید اولدوقلارینی منیم یادیما سالدي.

عالیم گئتدیکدن سونرا تئیمور موللاني چاغیریب اونون عالیمله اولان سوال-جوابي حاقیندا سوروشور.،موللا دئییر:

- ائه، عالیم... من ده ائله بیلیردیم کي، دوغرودان دا بیر درین آدامدیر. او لاپ سارساق، قارینقولونون بیریسي ایمیش کي... اول یئرده بیر دایره چکیب منه دئدي کي، آي ایندي بورادا بیر تاوا قایغاناق اولا ایدي. من ده تئز یاري بؤلوب دئدیم کي، هامیسینی سنه وئرمزلر، بیز ده واریق. گؤردوم، آشنام راضي اولمور. تئز بیر ده اورتادان بؤلوب اوچ پایینی اؤزومه گؤتوردوم کي، «گؤرمه‌میشلیک ائلرسن، بئله اولار». کیشي گؤردو کي، قایقاناق الدن گئده‌جک، راضي اولدو. ایکینجي دفعه الینی گؤیه توتدو کي، «بیر قازان پلوولا نئجه‌سن؟»-من ده الیمي اوزو آشاغي توتوب دئدیم: «اوستونده قاراسي اولسا، یئیرم». اوچونجو دفعه قارنینی منه گؤستریب دئدي: «یولدان گلمیشم، آجام». من ده تئز جیبیمدن یومورتاني چیخارتدیم کي؛ «جانین اوچون، من اؤزوم سندن ده آجام، اؤزو ده جیبیمده بیرجه دنه یومورتا وار، هئچ اوز وورما، وئربیلمیه‌جگم»28.

میمیکا و ژئستلر سیتواتیو شرطلندیریلدیگي کیمی میلی باخیمدان دا شرطلنیر - عئیني بیر ژئست موختلیف خالقلاردا موختلیف معنا ایفاده ائدیر؛ مثلا، باشین یوخاریدان آشاغییا دوغرو ترپه‌دیلمه‌سي بعضي خالقلاردا «بلي»، باشقالاریندا «خئییر» معناسي ایفاده ائدیر.

نیطقین دیاکریتیک فونکسیاسیندا ایشاره ژئستلري دیلین ائکیوالئنتي کیمي چیخیش ائدیر.

نیطقین اوککازیونال فونکسیاسیندا دا یاردیمچي واسیطه‌لردن ایستیفاده ائدیلیر. مثلا، بیرینین ساوادسیز یاخود آخماق اولدوغونو دئمک ایسته‌دیکده ستولو یاخود دیواري تیقیلدادیریق، بیرینین دلي اولدوغونو گؤسترمک ایسته‌دیکده ایسه شهادت بارماغیمیزي گیجگاهیمیزا دایاییب فیرلادیریق.

ایستر دیل، ایسترسه ده نیطقه یاردیمچي واسیطه‌لر موستقیل ایشلنمیر، حتا موستقیل معنایا دا مالیک دئییلدیر؛ اونلار یالنیز دیلله و نیطقله بیرلیکده ایشله‌نیر و اؤز سئمانتیک معنالارینی دا یالنیز دیل و نیطق احاطه‌سینده، موحیطینده آلیر.

1 V. A. Zveqintsev. Teoretiçeskaya i prikaladnaya linqvistika. M.,1969, s. 19.

2. K İ. Platonov. Slova kak fizioloqiçeskiy i leçebniy faktor,M., 1962.

.3. 4. V. F. Porşnev. O naçale çeloveçeskoy istorii

5. B. F. Porşnev. O naçale çeloveçeskoy istorii

6. 7. -A. P. Potseluevskii. K voprosü o drevneyşem tipe zvukovoy reçi

8. - Denotat - müvafiq dil vahidinin əks etdirdiyi xarici aləmin əşya və hadisələri.

9. Formant-sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin ümumi adı.

10. -B. P. Porşnev. O naçale çeloveçeskoy istorii

11. Sintaqm-1) təyin və təyinlənən iki üzvün birləşməsindən ibarət vahid, 2) məna bitkinliyinə malik ritotik söz qrupu.

12. F.P.Filin. Problemi sosyalnoy obslovulennosti yazika. "Yazik i obşestvo Tezisi dokladov" 1966

13. Yakobson. "Linquistics and poetics. Style in language. N.York- London 1960

14. 15. Y. D. Deşeriev. Sotsialnaya linqvistika, 1977

16. F. Kainz. Psycholoqie der Sprache. Stuttgrt 1941

17. A. R. Lurıya. Mozq çeloveka i psikoloqiçeskie protsessı, 1970

18. B. F. Porşnev. O Naçale çelovoçeskoy istori

19. A.A.Leontyev. Yazik Reç Reçevaya Deyatelnost 1969

20. A. Qurbanov. Ümumi dilçilik. Bakı, 1977

21. V. A.Aerorin. Problemı izuçenia funktsionalnoi storonı yazıka. 1975

22. D. Deşeriev. Sotsialnaya linqvistka

23. V. II Voloşinəv. Marksizm i Filosofiya Yazıka 1929.

24. D. Deşeriev. Sotsialnaya linqvistka

25. A. A Leontiev. Yazık, reç, reçevaya deyatelnost 1969,

26. A Q. Spirkin. Proisxojdenie yazıka i eqo rol v formirovanin mışlenia. «Mışlenie i yazık», 1957,

27. A.Q.Ağaev, Funktsi yazıka kak etniçeskovo priznaka, "Yazik i obşestva". 1968.

28. Molla Nəsrəddinin lətifələri. Bakı

ابولفضل رجبوف

دیل، جمعیت، شعور

ایکینجی فصیل

- *دیل، تفکور و شعور*
- *دیلەقدرکي تفکور پرووبلئمی*
- *دیل و شعور*
- *دیل و تفکور*

دیل، تفکور و شعور

دیل اینسان شعورو، اینسان تفکورو ایله سیخ علاقه داردیر. لاکین ایش ائله گتیرمیشدیر کي، لاپ اولدن دیلچیلر بو مساله‌یه بیرطرفلی یاناشمیش، دیلین عمومیتله اینسان شعورو ایله علاقه‌سي پرووبلئمیني دارالتمیش، اونو دیلله تفکور آراسینداکي علاقه پرووبلئمینه چئویرمیشلر. ایستر روس و سووئت دیلچیلیگینده، ایسترسه خاریجي دیلچیلیکده، عادتن، دیلله شعورون دئییل، دیلله تفکورون - موناسیبتیندن بحث ائدیلیر. حتا سووئت دیلچیلیگینده دیلله تفکورون علاقه‌سیندن دانیشیلارکن مؤلیفلر اؤز فیکیرلرینی ثوبوت ائتمک اوچون مارکس و ائنقئلسین اثرلرینه موراجیعت ائدیب گؤستریرلر کي، اونلار دا اثرلرینده دیلله تفکورون سیخ علاقه‌ده اولدوغونو سؤیله‌میشلر. مثلا، سسري علملر آکادئمییاسي‌نین نشر ائتدیگي اوچ جیلدلیک «عمومي دیلچیلیک» کیتابي‌نین مؤلیفلري یازیرلار: «عالمان مفکورەسي» اثرینده ک. مارکسین فیکیرلري محض تفکورو - اونونلا یاناشي دیلي ده-ماتئریالیستجه‌سینه آنلاماق اوچون اونو آنلامانین ایدئالیست کونسئپسییاسینا قارشي یؤنلدیلمیشدیر کي، بورادا (سونرالار) سووئت دیلچیلیگینده قبول ائدیلمیش دیلله تفکورون وحدتي حاقیندا تئزیسه اساسلاندیریلمیشدیر»1. عئیني فیکره آذربایجان دیلچیلرینین اثرلرینده ده راست گلیریک. نومونه اوچون همین فیکیرلردن بیرینی گؤستەرک: «مارکسیزم-لئنینیزم کلاسسیکلري دیلله تفکورون اینسان جمعیتي‌نین ایجتیماعی حیاتیندا عمله گلدیگیني و اینکیشاف ائتدیگیني ثوبوت ائتمیشلر. اونلار ثوبوت ائتمیشلر کي، ایجتیماعی حادیثه اولان دیل و تفکور اینسان جمعیتي‌نین عمله گلمه‌سي ایله عمله گلمیش و اونون اینکیشافي ایله بیرلیکده اینکیشاف ائتمیشدیر»2.

قئید ائتمک لازیمدیر کي. مارکس و ائنقئلس هئچ واخت هئچ یئرده دیلله تفکورون علاقه‌سیندن بحث ائتمه‌میشلر. ک. مارکس «عالمان مفکورەسي» آدلي اثرینده یازیر: «دیل ده شعور کیمي قدیمدیر؛ دیل باشقا اینسانلار اوچون مؤوجود اولان و یالنیز بونونلا دا منیم اؤزوم اوچون ده مؤوجود اولان پراکتیک رئال شعوردور و شعور کیمي دیل ده یالنیز احتیاجدان، باشقا اینسانلارلا اونسیت احتیاجیندان دوغور، هارادا موعین بیر موناسیبت موووجوددورسا، او منیم اوچون مؤوجوددور؛ حئیوان هئچ بیر شئیه «موناسیبت» بسلەمیر، عمومیتله «موناسیبت» بسلەمیر، حئیوان اوچون اونون باشقالارینا موناسیبتي موناسیبت کیمي مؤوجود دئییلدیر. بئله‌لیکله، شعور لاپ اولدن ایجتیماعی محصول اولموش و عمومیتله اینسانلار مؤوجود اولدوقجا بئله ده قالاجاقدیر»3. گؤروندویو کیمي، ک. مارکس دیلله تفکورون دئییل، دیلله شعورون موناسیبتیندن بحث ائدیر. ف. ائنقئلس ده «مئیمونون اینسانا چئوریلمه‌سي پروسئسینده امگین رولو» اثرینده دیلله شعورون قارشیلیقلي موناسیبتي مسالەلریندن صؤحبت آچاراق یازیر «بئینین و اونا تابع اولان حیسەلرین، گئتدیکجه داها چوخ آیدینلاشان شعورون، آبستراکسییا و عقلي نتیجه چیخارماق باجاریغي‌نین اینکیشافي امگه و دیله عکس- تاثیر گؤسترەرک، بونلارین هر ایکیسینه داها دا اینکیشاف ائتمه‌لري اوچون گئتدیکجه یئني-یئني تکانلار وئرمیشدیر» 4. ک. مارکس و ف. ائنقئلسین اثرلریندن گتیریلن نومونه‌لردن گؤروندویو کیمي اونلار دیلله تفکورون دئییل، دیلله شعورون موناسیبتیندن دانیشمیشلار.

دیلله شعور، دیلله تفکور آراسینداکي مورکب موناسیبتلري نظردن کئچیرمزدن اول شعورون و تفکورون نه اولدوغونو، «شعور» و «تفکور» تئرمینلري ایله نه نظرده توتولدوغونو آیدینلاشدیراق. بو تئرمینلرین ان چوخ ایشلندیگي فلسفه و پسیکولوگیا علملرینده، هابئله دیلچیلیکده (و منطیقده) شعور و تفکور آراسیندا درین داخیلي آسیلیلیق و قارشیلیقلي علاقەلر اولدوغو گؤستریلیر. بیز «شعور» دئدیکده عادتن، گئرچکلیگین اینسان عصب-بئیین سیستئمینده بوتون اینعیکاسي پروسئسیني نظرده توتوروق. پسیخولوقلارین فیکرینجه، «تفکور

مادی عالمین جیسیم و حادیثه‌لري آراسینداکي علاقه و موناسیبتلرین اینسان بئیینینده مقصده یؤنلمیش، عوموميلشمیش و واسیطه‌لي اینعیکاسیندان عیبارت پسیکي پروسئسدیر» 5.

فیلوسوفلار دا تفکوره، تخمینن، بئله موناسیبت بسله‌ییرلر. اونلار گئرچکلیگین مفهوم، حؤکم و نتیجه شکلینده اینعیکاسي پروسئسیني تفکور آدلاندیریرلار. تفکور صیرف منطیقي کاتئقوریيالارلا تظاهور ائدیر. شعور ایسه داها گئنیش احاطه دایره‌سینه مالیکدیر. «شعور» و «تفکور» تئرمینلرینین تعریفلریندن آیدین اولور کي، تفکور شعورا داخیلدیر؛ تفکور شعورون فعالیتیدیر. تفکوردن باشقا مادی عالمین، گئرچکلیگین دیگر اینعیکاس فورمالاري، مثلا، گئرچکلیگین ائموسیونال، ائستئتیک، ایرادي، حیسي ایفاده فورمالاري دا شعورا داخیلدیر. بئله بیر حقیقت هامییا معلومدور کي، مفهوم، حؤکم و نتیجه کیمي صیرف فلسفي کاتئقوریيالارلا مادی عالمي عکس ائتدیرن تفکور ائموسیونال حیسلري عکس ائتدیره بیلمز. بو تیپ حیسی پروسئسلر یالنیز اینسان بئیني‌نین یوکسک درجه‌ده اینکیشاف ائتمیش محصولو اولان شعور واسیطه‌لري ایله قاورانیلیر و اینعیکاس ائدیلیر. یئري گلمیشکن بیر مساله‌نی ده قئید ائتمک لازیمدیر: شعور بعضي علمده باشقا معنادا دا ایشله‌نیلیر - بو تئرمینله عقیده، باخیش، ایدئیالار سیستئمي و س. ایفاده‌سي ده نظرده توتولور. بو حالدا همین تئرمین دار معنادا ایشله‌نیر و «دونیاگؤروشو»، «ایدئولوگییا» تئرمینلریله یاخین معنا داشی‌ییر، همین تئرمینلرله، بیر نؤوع سینونیم معنا کسب ائدیر.

تفکور و شعورون نه اولدوغو، بونلارین هارادان عمله گلدیگي سوال ائدیلسه، گؤرریک کي، بونلار اینسان بئیني‌نین محصولودور، اینسان اؤزو ده موعین طبیعي شرایطده و اونونلا بیرلیکده اینکیشاف ائتمیش طبیعت محصولودور. بونا گؤره ده اؤزلوگونده آیدیندیر کي، نتیجه اعتیباري ایله، یئنه طبیعت محصولو اولان اینسان بئیني محصوللاري طبیعتین قالان رابیطه‌سینه ضید دئییل، اونا اویغوندور 6.

سون زامانلاردک دیلله شعورون قارشیلیقلي موناسیبتلري مساله‌سینه دیلچیلیکده لاقئید موناسیبت بسله‌نیلمیشدیر؛ بو پروبلئم دیلله تفکور آراسینداکي پروبلئم کیمي تدقیق ائدیلمیشدیر. ایستر روس، ایسترسه سووئت دیلچیلیگینده، او جومله‌دن آذربایجان دیلچیلیگینده سون ایللرده عوموميی دیلچیلیگین، میلی دیللرین لئکسیکا، لئکسیکولوگییا و سئماسیولوگییاسینا عاید یازیلمیش اثرلرده حتا سؤزون معناسي پروبلئمي عوموميتله بوتؤولوکده شعورلا دئییل، یالنیز فیکیرله، تفکورله علاقه‌لندیریلیر. حالبوکی دیلچیلره معلومدور کي، سؤز تکجه منطیقي معنایا مالیک دئییل، ائموسیونال و ائستئتیک معنالارا دا مالیکدیر و بو اوچ معنا - منطیقي (آدلا اشیا آراسینداکي موناسیبت)، ائموسیونال و ائستئتیک معنالار دیلین سئمانتیکاسیني عمله گتیریر.

کلاسسیک «دیل ده شعور کیمي قدیمدیر» سؤزلریندن چیخیش ائدیب ایلک نؤوبه‌ده «دیل و شعور» پروبلئمیندن، سونرا ایسه بو پروبلئمین ترکیب حیصه سي اولان «دیل و تفکور» پروبلئمیندن بحث ائتمک لازیمدیر.

دیله‌قدرکي تفکور پروبلئمي

قئید ائتدیگیمیز کیمي، دیلچیلیکده «دیل و شعور»، «دیل و تفکور» پروبلئمي سطحي ایشلنديگي اوچون «دیل و شعور» عوموميی پروبلئمي اونون ترکیب حیصه‌سي اولان «دیل و تفکور» پروبلئمي کیمي تدقیق ائدیلمیشدیر. بونا گؤره ده دیلچیلیک ادبیاتیندا دیله‌قدرکي شعور پروبلئمي‌نین تدقیقینه تصادوف ائتمیریک؛ بو پروبلئم ده دیله‌قدرکي تفکور پروبلئمي کیمي قبول ائدیلمیش، حتا سسري علملر آکادئمییاسي‌نین نشر ائتدیگي «عوموميی دیلچیلیک» کیتابیندا آیریجا اولاراق «دیله‌قدرکی تفکور پروبلئمي» باشلیغي آلتیندا تدقیق ائدیلمیشدیر 7. بو حیصه‌نین مؤلیفي (ب. آ. سئرئبرئننیکوو) تفکورون دیلدن خئیلي اول و اوندان آسیلي اولمایاراق موستقیل مؤوجود اولدوغونو ایدیعا ائدیر. اولجه تفکورون دیلدن اول مؤوجود اولوب-اولماماسي مساله‌سینی نظردن کئچیرک.

عالیملرین بؤیوک اکثریتي بو فیکیرده‌دیر کي، دیل و تفکور عئیني واختدا یارانمیشدیر، نه تفکور دیلدن اول، نه ده دیل تفکوردن اول یارانا بیلر. مثلا، ک. ک کوشئووي یازیر کي، دیل و تفکور قیریلماز وحدتده‌دیر: فیکیرسیز دیل و عکسینه، دیلسیز فیکیر مؤوجود دئییل. ن. ک. اودویئوانین فیکرینجه، تفکورون باشلانغیجي حیسی معلوماتین سؤز شکلینده عوموميلشدیریلمه‌سینه تصادوف ائدیر. خ. ز. پانفیلوو یازیر: «دیالئکتیک ماتئریالیزم باخیمیندان شعورون، روحون ایکینجي و ماتئرییانین بیرینجي اولماسي بیر ده اوندا مئیدانا چیخیر کي، تفکور باش بئینین مادی فیزیولوژي پروسئسلري ایله قیریلماز علاقه‌ده مؤوجود اولور، بونونلا یاناشي یالنیز دیل اساسیندا و دیلین کؤمگیله باش وئره بیلر و باش وئریر. بونونلا علاقه‌دار اولاراق، دیالئکتیک ماتئریالیزم تصدیق ائدیر کي، دیلدن کناردا تفکور مومکون دئییل، دیل و تفکور اؤز تشکوللرینده و مؤوجود اولمالاریندا بیر-بیریندن آیریلمازدیر» 8.

آ. بینکوو بئله حساب ائدیر کي، اینسان دیلي و تفکور امک پروسئسینده عئیني زاماندا یارانمیشدیر. اینسانین موجرد تفکورو دیلین اینکیشافي ایله بیرلیکده فورمالاشمیشدیر. تکجه دیل دئییل، تفکور ده امک فعالیتي زاماني اونسیت ضرورتي نتیجه‌سینده یارانمیشدیر. خ. ق. کولشانسکي ده عئیني فیکري سؤیله‌ییر. دیلله تفکورون وحدتي، اونلارین عئیني زاماندا عمله گلمه‌سي، دیلسیز تفکورون، تفکورسوز دیلین

مؤوجود اولماماسي حاقيندا بؤيوک روس ماتئرياليست فيزيولوقو اي. م. سئچئنوفون دا ماراقلي فيکيرلري واردير: «اوشاق فيکيرلشرکن، همين واخت عرضينده او، موطلق دانيشير. بئش ياشلي اوشاقلاردا فيکير سؤزلرله و پيچيلتيلي دانيشيقلا، ياخود دا ان آزي ديلين و دوداقلارين حرکتي ايله ايفاده اولونور. بو، فؤوق‌العاده درجه‌ده چوخ (اولا بيلسين کي، هر واخت، لاکين موختليف درجه‌لرده) ياشلي آداملاردا دا اولور. ان آزي، من اؤزومدن بيليرم کي، منيم فيکريم لاپ چوخ واخت اؤرتولو و حرکتسيز آغيزدا لال دانيشيقلا، يعنی آغيز بوشلوغوندا ديل عضله‌لرينين حرکتلري ايله موشايعت اولونور. بوتون حاللاردا باشقالارينا هر هانسي فيکري چاتديرماق ايسته‌ينده، اونو اولجه موطلق پيچيلداييرام. حتا منه ائله گلير کي، من هئچ واخت بيلاواسيطه سؤزلرله فيکيرلشميرم، من هميشه فيکيرلريمي دانيشيق فورماسيندا موشايعت ائدن عضله دويوملاري ايله دوشونورم»9.

سون زامانلار ديلله تفکورون عئيني زاماندا عمله گلمه‌سي فيکري بعضي تدقيقاتچيلارين اعتيراضينا سبب اولموشدور. اونلار ايديعا ائديرلر کي، تفکور ديلدن اول ده مؤوجود اولموشدور. اونلار ف. ائنقئلسه ايسناد ائديب گؤستريرلر کي، بير حالدا کي، امک ديلدن اول مؤوجود اولموشدور، بير حالدا کي، اينسانين اؤزونو امک ياراتميشدير، بير حالدا کي، هئچ بير امک تفکورسوز باش وئرمير، اوندا دئمه‌لي، امکله تفکور عئيني زاماندا يارانير، اوندا، دئمه‌لي، تفکور ديلدن قديمدير، ديله قدر ده تفکور مؤوجود اولموشدور. همين تئزيسين تصديقي اوچون ف. ائنقئلسين بو سؤزلري سيتات گتيريلير: «...امگين اينکيشافي جمعيت عوضولرينين ضرورت اوزوندن داها سيخ بيرلشمه‌سينه کؤمک ائتميشدير، چونکي اونون سايه‌سينده قارشيليقلي کؤمک، بيرگه فعاليت حاللاري تئز-تئز باش وئرمگه باشلاميش و جمعيتين هر بير آيريجا عوضوو بو بيرگه فعاليتين فايدالي اولدوغونو داها آيدين درک ائتمگه باشلاميشدير. قيسا دئسک، عمله گلن اينسانلار او يئره چاتميشلار کي، اونلارين بير-بيرينه بير شئي سؤيله‌مک طلباتي مئيدانا گلميشدير. طلبات اؤزونه اورقان ياراتميشدير: مئيمونون اينکيشاف ائتمه‌ميش اولان خيرتدگي ياواش-ياواش، لاکين دؤنمه‌دن، مودولياسييا يولو ايله گئتديکجه داها آرتيق اينکيشاف ائدن مودولياسييايا کئچمک اوچون دگيشيلميش، آغيز اورقانلاري ايسه تدريجن بير-بيرينين آردينجا آيدين سسلر تلفوظ ائتمگي اؤيرنميشدير». ب. آ. سئرئبرئننيکوو، چوخ گومان کي، قصدن ف. ائنقئلسين سيتاتيناداکي سونراکي جومله‌ني گؤتورور. همين جومله بئله‌دير: «ديلين امک پروسئسينده و دئمکله بيرليکده (کورسيو منيمدير - ا. ر.) مئيدانا گلمه‌سي حاقيندا وئريلن بو ايضاحين يئگانه دوغرو ايضاح اولدوغونو حئيوانلارلا موقاييسه ثوبوت ائدير». سونرا مؤليف سؤزونه داوام ائده‌رک يئنه ف. ائنقئلسدن سيتات گتيرير: «اولجه امک، سونرا ايسه اونونلا بيرليکده آيدين نيطق ايکي ان باشليجا عاميل اولموش و بونلارين تاثيري آلتيندا مئيمون بئيني تدريجن اينسان بئيينينه چئوريلميشدير؛ بو بئيني، مئيمون بئيينينه چوخ بنزمکله برابر، بؤيوکلوگو و موکمل‌ليگي جهتدن اوندان اولدوقجا اوستوندور». بو سونونجو جومله‌دن بئله نتيجه چيخاريلير کي، گويا ف. ائنقئلس بيرباشا اولماسا دا، دولاييسي يوللا تفکورون ديلدن اول مؤوجود اولماسي فيکريني سؤيله‌ميشدير (امک، تفکور عئيني زاماندا يارانميشدير، امک ايسه ديلدن قديمدير، اولدير). لاکين، گؤردويوموز کيمي، ف. ائنقئلس ديلين امکله بيرليکده مئيدانا گلمه‌سي فيکريني ده سؤيله‌ميشدير. بو او دئمکدير کي، امکله بيرليکده يارانان تفکور امکله بيرليکده مئيدانا چيخان ديلله عئيني زاماندا عمله گلميشدير. حتا بير قدر ده ايره‌لي گئديب ائنقئلسين سؤزلريندن بئله بير نتيجه چيخارماق اولار کي، امکله ياناشي ديل ده مئيمون بئيني‌نين اينسان بئيينينه چئوريلمه‌سينده موهوم رول اويناميشدير. باشقا سؤزله دئسک، تفکورون مئيمون بئيينينه خاص خوصوصيت اولماديغيني نظره آلساق، ديل تفکوردن اول يارانميش و تفکورون يارانماسيندا موهوم رول اويناميشدير. سون زامانلار علمي ادبياتدا دا ديلين تفکوردن اول يارانماسي حاقيندا فيکيرلره تصادوف ائديريک. ب. ف. پورشنئو يازير: «... اولا بيلر کي، سؤز فيکرين محصولو دئييل، عکسينه‌دير؟ بيزيم گونلريميزده ديلچي نظريه‌چيلر، منطيقچيلر و پسيکولوقلار عالمي بو حاقدا موباحيثه ائدير. بو گون بيز بيليريک کي، اينسان بئيينينده فيکير مرکزي ياخود زوناسي يوخدور، آما نيطق مرکزلري ياخود ساحه‌لري حقيقتن واردير-سول ياريم-کوره‌ده، يوخاري و آشاغي آلين ناحيه‌سينده، گيجگاهدا، بو سونونجونون امگک و انسه ايله بيرلشديگي يئرده»10.

اينسان بئيينده‌کي نيطق مرکزلرينين يئري بروکا طرفيندن موعينلشديريلميش، سونرا بوتون نئوروپسيکولوقلار طرفيندن يوخلانيلميش و تصديق ائديلميشدير. بروکانين کشفينه گؤره، اينسانين دانيشماق قابيليتي مرکزي بؤيوک بئيينين سول ياريمکوره‌سي‌نين اوچونجو آلين قيريشيندا يئرلشير.

مؤليف (ب. آ. سئرئبرئننيکوو) حاقلی اولاراق گؤسترير کي، حتا ان پريميتيو آلت دوزلتمک عموميلشديرمه و نتيجه، باشقا سؤزله دئسک، تفکور اولمادان مومکون دئييلدير. دئمه‌لي، مؤليف ثوبوت ائتمه‌ليدير کي، آلت دوزلتمک ديلدن اول مومکون اولموشدور. بو فيکري ثوبوت ائتمک اوچون، او، پسيکولوق اي. خ. کوپنيندن آشاغيداکي سيتاتي گتيرير: «نتيجه اينسانين امک فعاليتي طلبيندن دوغور، بو فعاليتين سپئسيفيک خوصوصيتي بونداديرکي، اينسان ايش گؤرمگه باشلامازدان اول اونون شعوروندا امگين نتيجه‌سي قاباقجادان حاضير اولور. اشياني دوزلتمزدن اول، او، بوتون ايستحصال پروسئسيني اولدن آخيرادک موفصل صورتده خياليندا جانلانديرير. بو پروسئس نتيجه‌سيز مومکون دئييلدير»11. گؤروندويو کيمي، بورادا صؤحبت تفکوردن دئييل، شعوردان گئدير.

طبيعيدير کي، مادی عالمين اشيا و حاديثه‌لرينين بئيينده اينعيکاسي تکجه اينسانا خاص خوصوصيت دئييلدير، او، بئيني اولان بوتون جانليلارا خاصدير؛ تکجه اينکيشافين آشاغي پيله‌سينده اولان جانليلار (مثلن، تک‌هوجئيره‌ليلر) مادی عالمين اشيا و حاديثه‌لريني اينعيکاس ائده بيلميرلر. عمومي معنادا مادی عالمين اشيا و حاديثه‌لرينين بئيينده بئله اينعيکاسي شعوردور و بئله شعور يالنيز اينسانلارين

اینجیصاري دئییلدیر، حئیوانلار عالمینده ده بئله شعور مؤوجوددور. بونا گؤره ده حئیوانلاردا، خوصوصن داها یوکسک اینکیشاف سوییه‌سینده اولان حئیوانلاردا «فیکیرلشمه، دوشونمه قابیلیتي‌نین» اولماسي طبیعي حادیثه‌دیر. تیسباغا آدام گؤرنده باشیني چاناغي‌نین آلتیندا گیزله‌دیر، ایلبیز بیر شئیه توخونان کیمي «بوینوزلاریني» و باشیني گیزله‌دیر. بونو تفکور، حتا ابیتیداي تفکور آدلاندیرماق گولونج اولاردي. بو، اطراف موحیطین، ساده‌جه اولاراق، اورقانیزمده اینعیکاسیدیر؛ بو اینعیکاس، اساسن، بئیین واسیطه‌سیله اولور - بوتون حیس اورقانلاري (گؤز، قولاق، داد، لامیسه) شرطي سیقناللاري بئینه نقل ائدیر و همین سیقناللارین اوبرازلي ایفاده‌لري بئیینده اینعیکاس ائدیر. ب، آ. سئرئبرئننیکوو بونو تفکور کیمي قبول ائدیر و فیکریني ثوبوت ائتمک اوچون اي. م. سئچئنوودان بو سیتاتي گتیریر: «حئیوانلاردا معلوم حرکتلري آنادانگلمه ماشین کیمي ایجرا ائتمک باجاریغیندان علاوه تئز-تئز همین آنین وضعیتي و یا همین یئرین شرایطیندن ایستیفاده ائتمک باجاریغي موشاهیده ائدیلیر. بونو حئیوانین فراصتي (ذکاسي)، اونون عاغیللي‌لیغي و عوموميتله دوشونمه باجاریغیندان باشقا جور ایضاح ائتمک اولماز»12. گؤروندویو کیمي، اي. م. سئچئنوو هئچ یئرده تفکوردن دانیشمیر، اونون حئیوانلار اوچون گؤستردیگي کئیفیتلر مادی عالمین بئیینده اینعیکاسي و بو اینعیکاسین طلبي ایله نئجه حرکت ائتمک ضرورتیني قطع ائتمکدن باشقا بیر شئي دئییلدیر. عوموميتله، علم بئله تئزیسي هئچ واخت رد ائتمه‌میشدیر کي، اینسانلا حئیوانلار عالمي‌نین آغیل (دوشونجه، شعور) فعالیتي‌نین بوتون نؤوعلري، تیپلري (اینودکسییا، دئدوکسییا، آنالیز، سینتئز، موجردلشدیرمه) عومومیدیر. بو دا طبیعیدیر، بئله کي، اینسان گئنئتیک جهتدن حئیوانلار عالمیندن چیخمیش، جانلیلارین ان یوکسک اینکیشاف ائتمیش فورماسیدیر و اونلارین آراسیندا، حتا عاغلي، شعوري فعالیتده عوموميي جهتلر اولمالیدیر. لاکین شعوري فعالیت هله هئچ ده تفکور فعالیتي دئییلدیر؛ تفکور فعالیتي شعوري فعالیتین بیر نؤوعودور، اونلاري عئیني‌لشدیرمک هم علمي، هم ده مئتودولوژي باخیمدان سهودیر.

دیله‌قدرکی تفکورون مؤوجود اولماسیني ثوبوت ائتمک اوچون بیر سیرا عالیملر مشهور پسیکولوق ل. س. ویقوتسکي‌نین سؤزلرینه موراجیعت ائدیرلر. او، یازیر: «کولئرین تجروبه‌لرینده بیز بئله بیر شئیین تام آیدین ثوبوتو ایله قارشیلاشیریق کي، اینتئللکتین روشئیملري، یعنی سؤزون خوصوصي معناسیندا تفکور حئیوانلاردا نیطقین اینکیشافیندان آسیلي اولمایاراق مئیدانا چیخیر و اونون نایلیتلري ایله باغلي دئییلدیر. مئیمونلارین دوزلتدیکلري و ایشلتدیکلري آلتلرله و مساله‌لرین حلي زاماني دولایي یوللارین تطبیقي ایله ایفاده اولونان ایختیراعلاري، هئچ شوبهه‌سیز، تفکورون اینکیشافیندا ایلک مرحله،لاکین نیطقه‌قدرکي مرحله تشکیل ائدیر» 13. ل. س. ویقوتسکي‌نین فیکرینجه، تفکور و نیطق منشاجه تامامیله فرقلي کؤکلره مالیکدیر، بونا گؤره ده نیطقه‌قدرکي (دیله‌قدرکی) تفکورون مؤوجودلوغو هئچ بیر شوبهه اویاتمیر.

سسري علملر آکادئمییاسي‌نین نشر ائتدیگي «عوموميي دیلچیلیک» آدلي اثرده ده دیلله تفکورون عئیني زاماندا یارانماسي تئزیسینه قطعي صورتده اعتیراض ائدیلیر. اثرین ایکي بؤلمه‌سینده («دیله‌قدرکی تفکور پروبلئمي» - صحیفه30-39 و «دیل و تفکورون علاقه‌سي‌نین بعضي خوصوصي مساله‌لري» - صحیفه387-397) بئله بیر فیکیر ایره‌لي سورولور کي، دیله قدر ده تفکور مؤوجود اولموشدور. ک. ق. کروشئلنیتسکایانین سؤزلرینده بو فیکیر اؤز آیدین ایفاده‌سیني تاپیر: «دیل و تفکورون قارشیلیقلي علاقه‌سي پروبلئمي ایله باغلي اولاراق داها تئز-تئز موذاکیره‌یه معروض قالان بعضي مساله‌لري نظردن کئچیررکن دیفئرئنسیاللاشدیریلماسي مومکون اولان یاناشما (ایدراکي و کوممونیکاتیو یاناشماني فرقلندیرمه) تامامیله ضروري گؤرونور. آشاغیداکي سواللار موختلیف خولاصه‌لرله اساس مساله اطرافیندا مرکزلشیر: دیل و تفکور آراسیندا تام پارالئللیک مؤوجوددورمو؟ دیلسیز تفکور مومکوندورمو؟ دیلده اولان هر شئیمي تفکورله علاقه‌داردیر؟

دیلسیز تفکور مومکوندورمو، عادتن منفي جاواب وئریب تصدیق ائدیرلر کي، تفکور اوچون دیلین ایشتیراکي ضروریدیر. لاکین بورادا چوخ واخت ایکي آني قاریشدیریرلار: 1) تفکورون مئیدانا چیخماسیندا اساس اولماق اعتیباریله دیلین رولو و 2) فیکرین بوتون کومپونئنتلرینین اونسیت آکتیندا موستقیل وئربال (سؤزلو) ایفاده‌سي. تامامیله حاقسیز اولاراق بیرینجي‌نین موطلق‌لیگینه گؤره فیکرین بوتون کومپونئنتلرینین هر بیر جومله‌ده ائکسپلیسیت (آچیق ایفاده‌سي اولان) سؤزلو ایفاده‌سي‌نین ضروریلیگي نتیجه‌سي چیخاریلیر»1. سؤزلو دیلله (نیطقله) تفکورون علاقه‌سي‌نین اینکار ائدیلمه‌سي اونلارین عئیني زاماندا عمله گلمه‌سیني دولایي یوللا دانماق دئمکدیر: «... دیلین تفکورله علاقه‌سي‌نین «سسلي» سؤزلر واسیطه‌سیله حیاتا کئچمه‌سي هئچ ده ضروري دئییلدیر» 15.

عادتن، دیله‌قدرکی تفکوردن دانیشارکن دیلچیلر پسیکولوقلارین حئیوانلار عالمیندن گتیردیکلري میثاللارلا کیفایتلنیرلر، چونکي اینسانین اولو اجدادلارینین، هله اینسانلاشمامیش اینسانابنزر مئیمونلارین نئجه اونسیت ساخلادیقلاري حاقیندا حتا فرضییه بئله ایره‌لي سورمک مومکون دئییلدیر. اینسانابنزر مئیمونلارین نئجه علاقه (بیز «اونسیت» دئمک ایسته‌مزدیک) ساخلاماسي، امکله علاقه‌دار اولاراق بو علاقه‌نین اونسیته چئوریلمه‌سي، اونسیت طلباتي نتیجه‌سینده اونسیت واسیطه‌سي اولان دیلین یارانماسي آیریجا بیر پروبلئمدیر - بو پروبلئم حاقیندا موختلیف فرضییه‌لر ایره‌لي سورمک اولار.

حئیوانلاردا تفکورون وارلیغیندان دانیشماق اولارمي؟ تفکور فیکیرله علاقه‌داردیر (هر ایکي عرب سؤزو عئیني کؤکدندیر). تفکوردن دانیشدیقدا ایلک نؤوبه‌ده دوشونمک، فیکیرلشمک باجاریغي نظرده توتولور. حتا منطیقي اولمایان - یعنی مفهوم، حؤکم و نتیجه واسیطه‌سیله قاورانیلمایان تفکور بئله فیکیرلشمک باجاریغیني نظرده توتور. حئیوانلارین فیکیرلشدیگیني ایدیعا ائتمک اولارمي؟ فیکیرلشمک (یعنی

تفكورقابيليتي) يالنيز اينسانلارا خاص خوصوصيتدير. حتا حئيوانلارين ان يوكسك اينكيشاف پيللەسينده دوران مئيمونون هوندور بير يئرده قويولموش باناني گؤتورمك اوچون بير سيرا مووفقيتسيز تشبوثدن سونرا بير نئچه شووولو (چوبوغو) بير-بيرينه كئچيرمەسي ده فيكرين، يعني تفكورون ايشتيراكي اولمادان باش وئرير. بيز بير نئچه گوندن سونرا باناني باشقا هوندور بير يئرده قويساق، مئيمون اونو گؤتورمك اوچون بيرباشا شووولري بير-بيرينه كئچيريب اوندان ايستيفاده ائتمير، اولكي كيمي بير سيرا مووفقيتسيز تشببوثلردن سونرا ياواش-ياواش(تجروبه نتيجەسينده) شووولري بيرلشديريب اوندان ايستيفاده ائتمک قناعتينه گلير. مئيموندا تفكور اولسا ايدي، ايكينجي تجروبەده او، بيرباشا بير نئچه گون اول ائتديگي كيمي شووولري بير-بيرينه كئچيريب اوندان امک آلتي كيمي ايستيفاده ائدردي. پ. پ. بلونسكي و باشقالارينين تدقيقاتلاري ثوبوت ائتميشدير كي، يادداش يالنيز اينسانا خاص خوصوصيتدير، چونكي او، ان يوكسك پسيكي فونكسييالارلا، او جوملەدن اساس اعتيباريله نيطقله علاقەداردير. ايت سودا بوغولان اوشاغي خيلاص ائدركن فيكيرلشمير كي، اوشاغي سودان چيخارماسا، او بوغولوب اؤله بيلر. اوشاغين عوضينه سويا گلينجيک دوشسه ايدي، يئنه ائله حركت ائدردي. پيشيک آنبارداكي سيچانلاري توتوب يئيركن فيكيرلشمير كي، آنباردارا ياخشيليق ائدير. حئيوان عوموميتله فيكيرلشمير. بير حالدا كي، حئيوان فيكيرلشمير، اوندا حئيوانلارين تفكوره ماليک اولماسيندان دانيشماق دا معناسيزدير. بو باخيمدان آ. آخوندوفون آشاغيداكي سؤزلري ده اؤز اهميتيني ايتيرير: «البته، تفكورون ديلەقدركى بو نؤوعو يالنيز حئيوانلارا عايد اولدوغوندان اونون ديل و تفكور پروبلئمي ايله، او جوملەدن، ديلچيليک علمي ايله علاقەسي يوخدور»16. چوخ گومان كي، اينسانين اولو اجدادي اينسانابنزر مئيمون دا تفكوره ماليک اولماميشدير. يالنيز اينسانابنزر مئيمون اينسانا چئوريلركن سسلي-سؤزلو ديل الده ائتديكده، بو پروسئسله ياناشي، اونونلا عئيني زاماندا تفكور ده الده ائدير.

ب. ف- پورشنئو حاقلی اولاراق يازير: «تفكور، شعور، ايراده، شخصيت - بونلار نيطق فونكسيياسي‌نين باشقا آدلاري دئييلدير، لاكين اونون موركب تؤرەمەلريدير. نيطقسيز تفكور، شعور، ايراده، شخصيت يوخدور و اولا دا بيلمز. ويقوتسكي و اونون آرديجيللاري «نيطق تفكورو»، «نيطق-تفكور» ايفادەلريني ايشلەديرلر. اوزون زامان ديلچيليكده و منطيقده بو، موباحيثه مؤوضوعسو اولموشدور. فيكير ديلدن اول گليرمي ياخود اونلار هميشه، وحدتده اولموش و وحدتدەدير، يعني بيري ديگري اولمادان مؤوجود دئييلدير. بورادا اساس اعتيباريله جومله و حؤكمون، قرآماتيكانين قانونلاري و منطيقين قانونلارينين، سؤز و مفهومون اوخشار و فرقلي جهتلري نظرده توتولور. بورادا موركب قارشيليقلي آسيلي‌ليق و موعين بير شئيده قارشيليقلي ضيديت تظاهور ائدير، لاكين موذاكيرەلر نتيجەسينده داها چوخ آيدين اولموش و هامي طرفيندن قبول ائديلميشدير كي، *ديلسيز و ديلەقدر تفكور مومكون دئييلدير* (كورسيو منيمدير - ا. ر.)». هلەليک بيز عالي فونكسييا آدلانانلار حاقيندا دانيشيريق. اونلارين هاميسي، او جوملەدن تفكور ده نيطق فونكسيياسيندان تؤرەمەدير. نيطق تفكور آلتي دئييل (بو ايللوزييا اوزون مودت" نيطقين فونداميئنتال اهميتيني باشا دوشمگه مانع اولموشدور)، عكسينه، تفكور نيطقين محصولودور. اينسانين بوتون فيزيكي عالي پسيكي فعاليتي هئتئروگئن 17 دئييل، هوموگئندير 18: اونلارين هاميسي گؤودەسي و كؤكلري نيطق اولان بير آغاجين بوداقلاري و مئيوەلريدير 19. گئرچكليک، بيزي احاطه ائدن مادی عالم يالنيز سؤزلرله، نيطقله - ايستر سسلي، ايسترسه داخيلي نيطق اولسون – عوموميلشديريلديگي، كونكرئتلشديريلديگي، موجردلشديريلديگي، آبستراكتلاشديريلديغي، بير سؤزله، مفهوم و حؤكم شكلينده تظاهور ائتديگي اوچون تفكور بيلاواسيطه نيطقله علاقەداردير. اينسان ديلي ايسه نيطقده تظاهور ائدير، نيطقده رئالللاشير. بونا گؤره ده ديل بيلاواسيطه، بيرباشا دئييل، نيطق واسيطەسيله تفكورله علاقەلنير. تفكورون تظاهور فورماسي، ايفاده فورماسي اولان نيطق ياخود نيطقين فورمالاشما منبعی اولان تفكور يالنيز و يالنيز اينسانا خاص خوصوصيتدير، نعمتدير. تفكورو نيطقسيز، نيطقي تفكورسوز تصوور ائتمک غئيري-مومكوندور. سسلي، سؤزلو اينسان ديلي ده نيطق واسيطەسيله تفكورله، يوكسک آبستراكسييا محصولو اولان شعورلا علاقەدار اولدوغو اوچون يالنيز و يالنيز اينسانا مخصوصدور، اينسانا خاص خوصوصيتدير.

مادی عالمين اشيا و حاديثەلرينين بئيينده ديلدن كنار هر هانسي بير اينعيكاسي داها گئنيش معنادا شعوري فعاليتين نتيجەسيدير. آرتيق دئييلديگي كيمي، شعوري فعاليت تكجه تفكور فعاليتي ايله محدودلاشمير. مادی عالمين اشيا و حاديثەلري تفكوردن باشقا شعورون ديگر ساحه لرينده ده اينعيكاس ائده بيلر. حئيوانلارين مقصدەاويغون حركتلريندن دانيشاركن اونلارين تفكوروندن دئييل، مادی عالمين اونلارين شعورونون ديگر ساحەلرينده‌كي اينعيكاسيندان بحث ائتمک لازيمدير. بئله اولدوقدا ديلەقدركى تفكور پروبلئمي اؤز-اؤزونه آرادان قالخميش اولور. ديله قدر هئچ بير تفكور مؤوجود اولماميشدير. تفكورون ديلدن اول مؤوجود اولماديغيني ثوبوت ائتمک اوچون بير سيرا دليللر گتيرمک اولار. پسيكي خستەليک زاماني اينسانين تفكور قابيليتي، دوزگون فيكيرلشمه، منطيقي موحاكيمه قابيليتي پوزولور، لاكين بو اونون نيطق قابيليتي‌نين پوزولماسينا سبب اولمور: خسته نيطق قابيليتيني ساخلايير، لاكين اونون نيطقينده منطيقي موحاكيمه، تفكور اولمور. تفكور نيطقدن اول مؤوجود اولسا ايدي، آفازييا، كونفوبولياسييا (پسيكي خستەليک) حاديثەسي زاماني منشاجه داها قديم حساب ائديلن تفكورون (بورادا: منطيقي دوشونمه قابيليتي‌نين) پوزولماسي (ايتمەسي) اوندان آسيلي اولان و اونون تؤرەمەسي اولان نيطق قابيليتي‌نين ده پوزولماسينا (ايتمەسينه) سبب اولمالي ايدي. حالبوكی بئله بير حاديثه باش وئرمير. ايكينجي بير دليل. چوخ گومان كي، هاميميز اوشاقليقدا موعين واختلاردا معناسيز سؤزلر دانيشميش، ماهنيلار اوخوموشوق. بئله نيطقين سؤزلرينين هانسي «ديلدن» گؤتورولدويو، عوموميتله نه معنا ايفاده ائتديگيني هئچ كيم دئيه بيلمز. بورادا سادەجه اولاراق نيطق وار، تفكور يوخدور. بو حال اوشاق اويونلاريندا اؤزونو گؤسترير: سايما اويون زاماني چوخلو معناسي اولمايان سؤز و ايفادەلر ايشلەديلير. مثلا، «*عميم اوغلو... ويزمه رغه،*

چیخ قیراغا»، یاخود *«اکیل-بکیل قوش ایدیم، یوواMدا اوتورموش ایدیم»* کیمي سایمالاردا *ویزمه رغه* و *اکیل-بکیل* ایفادەلري هئچ بیر معنا ایفاده ائتمیر.

بو میثاللار ثوبوت ائدیر کي، منشاجه نیطق (اینسان دیليِنین تظاهور فورماسي) تفکوردن قدیمدیر. نهایت، تفکوروն نیطقدن اول مؤوجود اولا بیلمەسیني موعاصیر نئیروپسیکولوگیيا علميِنین ثوبوت ائتدیگي اوچونجو، لاکین اهمیتینه گؤره ان اساسلي اولان دلیل، بؤیوک بئیین یاریمکورەلرینده خوصوصي نیطق مرکزلري (باش بئینین آلین و گیجگاه حیصه لرینده) اولدوغو حالدا خوصوصي فیکیر مرکزلرینین اولماماسیدیر. اگر تفکور نیطقدن اول مؤوجود اولسا ایدي، بؤیوک بئیین یاریمکورەلرینده اونون اؤز خوصوصي مرکزلري اولمالي و سونرالار بو مرکزلرین تاثیري ایله نیطق مرکزلري یارانمالي ایدي. اصلینده ایسه بئله اولمامیشدیر - باش بئیینده (بؤیوک بئیین یاریمکورەلرینده) خوصوصي فیکیر مرکزلري یوخدور و هئچ واخت دا اولمامیشدیر. دیله قدر سؤزون گئنیش معناسیندا شعور مؤوجود اولموشدور. بونا گؤره ده دیلەقدرکی شعور پروبلئمیندن دانیشماق اولار. بو پروبلئم ایسه دیلچیلیگین دئییل، پسیکولوگیيا علميِنین تدقیقات اوبیئکتیدیر.

دیل و شعور

ک. مارکس دیلي رئال پراکتیک شعور آدلاندیریر. ک. مارکسین دیله وئردیگي بو تعریف دیلین اینسان حیاتینداکي رولونو دقیق موعینلشدیریر. حقیقتن ده بئلەدیر. اینساني احاطه ائدن گئرچکلیک، مادی وارلیق اونون شعوروندا اینعیکاس اولونور و همین اینعیکاس دیل واسیطەسیله رئاللاشدیریلیر، باشقالارینا چاتدیریلیر.

اینساني احاطه ائدن موحیطي، گئرچکلیگي خیالان بیر-بیري ایله سیخ قارشیلیقلي موناسیبتده اولان دؤرد سیستئمه آییرماق اولار:

1) طبیعت سیستئمي؛

2) جمعیت سیستئمي؛

3) شعور سیستئمي؛

4) دیل سیستئمي.

ایستر تاریخي، ایسترسه علمي-فلسفي باخیمدان طبیعت سیستئمي بو سیستئملر آراسیندا ایلکیندیر؛ بئله کي، اینسان جمعیتي، شعور و دیل مؤوجود اولمادیغي بیر دؤورده ده بیزي احاطه ائدن طبیعت، مادی عالم، گئرچکلیک مؤوجود اولموشدور. ماتئریالیست فلسفه ماتئریياني بیرینجي، ایلکین، شعورو ایسه ایکینجي، تؤرەمه قبول ائدیر. بونا گؤره ده دیلچیلیکده ده فونکسییاسینا گؤره شعور و دیل سیستئمي طبیعت سیستئمینه و جمعیت حیاتيِنین ماتئریال جهتینه موناسیبتینه گؤره تؤرەمه، ایکینجیدیر. شعور و دیل سیستئملري اینسانلا، داها دوغروسو جمعیتله بیرلیکده یارانمیشدیر. بو سیستئملر اینسان معیشتيِنین ضروري ساحەلریني ایفاده ائدیر و اونون امک فعالیتي نتیجەسینده بیر-بیري ایله سیخ علاقەلنمیشدیر. امک - بوتون اینسان حیاتيِنین بیرینجي شرطیدیر. هم ده او درجەده بئله بیر اساس شرطدیر کي، بیز موعین معنادا دئمەلیییک: اینسانین اؤزونو امک یاراتمیشدیر. بلي، امک اینسان شعورونو، دیلي ده یاراتمیشدیر. اولجه امک، سونرا ایسه اونونلا بیرلیکده آیدین نیطق ایکي ان باشلیجا عامیل اولموش و بونلارین تاثیري آلتیندا مئیمون بئیني تدریجن اینسان بئیینه چئوریلمیشدیر: بو بئیین مئیمون بئیینه چوخ بنزەمکله برابر، بؤیوکلوگو و موکمل‌لیگي جهتدن اوندان اولدوقجا اوستوندور. عئیني زاماندا گؤسترمک لازیمدیر کي، شعور دا امگه و دیله تاثیر ائدەرک هر ایکیسيِنین تکمیللشمەسینه کؤمک ائدیر: بئینین و اونا تابع اولان حیصەلرین، گئتدیکجه داها چوخ آیدینلاشان شعورون، آبستراکسییا و عقلي نتیجه چیخارماق باجاریغيِنین اینکیشافي امگه و دیله عکس-تاثیر گؤسترەرک، بونلارین هر ایکیسینه داها دا اینکیشاف ائتمەلري اوچون گئتدیکجه یئني-یئني تکانلار وئرمیشدیر. قارشیلیقلي موناسیبتده اولان شعور و دیل اینسان جمعیتيِنین فورمالاشماسیندا باشلیجا رول اوینامیشدیر. شعور اینسانین امک فعالیتي پروسئسینده دیلله قارشیلیقلي فعالیت گؤسترەرک اؤزو فعالیت اولور؛ دیل ایسه رئال پراکتیک شعور اولدوغوندان شعورو ایفاده ائدیر و فورمالاشدیریر.

«دیل و شعور» پروبلئمي ایله علاقەدار اولاراق دیلچیلیک علمي آشاغیداکي نظري مسالەلري آیدینلاشدیرمالیدیر:

شعورا موناسیبتده دیلین فونکسییالاري نئجەدیر؟
دیله موناسیبتده شعورون فونکسییالاري نئجەدیر؟

تفکوره موناسیبتده دیلین فونکسییالاري نئجه‌دیر؟
دیله موناسیبتده تفکورون فونکسییالاري نئجه‌دیر؟

بو سواللاري آیدینلاشدیرماق اوچون ایره‌لي سورولن پروبلئملري دیلله و نیطقله علاقه‌لندیرمک لازیمدیر.

1. شعورا قارشي موناسیبتده دیلین فونکسییالاري نئجه‌دیر؟

1. 1. بو فونکسییالاردان ان باشلیجاسیني بئله گؤسترمک اولار: دیل رئال پراکتیک شعوردور: دیل شعورون پراکتیکلشمه‌سیني، رئاللاشماسیني تامین ائدیر؛ دیل باشقا اینسانلار اوچون مؤوجود اولان و یالنیز بونونلا دا منیم اؤزوم اوچون ده مؤوجود اولان پراکتیک رئال شعوردور و شعور کیمي دیل ده یالنیز احتیاجدان، باشقا اینسانلارلا اونسیت احتیاجیندان دوغور. دئمه‌لي، دیل شعور آکتلاریني فورمالاشدیران و رئاللاشدیران، اونلاري پراکتیکلشدیرن آلت رولونو اوینابیر. اؤز-اؤزلوگونده شعور آکتلاري بیزه هله هئچ بیر شئي وئرمیر. یالنیز شعورون هر آکتیني سؤزله بیرلشدیردیکده و یاخود ایفاده ائتدیکده اینسان همین شعور آکتیني رئاللاشدیریر، پراکتیکلشدیریر. سؤزه چئوریلمه‌ین، سؤز شکلینده فورمالاشدیریلمایان شعور آکتي، اولن، همین آکتي داشییان فرد اوچون آنلاشیلماز، غئیري-موعین قالیر؛ ایکینجیسي، همین شعور آکتي فردین اطرافیندا اولان دیگر فردلره هئچ معلوم اولمور.

2. 1. شعورا قارشي موناسیبتده دیلین بیرینجي فونکسییاسیندان اونون ایکینجي فونکسییاسي مئیدانا چیخیر: دیل شعورون ایفاده واسیطه‌سیدیر. جمعیت آیري-آیري فردلرین توپلوسوندان عیبارتدیر و بو توپلو جمعیتین شعورونو عمله گتیریر. جمعیتین شعورونون مضمونو همین جمعیتین دیلي، داها دقیق دئسک، لئکسیکا و دیلین قرآماتیک قورولوشو واسیطه‌سیله تثبیت و ایفاده ائدیلیر. لاکین ائله بوراداجا قئید ائتمک لازیمدیر کي، لئکسیکا و دیلین قرآماتیک قورولوشو واسیطه‌سیله جمعیتین شعورونون بوتون مضمونو دئییل، یالنیز شعورون اینکیشافي‌نین و فعالیتي‌نین ائله نتیجه‌لري تثبیت و ایفاده ائدیلیر کي، بونلار دیل قورولوشونون (ایستروکتورونون) عونصورلري (ائلئمئنتلري) ایله علاقه‌لندیریلمیش اولور و عوموميلشدیریلیر، شخصیت خاریجینده (شخصیتدن آسیلي اولمایان) دیلین قورولوشوندا تثبیت ائدیلیر. آیریلیقدا گؤتورولموش فردین، اینسانین فعالیتده اولان شعورونون مضمونو، دیل عونصورلرینین واحید شکیلده بیرلشدیریلمه‌سي واسیطه‌سیله نیطق آردیجیللیغیندا ایفاده ائدیلیر.

3. 1. دیل - شعور فعالیتي (عقلي فعالیت) پروسئسلرینین مودئل‌لشدیریلمه‌سي شرطي و واسیطه‌سیدیر. اینسانین نیطق فعالیتي، دیلین نیطقده تطبیقي، نیطق زنجیرینین اینکیشاف ائتدیریلمه‌سي، گئنیشلندیریلمه‌سي شعورون مضمونونون اینکیشاف ائتدیریلمه‌سیني اوبیئکتیولشدیریر. بونونلا دا شعورون مضمونونون تکجه دینله‌ییجیلر و اوخوجولار طرفیندن دئییل، هابئله همین فیکرین مؤلیفي‌نین اؤزونون ده قاوراماسینا ایمکان یارانیر. بئله‌لیکله، دیل اینسانین اؤز شعورونون فعالیتیني اونون اؤزو طرفیندن درک ائدیلمه‌سي شرطینه چئوریلیر. بونو شعورا قارشي موناسیبتده دیلین اوچونجو فونکسییاسي آدلاندیرماق اولار.

اؤز شعورونون فعالیتي‌نین اینسان طرفیندن درک ائدیلمه‌سي اونا اؤز شعورونون فعالیتي اوزرینده نظارت قویماق ایمکاني وئریر. دیل شعور آکتلاریني اوبیئکتیولشدیره‌رک شعورون فعالیتیني اونون اینعیکاس ائتدیگي مادی عالمین خوصوصیت و علامتلري ایله علاقه‌لندیرمگه شرایط یارادیر: نیطق مودئلي مودئللشدیریلن اوبیئکتله توتوشدورولا بیلر و بونونلا دا نیطق مودئلي ایله اونون آرخاسیندا دوران شعور فعالیتیني اوزلاشدیرماق، اویغونلاشدیرماق، اویغون گلمه‌ین جهتلري دوزلتمک ایمکاني تامین ائدیلمیش اولور.

اینسان شعورونون یارانماسي و اینکیشافیندا دیل گؤرکملي رول اوینامیشدیر. دیل شعور آکتلارینین اینسانی‌لشمه‌سي‌نین اساس شرطلریندن بیري اولموشدور. حتا ف. ائنقئلس اینسان شعورونون (ف. ائنقئلس بئینین دئییر) فورمالاشماسیندا دیلي امکدن سونرا ایکینجي عامیل حساب ائدیر: «اولجه امک، سونرا ایسه اونونلا بیرلیکده آیدین نیطق ایکي ان باشلیجا عامیل اولموش و بونلارین تاثیري آلتیندا مئیمون بئیني تدریجن اینسان بئینینه چئوریلمیشدیر. شعورون روشئیملرینه بعضي حئیوانلاردا دا تصادوف ائدیریک. خوصوصن سون زامانلار مئیمونلارلا آپاریلان تجروبه‌لر ثوبوت ائدیر کي، ایبتیداي فورمادا دا اولسا اونلار شعورا مالیکدیرلر. شعورون روشئیملري اینسانین هله اینسانا چئوریلمه‌میش اولو اجدادلاري اولان اینسانابنزر مئیمونلاردا دا اولموشدور. لاکین بو روشئیملر فیکیرله علاقه‌لي اولمامیش و فیکیرله زنگینلشمه‌میشدیر. یالنیز دیل حیسي اینعیکاسي عوموميلشدیرمگه و بونلارین اساسیندا منطیقي اینعیکاس قورماغا ایمکان یاراتمیشدیر. بو، امک فعالیتي‌نین شعورلو فعالیت اولماسي‌نین هم سببي، هم نتیجه‌سي، هم ده شعور آکتلارینین اینسانی‌لشدیریلمه‌سي‌نین اساس شرطي ایدي.

2. دیلله شعور آراسینداکي موناسیبت تکجه دیلین شعورا تاثیري کیمي بیرطرفلی موناسیبت دئییلدیر، ایکي-طرفلي، قارشیلیقلي موناسیبتدیر، یعنی دیل شعورون فورمالاشماسینا، اینکیشافینا، رئاللاشماسینا، پراکتیکلشمه‌سینه کؤمک ائتدیگي کیمي، شعور دا دیله تاثیر گؤستریر، اونون اینکیشافیندا موهوم رول اوینابیر. بونا گؤره ده »دیل و شعور« پروبلئمیندن دانیشارکن دیله قارشي موناسیبتینده شعورون فونکسییالاري مساله‌سینی ده نظردن کئچیرمک لازیمدیر. شعورا قارشي موناسیبتده دیلین فونکسییالاري پروبلئمینده اولدوغو کیمي دیله

قارشي موناسيبتده شعورون فونكسييالاري پروبلئمي ده موتخصيصلر، خوصوصن پسيكولوقلار طرفيندن هله لازيمينجا تدقيق ائديلمه‌ميشدير و پروبلئمين حلي هله ده اؤز نؤوبه‌سينى گؤزله‌يير. بونا گؤره ده ديلچيلرين بو پروبلئم اطرافيندا فيكير سؤيله‌مه‌سي چوخ چتيندير. بونونلا بئله ديله قارشي موناسيبتده شعورون اساس، باشليجا فونكسييالاري حاقيندا بعضي فيكيرلر سؤيله‌مك اولار.

1. 2. شعور، اونون فعاليتي، اونون اينكيشافي ديلين اينكيشافي اوچون اساس شرطدير. شعورون فعاليتي و اينكيشافي ايلك نؤوبه‌ده بيلاواسيطه ديلين لئكسيک-سئمانتيک سيستئميده دگيشيكليكلرين باش وئرمه‌سي‌نين، لئكسيک-سئمانتيک سيستئمين اينكيشافي‌نين اساس شرطلريندندير. دوزدور، لئكسيک-سئمانتيک سيستئمده‌كي دگيشمه‌لر ديلين فعاليتي‌نين ايجتيماعى شرايطينده جمعيتين ديله تاثيرينين بيلاواسيطه نتيجه‌سيدير. لاكين بو اينكار ائديلمز حقيقتدير كي، جمعيت ديله آبستراكت صورتده تاثير گؤسترمير؛ جمعيت ديله اؤز تاثيريني بيلاواسيطه گؤسترمير (قئيد ائتمک لازيمدير كي، بعضاً جمعيت ديله، اونون اينكيشافينا بيلاواسيطه ده تاثير گؤسترير، اونون اينكيشافي‌نين قايغيسينا قالير؛ بعضاً جمعيت حتا ديل ساحه‌سينده، ديل قوروجولوغو ساحه‌سينده دؤولت سياستي يئريدير)، شعور، ايجتيماعى شعور واسيطه‌سيله ديله تاثير گؤسترير؛ يالنيز شعورون فعاليتي ساحه‌سينه داخيل اولانلار سؤزلرين معنالارينا و اونلارين علاقه‌سينه تاثير گؤستره بيلر، شعورون قبول ائتمه‌ديكلري ديلين لئكسيک-سئمانتيک سيستئمينه تاثير گؤستره بيلمير. شعورون ايرادي وضعيتي، فيكري، ائموسيياسي ساحه‌سينده باش وئرن دگيشيكليكلر حياتدا يئني معنالارين يارانماسينا، بو معنالارين ديلده تثبيت ائديلمه‌سين، كؤهنه معنالارين، يعنى شعور اوچون آكتوال اولمايان معنالارين ايسه ديلدن چيخماسينا مؤوجود اولان معنالارين و معنالار سئرييا‌سي‌نين سؤزده و سؤزلرده يئنيدن پايلانماسينا سبب اولور. گومان ائتمک اولار كي، شعورون نظارت ائديلمه‌ين ايشتيراكي ايله قرآماتيک معنالار دا يارادیلير و يئنيدن تشكيل ائديلير («شعورون نظارت ائديلمه‌ين ايشتيراكي» دئديكده بيز بونو نظرده توتوروق كي، قرآماتيک معنالارين يارادیلماسيندا دا شعور ايشتيراک ائدير، لاكين بيز بو ايشتيراكي حيس . ائتميريک، شعورون بو ايشتيراكينا «شعورلو نظارت» ائده بيلميريک - بئله چيخير كي، قرآماتيک معنالار اؤز-اؤزونه يارانير، اونلارين يارادیلماسيندا مقصده‌يؤنلديلميش شعور ايشتيراک ائتمير). دئمه‌لي، ديله قارشي موناسيبتده شعورون فونكسييالاريندان .بيري ديلين لئكسيک-سئمانتيک سيستئمي‌نين دگيشمه‌سي و اينكيشافيندا شعورون بيلاواسيطه، قرآماتيک معنالارين يارانماسي و(بعضاً) دگيشمه‌سينده شعورون نظارت ائديلمه‌ين ايشتيراكيدير.

2. 2 شعور نيطقين اينكيشافي‌نين، داها دوغروسو، ديلين نيطق شكلينده فعاليت گؤسترمه‌سي‌نين شرطي و اساس سببيدير. ديل مئخانيزمي اؤز-اؤزلوگونده نيطق حركتي اينتئرسيياسينا ماليک دئييلدير. ديل مئخانيزمي يالنيز شعورون فعاليتي سايه‌سينده نيطق فعاليتينه اويادیلير و رئال نيطق كيمي فعاليت گؤسترير. «معنا-متن» تيپلي «تؤره‌ديجي» مودئللر دوزلتمک جهدلري معناسيزدير، چونكي بئله جهدلر نيطق قورولوشونون يئگانه حركت‌وئريجي قووه‌سيني - فعاليتده اولان شعورو نظرده توتمور. طبيعي اولاراق، شعورون فعاليتي‌نين تيپلري - سيتواسييالي، شخصي، تاريخي و س. دگيشديكده اونلارين نيطقين قورولوشونا تاثيري ده دگيشير، نتيجه‌ده نيطقين قورولوشونون (ايستروكتورونون) تيپلري ده دگيشير. خطي اينكيشاف ائدن نيطق شعورون فعاليتي‌نين اؤزونه‌مخصوص ايشاره مودئليندن باشقا بير شئي دئييلدير. بئله نيطق شعورون فعاليتي‌نين بعضي جهتلريني اوبيئكتيو اؤيرنمک ايمكاني وئرير.

3. 2 بورادان دا ديله قارشي موناسيبتده شعورون ان موهوم فونكسييالاريندان بيري - نيطق و ديل اوسلوبلاريني فورمالاشديرماق فونكسيياسي مئيدانا چيخير. ديل و نيطقين بئله تيپلرينين (ياخود نيطق اوسلوبلارينين) ثابيت سيستئملرينين اساسيني تشكيل ائدن نيطق قورولوشونون (ايستروكتورونون) تيپلري هميشه شعورون فعاليتي‌نين بو و يا ديگر ثابيت فرقي ايله شرطلنير. نظره آلماق لازيمدير كي، ديلين فونكسيونال اوسلوبلاري نيطق تيپلرينين ثابيت سيستئملريندن كنارا چيخماق حاللاريدير. ديلين فونكسيونال اوسلوبلاري سون نتيجه‌ده جمعيتين فعاليتي‌نين، باشقا سؤزله دئسک، ايجتيماعى، كوللئكتيو شعورون فعاليتي‌نين موختليف تيپلرينه اساسلانير. بوتون بونلاري نظره آلساق، آيدين اولار كي، ديلين اوسلوبلارينين فورمالاشماسيندا شعور نئجه بير آپاريجي، تعيين‌ائديجي، ايستيقامت‌وئريجي رول اوينايير.

2.4 ديله قارشي موناسيبتده شعورون داها بير فونكسيياسيني گؤسترمک لازيمدير. بو دا اوندان عيبارتدير كي، شعور نيطقين اينكيشافينا، نيطق اوچون ديل عونصورلرينين سئچيلمه‌سي و اونلارين آراسيندا نيطقي علاقه‌نين يارادیلماسينا، ديل نورمالارينين گؤزلنمه‌سي و يا پوزولماسينا، يارانان نيطق قورولوشونون (ايستروكتورونون) اونون مضمونونا اويغون گلمه درجه‌سينه، نيطق قورولوشونون (ايستروكتورونون) داخيليينده منطيقي ياخود غئيري-منطيقي علاقه‌يه، مضمونون رئال شرايطه اويغون گلمه‌سينه و س. نظارت ائدير.

ديلله (نيطقله) شعور، شعورلا ديل (نيطق) آراسيندا قارشيليقلي موناسيبتلري قيساجا بئله خاراكتئريزه ائتمک اولار.

3. «ديل و تفكور» پروبلئميني آيريليقدا نظردن كئچيره‌جگ‌ييک، لاكين تفكور شعور پروسئسلرينين ان باشليجاسي اولدوغو اوچون و ديلچيليكده «ديل و تفكور» پروبلئمي «ديل و شعور» پروبلئمي‌نين اساس تركيب حيصه سيني تشكيل ائتديگي اوچون» ديل و شعور« پروبلئمينده تفكوره قارشي موناسيبتينده ديلين فونكسييالاري و ديله قارشي موناسيبتده تفكورون فونكسييالاري مساله‌سينى قيساجا اولسا دا «ديل و شعور» پروبلئمينده نظردن كئچيرک.

پروبلئمین ایضاحینا کئچمزدن اول بیر مسالەنی قئید ائتمک لازیمدیر. آرتیق دئدیگیمیز کیمي، دیلچیلیکده «دیل و شعور» پروبلئمي عوضینه «دیل و تفکور» پروبلئمي تدقیق ائدیلیر، داها دقیق دئسک، «دیل و شعور» پروبلئمي «دیل و تفکور» پروبلئمي ایله عوض ائدیلیر. بو اوندان ایرەلي گلیر کي، دیلچیلیک منطیقي قرآماتیکا جریانلارینین، هابئله کارتئزیان 20، راسیونالیزم فلسفي جریانلارینین ایدئیالاري و بو ایدئیالارا اساسلانان قرآماتیکالارین دیلچیلیگه گوجلو تاثیري آلتیندا اولموشدور.

محض «دیل و شعور» پروبلئمي «دیل و تفکور» پروبلئمي ایله عوض ائدیلدیگي اوچوندور کي، دیلچیلیک نظرییەسي‌نین اساس پروبلئمي اولان سؤزون معناسي‌نین ماهیتي پروبلئمي علمده بیرطرفلی ایشیقلاندیریلمیشدیر. بو بیرطرفلی‌لیک اؤزونو اوندا گؤستریر کي، سؤزون معناسي ایله همین سؤزون ایفاده ائتدیگي مفهوم عئینی‌لشدیریلمیش یاخود معنا ایستروکتور-دیل فئنومئني اعلان ائدیلمیش و یئنه ده یالنیز مفهوملا (آنلاییشلا) علاقەلندیریلمیشدیر. بئله بیر سهو تصوور یارانیر کي، شعورون فعالیتینده مفهومدان باشقا هئچ بیر شئي یوخدور، گویا سؤزون سئمانتیکاسي و فرازئولوگیزملرین مفهوم حاقیندا معلوماتدان باشقا هئچ بیر مضمونو یوخدور.

بیزجه، «دیل و تفکور» پروبلئمینه ایستر فلسفەده، ایسترسه ده دیلچیلیکده شعور پروسئسلرینین بیر حیصەسي، دوزدور، ان باشلیجا، اساس، مرکزي حیصەسي کیمي باخیلمالي، بو پروبلئم داها گئنیش احاطەلي «دیل و شعور» پروبلئمیني عوض ائتمەملیدیر.

معلوم اولدوغو کیمي، تفکور گئرچکلیگین، مادی عالمین اینسان بئینینده مفهوم، حؤکم و نتیجه فورماسیندا اینعیکاسي پروسئسینه دئییلیر. طبیعیدیر کي، بو اینعیکاس آبستراکت، موجرد شکیلده دئییل، سؤزلر، سؤز بیرلشمەلري و جوملەلر شکلینده اولور.

ایندي گؤرک اینسانلارین تفکورونه قارشي موناسیبتده دیلین فونکسییالاري نئجەدیر.

1. 3. تفکوره قارشي موناسیبتده دیلین بیرینجي و اساس فونکسییاسي فیکرین فورمالاشماسیندا اونون ایشتیراک ائتمەسیدیر. تفکور گئرچکلیگین، مادی عالمین عومومی‌لشدیریلمیش شکیلده اینسان شعورونادا اینعیکاس ائتمەسي کیمي فعالیتدیر، پروسئسدیر. بونا گؤره ده او، بیر شعور پروسئسي کیمي همیشه سؤزه و جوملەیه مؤحتاجدیر. سؤزسوز و جوملەسیز نه حؤکم، نه نتیجه، نه ده اونلارین ترکیب حیصەسي اولان مفهوم حیاتا کئچیریله بیلمز، باشقالارینا چاتدیریلا بیلمز، «شئي بیزیم اوچون» دئییل، «شئي اؤزونده» اولار. بونو فلسفي پلاندا دیالئکتیک ماتئریالیزم، عالي عصب سیستئمي فعالیتي‌نین فیزیولوگییاسي پلانیندا، ای. پ. پاولوو اینکارئدیلمز دلیللرله ثوبوت ائتمیشلر. سؤزسوز مفهوم، جوملەسیز ایسه حؤکم فورمالاشا بیلمز، حیاتا کئچیریله بیلمز، گئرچک اولا بیلمز.

2. 3. تفکوره قارشي موناسیبتده دیلین ایکینجي فونکسییاسي فیکرین ایشي، فعالیتي حاقیندا معلوماتي (اینفورماسییانین) ایفاده ائتمەسیدیر. طبیعیدیر کي، دیل فیکري فورمالاشدیردیقدا همین فیکیر حاقیندا معلوماتي دا ایفاده ائدیر، یعنی فیکیر موبادیلەسیني مومکون ائدیر. فیکرین فعالیتي حاقیندا اینفورماسییاني دیلین ایفاده ائتمەسي فونکسییاسي اونسیت پروسئسینده نهنگ اهمیته مالیکدیر و اونسیت پروسئسي‌نین موفقیتله حیاتا کئچیریلمەسي‌نین اساسلاریندان و شرطلریندن بیریدیر. نیطق مؤلیفي‌نین فیکرینین فعالیتي حاقیندا دیلین واسیطەلري هله ایفاده ائدیلمیش اینفورماسییاني (معلوماتي) قبول ائدن دینلەییجي و یا اوخوجو، همیشه موعین ایتکي و علاوەلرله اولسا دا فیکرین فعالیتیني برپا ائتمک ایمکاني الده ائدیر.

3. 3. تفکوره قارشي موناسیبتده دیلین. اوچونجو فونکسییاسي دینلەییجي‌نین یاخود اوخوجونون نیطقي قبول ائدیلن مؤلیفین فیکرینه آز یا چوخ درجەده آدئکوات اولان فیکریني اویاتماقدیر.

4. 3. دیل، فیکري اویاداراق، فورمالاشدیراراق، ایفاده ائدەرک اینسانین مادی عالمي، دونیاني، گئرچکلیگي داها اطرافلي، داها درین باشا دوشمەسینه، قاوراماسینا کؤمک ائدیر، گئرچکلیک حاقینداکي اینفورماسییاني تام و داها دوزگون تحلیل ائتمگه شرایط یارادیر. تفکوره قارشي موناسیبتده دیلین بو دؤردونجو فونکسییاسیني دیلین قاوراماق آلتي فونکسییاسي آدلاندیرماق اولار.

5. 3. تفکوره قارشي موناسیبتده دیلین بئشینجي فونکسییاسي مودئل‌لشدیرمه فونکسییاسیدیر. تفکور ائله بیر عقلي پروسئسدیر کي، اونون کومپونئنتلري علمده مفهوم، حؤکم و نتیجه آدلاندیریلان حیصەلره بؤلونور. تفکور پروسئسي و اونون عوضولنمەسي سؤیلمین اینکیشاف ائتدیریلمەسي پروسئسي ایله علاقەدار اولور. لئکسیک و قرآماتیک عونصورلرینین آردیجیللیغي، بو عونصورلر آراسینداکي علاقه، اونلارین ترکیبي، معلوم اولدوغو کیمي، اینکیشاف ائتمکده اولان فیکیردن سونرا گلیر و اونون اؤزون‌مخصوص سپئسیفیک مودئلیندن باشقا بیر شئي دئییلدیر.

4. دیلچیلیک، هابئله «دیل و تفکور» پروبلئمي ایله علاقەدار اولان باشقا علم ساحەلري اوچون ماراقلي و حلیني گؤزلەین پروبلئملردن بیري ده دیله قارشي موناسیبتده تفکورون فونکسییالاري مسالەسیدیر. دیله قارشي موناسیبتده تفکورون فونکسییالاري نئجەدیر؟بو فونکسییالاري قیساجا نظردن کئچیرک.

4 .1. دیله قارشي موناسیبتده تفکورون فونکسییالاریندان بیري دیل واحیدلرینین ایشارەلر کیمي فعالیت گؤسترمەسیني تفکورون تامین ائتمەسیدیر. دیل ایشارەسي سسلنمه و مضمونون، ماتئریال اولانلا ایدئال اولانین وحدتیندن عیبارتدیر. لاکین ایشارەده ایدئال اولان اونا گؤره یاشاییر، فعالیت گؤستریر، اینکیشاف ائدیر کي، اینسانین فیکري یاشاییر، فعالیت گؤستریر، اینکیشاف ائدیر ایشارەلرین مضمونوندا تثبیت ائدیر. دیل ایشارەسي‌نین مضمونو بو ایشارەنین اؤزوندن فرقلي اولان، نه حاقدا ایسه اینفورماسییا ایفاده ائتمک و اویاتماق قابیلیتي‌دیرسه (بو «نه ایسه» همیشه اشیا، پرئدمئت و حادیثەدن عیبارت اولور - بیر سؤزله، اوبیئکتیو عالمین فیکیر طرفیندن قاورانیلان فاکتي اولور یاخود بو «نه ایسه» فیکرین اؤزو اولور)، بوتون حاللاردا مضمونون عمله گلمەسینده فیکرین فعال ایشتیراکي ضروریدیر. سؤزده اونون اؤزوندن فرقلي اولان بیر شئي حاقیندا اینفورماسییا ایفاده ائتمک یاخود اویاتماق ایمکاني‌نین یارانماسي اوچون فیکرین ایشتیراکي واجیبدیر. بئله‌لیکله، دیل ایشارەلرینین فعالیت گؤسترمەسي اوچون فیکیر اساس و ایلکین شرطدیر. دیل ایشارەلري سیستئمینه خاص اولان مضمونلار سیستئمي‌نین فورمالاشماسیندا شعورون فعالیتیندن ده دانیشماق اولار، چونکي دیل ایشارەلرینین ایشارەوی‌لیک ماهیتي‌نین تامین ائدیلمەسینده تکجه تفکور دئییل، بوتؤولوکده شعور دا ایشتیراک ائدیر، لاکین دیل ایشارەلري سیستئمي‌نین مضمونونون فورمالاشماسیندا شعورون باشقا کومپونئنتلرینه نیسبتن تفکور اؤلچولمز درجەده بؤیوک رول اوینابیر. بونو بیز، مثلا، تئرمینلر ساحەسینده لئکسیک معنالار سیستئمي‌نین فورمالاشماسیندا آیدین گؤره بیلریک. پرینسیپجه هئچ کیم اینکار ائده بیلمز کي، دیل ایشارەلرینین ایشارەوی‌لیک ماهیتیني تامین ائتمک فونکسییاسي تکجه تفکوره خاص خوصوصیت دئییل، هابئله شعورا دا خاص خوصوصیتدیر. اینسان، شعورو، هر شئیدن اول، تفکور دیل مئخانیزمي‌نین ایشارەوی‌لیک طبیعتي اوچون اساس شرطدیر.

4 .2. دیله قارشي موناسیبتده تفکورون ایکینجي فونکسییاسي اونون سئمانتیکایا موناسیبتینده مئیدانا چیخیر. تفکورون بو فونکسییاسي دیل اوچون، دیلین علمي ایضاحي اوچون بؤیوک اهمیته مالیکدیر. دیلین لئکسیک و قرآماتیک معنالاري سیستئمي‌نین اینکیشافي اوچون تفکور اساس آلتدیر. تدقیقاتچي هر هانسي چوخ‌معنالي سؤزه دیقتله نظر سالسا، گؤرر کي، فیکرین فعالیتي نتیجەسینده سؤزون معناسیندا سئمانتیک دگیشمه، رابیطه، اینکیشاف باش وئرمیشدیر. اینسانین فیکري، مثلا، قوشون قانادي ایله طیارەنین قانادي (اوچماق پروسئسي)، اینسانین آیاغي ایله ایستولون آیاغي (دایاق واسیطەسي اولماق) و س. آراسیندا داخیلن علاقه اولدوغونو سئزمیش، بیر سؤزله، یاخین معنالارین ایفادەسیني تؤەرتمیشدیر. هر هانسي بیر دیلین ایضاحلي لوغتیني نظردن کئچیرسک، چوخ‌معنالي سؤزلرده معنا کئچمەلرینین اینسانین فیکري پروسئسلرینین نتیجەسي اولدوغونو گؤرریک. مثلا، هر هانسي بیر دیل عایلەسیندن بیر دیلین چوخ‌معنالي فعلیني گؤتورسک، گؤرریک کي، همین فعلین بیر معناسي دیگر معنالاري ایله سیخ باغلیدیر و معنانین کئچمەسي اوندان ایرەلي گلیر کي، اینسان فیکري اؤز فعالیتینده حرکت، حال، پروسئس، وضعیت، سیتواسییالار آراسیندا مؤوجود اولان و علاقه یارادان کئچیدلري سئزه بیلمیشدیر.

تفکورون دیل، سئمانتیکانین اینکیشافینا تاثیریني خوصوصن تئرمینولوگییا ساحەسینده آیدین حیس‌ائتمک اولور. معلوم اولدوغو کیمي، تئرمین مفهوم سئمانتیکالي سؤزدور. شعورون دیگر ساحەلرینین یاراتدیغي بوتون معنالار تئرمینین مضمونوندان چیخاریلیر. تئرمینین معناسینداکي بوتون کئچمه و علاوەلر علم، تئخنیکا، اینزیباتي و دیگر مفهوملارین کئچمەلري و علاقەلري حاقیندا آیدین معلومات وئریر. مفهوملار سیستئمي‌نین اینکیشافي لابود صورتده تئرمینولوژي معنالار سیستئمینده دگیشیکلیکلرین باش وئرمەسینه سبب اولور. تفکور سئمانتیکانین اینکیشاف آلتي کیمي همیشه آچیق چیخیش ائدیر.

قرآماتیک معنانین اینکیشافینا تاثیر ائتدیکده تفکور گیزلي و لنگ فعالیت گؤستریر. قرآماتیک معنانین اینکیشافیندا تفکورون فعالیتي اینسانین شعورلو موداخیلەسي خاریجیندەدیر، بو پروسئسه اینسان نظارت ائده بیلمیر و بو مومکون دئییلدیر؛ آیري-آیري فردلرین تاثیري عمومیتله غئیري-مومکوندور. شاعیرلر، یازیچیلار، عالیملر بو و یا دیگر سؤزو ایشلتدیکده، البته، فیکیرلشیرلر کي، سؤزه یئني معنا وئریلمەسي موفقیتلي‌مي چیخیر. لاکین اونلار بیلمیرلر کي، قرآماتیک معنالار آیري-آیري آداملارین ایرادەسینه تابع دئییلدیر. قرآماتیک معنالار همیشه بو و یا دیگر دیلدن ایستیفاده ائدن کوللئکتیوین موجرد، آبستراکت فیکرینین (هابئله شعورونون) فعالیتي‌نین نتیجەسیدیر.. قرآماتیک معنالار لئکسیک معنالارین و اونلارین آراسینداکي علاقەلرین کورطبیعی-پراکتیکي عمومی‌لشدیریلمەسي و موجردلشدیریلمەسي‌نین نتیجەسیدیر. بو موجردلشدیرمه بیزیم «دیل تفکوروموزه» قرآماتیک معنالار کیمي تاثیر ائدیر. عمومی‌لشدیرمه و موجردلشدیرمەلر دیلین داشییجیلارینین کوتلوي تطبیقي پروسئسینده یارانیر و دیلده آیري-آیري آداملارین آرزوسو، مقصدي ایله تطبیق ائدیلمیر، اونلار شعور طرفیندن نظارت ائدیلمەین ضرورتدیر. بیر حالدا کي، قرآماتیک معنالارین یارانماسیندا عمومیلشدیرمه و موجردلشدیرمه پروسئسینه شعور (ایستر فردي، ایسترسه ایجتیماعی شعور اولسون) نظارت ائتمیر، بئله اولدوقدا قرآماتیک معنالارین فورمالاشماسیندا تفکورون ایشتیراکیندان دانیشماق اولارمي؟ البته، اولار. عمومیلشدیرمه و موجردلشدیرمه فیکرین فعالیتیدیر. لاکین بو فعالیت منطیقچیلرین فیکیرلشدیگي کیمي، سادجه «مفهوم»، «حؤکم» و «نتیجه» تئرمینلرینین احاطه ائتدیگي مودئللر اوزره گئتمیر - فیکري عمومی‌لشدیرمه و موجردلشدیرمەلرین قرآماتیک کاتئقوریيالار کیمي ایفادەسي چوخ مورکب پروسئسدیر. بونا گؤره ده بو تئرمینلرین هئچ بیري تفکور فعالیتي‌نین دیلین قرآماتیک معنالار سیستئمینده اؤز عکسیني تاپمیش نتیجەلرینه تطبیق ائدیله بیلمز.

قرآماتیک معنا پروبلئمي و قرآماتیک معنانین فورمالاشماسیندا تفکورون ایشتیراکي مسالەسي موعاصیر دیلچیلیک علمي‌نین ان مورکب مسالەلریندندیر.

3. 4. دیله قارشي موناسیبتده تفکورون اوچونجو فونکسییاسي نیطقین ترتیبینده دیل واحیدلرینی سئچمک آلتي اولماسیدیر. نیطقین اینکیشافي‌نین هر آنیندا اینسانا یالنیز بیر سؤز دئییل، موعین سؤزلر، اونلارین علاقه‌سي، فورماسي و کاتئقورییاسي لازیمدیر، هر هانسي جومله دئییل، موعین جومله مودئللري و تیپلري لازیمدیر. موعین دیل عونصورلرینین سئچیلمه‌سي اساسن آرتیق نیطق زنجیرینه داخیل ائدیلمیش اولکي دیل عونصورلري ایله قاباقجادان موعین‌لشدیریلیر. لاکین بو قاباقجادان موعین‌ائتمه قطعي دئییل، تخمینیدیر. او، بیر قایدا اولاراق، نیطقین بیر نئچه داوامیندا تکجه بیریني، ان یاخشي و موکمل اولانیني سئچمک ایمکانیني ساخلاییر. نیطق سؤیله‌ین، هر شئیدن اول، اؤز فیکرینین امرلرینه مقصده‌اویغون اولانیني سئچیر.

4. 4. نهایت، دیله قارشي موناسیبتده تفکورون، دؤردونجو فونکسییاسي نیطقین قورولوشونا نظارت ائتمکدیر. عادتن، نیطقي قورارکن تفکور نظارت آلتي کیمي چیخیش ائدیر. بو نظارت فعال اولدوقجا نیطق ده بیر او قدر دوزگون قورولور، منطیقي، دقیق و ایفاده‌لي اولور. باشقا سؤزله دئسک، تفکور نیطق مدنیتي‌نین اساس و باشلیجا شرطیدیر. قئید ائتمک لازیمدیر کي، شعور دا نیطقه نظارت ائدیر، لاکین نظارت فونکسییاسیندا شعورون ائموسیونال دایره‌سي تفکورون رولو ایله هئچ بیر موقاییسه‌یه گلمیر. ائموسییا چوخ واخت نیطقین دوزگونلوک، سلیس‌لیک، .دقیق‌لیک، منطیقی‌لیک کیمي کئیفیتلرینین موختلیف فورمادا پوزولماسي‌نین اساس سببي اولور، تفکور ایسه بئله پوزونتولارا یول وئرمیر.

«دیل و شعور، دیل و تفکور» پروبلئمي ایله علاقه‌دار اولاراق دیلچیلیک علمي دیلین موختلیف سیستئملرینی و نیطقي قبول ائتدیکده اونسیت مئخانیزمي اولان دیله و بو مئخانیزمین تطبیقي ایله یارانمیش پروسئس اولان نیطقه تطبیق ائدیلدیکده همین پروسئسي دیفئرئنسیاللاشدیرمالیدیر.

«دیل اینسانلار آراسیندا ان موهوم اونسیت واسیطه‌سیدیر». اونسیت مئخانیزمي کیمي دیل آیریلیقدا گؤتورولموش بیر فردین، اینسانین شعورونون فعالیتي ایله علاقه‌لندیریله بیلمز - او، کوللئکتیوین، خالقین شعورو ایله علاقه‌لندیریله بیلر. نیطق موعین سیتواسییادا لازیم اولان «مضمونو» ایفاده ائتمک اوچون دیل قانونلاري اساسیندا یارادیلان دیل ایشاره‌لرینین آردیچیللیغي کیمي آیري-آیري فردلرین، اینسانلارین شعورونون فعالیتي ایله علاقه‌داردیر. لاکین نیطق دیل واسیطه‌لریندن، عونصورلریندن ایستیفاده ائتدیگي اوچون، بیرباشا اولماسا دا هر حالدا، کوللئکتیوین شعورونون فعالیتي ایله ده علاقه‌داردیر. دیل اونسیت مئخانیزمي کیمي اؤز عونصورلري و اونلارین سیستئملي تشکیلي ایله آیري-آیري اینسانلارین فیکیر و شعورونون فعالیتي اوچون بازا کیمي ضروري اولان شعور و تفکورون ایجتیماعی فعالیتي‌نین نتیجه‌لریني تثبیت ائدیر. نیطق دیل آردیجیللیغي کیمي اؤز قورولوشو ایله فردي فیکرین، فردي شعورون دینامیکاسیني قئید ائدیر. لاکین فردي تفکور پروسئسلري و شعورون فردي پروسئسلري، عمومي بازایا-دیل مئخانیزمینده تثبیت ائدیلمیش شعورون ایجتیماعی فعالیتي‌نین نتیجه‌لرینه مالیکدیر. دیگر طرفدن، تاریخ بویو تدریجن فردي پروسئسلرین مجموعسو شعورون ایجتیماعی فعالیتي‌نین نتیجه‌لرینه تاثیر گؤستریر؛ لاکین بو نتیجه‌لر (بعضیلري لنگ، بعضیلري نیسبتن سورعتله) زامان کئچدیکجه دگیشیر. بونو بیز لئکسیک، سؤز یارادیجیلیغي و قرآماتیک معنالار سیستئملرینین اینکیشافیندا داها آیدین گؤره بیلریک.

دیلین و نیطقین مودئللشدیرمه فونکسییاسیني نظردن کئچیرسک، آیدین فرقلرین اولدوغونو گؤروروک. دیلین ستروکتورو، اولن، مادی عالمین قورولوشونو، ایکینجیسي، اینسان شعورونون و تفکورونون قورولوشونو مودئللشدیریر. معلوم اولدوغو کیمي، آیري-آیري سؤزلر مادی عالمین اشیا و حادیثه‌لرینه، هابئله مفهوملارا اویغون گلیر. لاکین بو سؤزلر هم اشیا و حادیثه‌لر صینفیني، قروپونو، هم ده آیري-آیري اشیا و حادیثه‌لري ایفاده ائتمک اوچون ایشله‌دیلیر. مثلا، ائو سؤزو هم عوموميتله اینسانلارین یاشادیغي بینا معناسیني، هم ده عئیني زاماندا موعین ائوي (منیم یاشادیغیم ائو) بیلدیریر. بو، لئکسیکانین مودئللشدیرمه فونکسییاسیدیر. بس بو فونکسییانین نیطقده و اونونلا موقاییسه‌ده دیل مئخانیزمینده اؤزونه‌مخصوص خوصوصیتلري نئجه‌دیر؟ نیطقده سؤز آدلاندیردیغي اشیا و حادیثه ایله دیله نیسبتن داها دقیق، جیدي، موعین رابیطه‌ده، علاقه‌ده اولور. دیل مئخانیزمي، ائو، خیال، گئتمک سؤزلرینی ایره‌لي سورور و همین سؤزلردن هر بیریني بیر نئچه موختلیف اشیا، حادیثه و مفهوملا علاقه‌لندیرمک ایمکاني تکلیف ائدیر. نیطقده بو ایمکانلاردان بیري حیاتا کئچیریلیر، غئیري-موعینلیک آرادان قالدیریلیر، چونکي نیطق اینسان شعورونون تام موعین، فردي فعالیتیني ایفاده ائدیر، بئله فعالیت ایسه سؤز غئیري-موعینلیگیني (سئمانتیک غئیري-موعینلیگي) آرادان قالدیرماغي طلب ائدیر.

نیطقین و دیل مئخانیزمي‌نین مودئللشدیرمه فونکسییاسیني قرآماتیک کاتئقورییالارین ایفاده‌سي باخیمیندان نظردن کئچیرک. قرآماتیک کاتئقورییالار، فورمال و آبستراکت اولمالارینا باخمایاراق گئرچکلیگین و شعورون موختلیف جهتلرینی مودئللشدیریر، هم ده بو کاتئقورییالار گئرچکلیگي و شعورو دیل مئخانیزمي داخیلینده بیر جور، نیطق ترکیبینده باشقا جور مودئللشدیریر. نیطق حیصه لري، حال و منسوبیت کاتئقورییالاري، فعلین شکیل، نؤوع و زامانلاري، کمیت کاتئقورییاسي، جومله عوضولري و خوصوصیله دیل مئخانیزمي ترکیبینده اوبیئکتیو عالمین و اینسانین داخیلي عالمي‌نین موقاییسه ائدیلن عوضولنمه‌سي ایله اویغون اولور. نیطق حیصه لري ایله گئرچکلیگین اشیا، پروسئس، کئیفیت و خوصوصیت، کمیت و س. مفهوملارین احاطه ائتدیگي فاکتلار صینفي توتوشدورولور، قارشیلاشدیریلیر، بیر سؤزله، نیطق حیصه‌لري مادی رئال عالمین وارلیقلارینین اساس کاتئقورییالاري ایله موقاییسه ائدیلیر. دیگر قرآماتیک کاتئقورییالار دا اؤزونه‌مخصوص فورمادا رئال عالمین وارلیق کاتئقورییالارینا بو و یا دیگر درجه‌ده اویغون گلیر. اولا بیلر کي،

دیلین قرآماتیک عوضولنمه‌سي مادی عالمین اشیا عوضولنمه‌سي ایله بیلاواسیطه، بیرباشا اویغون اولماسین. اولا بیلر کي، دیلین قرآماتیک قورولوشو منطیقي باخیمدان شعور و تفکور کاتئقوریيالارینا آیدین و جیدي اویغون گلمه‌سین. لاکین هر حالدا قرآماتیکا، گئرچکلیک و شعورون اویغونلوغو مؤوجوددور و آیدین ایزله‌نیلیر. قرآماتیک قورولوش مادی عالمین و شعورون سپئسیفیک مودئلیدیر. بئله کي، شعورون و تفکورون قرآماتیک قورولوش ساحه‌سینده قبول ائتدیگي عوموميلشدیرمه و موجردلشدیرمگه اینسان بئیني طرفیندن نظارت ائدیلمیر. همچنین قرآماتیک قورولوشون مادی عالمي و شعورو مودئللشدیرمه‌سي بیلاواسیطه اشیا و حادیثه‌لر اساسیندا دئییل، اونلارین دیلین لئکسیک سیستمینده اینعیکاسي اساسیندا حیاتا کئچیریلیر. بو اونا گتیریب چیخاریر کي، دیل مئخانیزمي‌نین و نیطقین مادی عالمي و شعورو قرآماتیک مودئللشدیرمه‌سي لئکسیک مودسللشدیرمه‌یه نیسبتن فرقلي علامتلر اوزره باش وئریر. آرتیق دئییلدیگي کیمي، دیل مئخانیزمي‌نین لئکسیک عوضولنمه‌سي ماهیتجه عئیني تیپلي اولان اشیا و حادیثه‌لر صینفینه اویغون گلیر. نیطق پروسئسي‌نین لئکسیک عوضولنمه‌سي هم بئله اشیا و حادیثه‌لر صینفي‌نین یاخود اونون قاورانیلماسي آسپئکتي‌نین کونکرئتلشدیریلمه‌سي دئمکدیر. دیل مئخانیزمي‌نین قرآماتیک عوضولنمه‌سي، جیدي و قطعي اولماسا دا مادی عالمین و شعورون کاتئقوریال عوضولنمه‌سینه اویغون گلیر. نیطق پروسئسي‌نین قرآماتیک عوضولنمه‌سي ایسه فردي موداخیله نتیجه‌سینده موعین حدود دایره‌سینده شکلیني دگیشن مادی عالمین و شعورون کاتئقوریيالاري آراسینداکي علاقه‌لرین بعضي عومومي قانونا اویغونلوقلارینا اویغون گلیر. لاکین نیطقده کاتئقوریيالارین فردی‌لشدیریلمه‌سي باش وئرمیر؛ ایسیم عومومیتله اشیا آدي، فعل، عومومیتله ایش، حال، حرکت بیلدیریر و س. نیطق پروسئسي‌نین قرآماتیک عوضولنمه‌سي شعور و تفکور پروسئسلرینین اینکیشافیني مودئللشدیریر، مادی عالمین دیل عونصورلرینین قرآماتیک مودئلي‌نین عومومي‌لیگیني و اونلاري ایفاده ائتمگین آیریجا گؤتورولموش بیر آدامین تفکورو طرفیندن موعین درجه‌ده فردي سئچمه‌سي و بیرلشدیرمه‌سي اوصوللاریني بیرلشدیریر. نیطق پروسئسلرینین قرآماتیک عوضولنمه‌سینه فردي موداخیله چوخ جوزيی‌دیر، لاکین بو، فردي شعورون جومله‌نین قرآماتیک تشکیلینه تاثیر ائتمه‌سي فیکریني اینکار ائتمیر.

دئییلنلري قیساجا اولاراق بئله یئکونلاشدیرماق اولار:

1. شعورا موناسیبتده دیل بو فونکسییالاري یئرینه یئتیریر:

آ) دیل شعور آکتلارینین فورمالاشدیریلماسي آلتی‌دیر (دیل رئال پراکتیک شعوردور)؛

ب) دیل شعور فعالیتي‌نین ایفاده واسیطه‌سیدیر (دیل منیم شعورومو باشقالارینا، بونونلا منیم اؤزومه ده آنلاشیقلي ائدیر)؛

و) دیل فعالیتده اولان شعورون آکتلارینین نیطق کیمي مودئللشدیریلمه‌سي اوچون شرط و واسیطه‌دیر (دیل شعورون نیطق مودئلیني گئرچکلیگین حادیثه‌لري ایله قارشیلاشدیریب شعورون فعالیتینه نظارت ائدیر).

2..تفکوره موناسیبتده دیل بو فونکسییالاري یئرینه یئتیریر:

آ) دیل فیکرین فورمالاشدیریلماسیندا ایشتیراک ائدیر؛

ب) فیکیر موبادیله‌سیني مومکون ائتمک اوچون دیل فیکرین مضمونو حاقینداکي اینفورماسییاني (معلوماتي) ایفاده ائدیر؛

و) دیل دینله‌ییجیده یاخود اوخوجودا نیطق مؤلیفي‌نین فیکرینه آز یا چوخ درجه‌ده آدئکوات اولان فیکیر اویادیر؛

ق) دیل فیکرین اینکیشافیني مودئللشدیریر.

3..دیل اونسیت مئخانیزمي کیمي کوللئکتیوین، خالقین شعورونا اویغون گلیر؛ نیطق دیل ایشاره‌لرینین آردیجیللیغي کیمي آیریجا گؤتورولموش بیر آدامین، فردین شعورونا اویغون گلیر.21

دیل و تفکور

دیلچیلیگین، هابئله بو پروبلئمله علاقه‌دار اولان بوتون دیگر علم ساحه‌لرینین، ان مورکب و آکتوال مساله‌لریندن بیري دیل و تفکورون قارشیلیقلي علاقه‌سي پروبلئمیدیر. بو پروبلئمین مورکب‌لیگي هر شئیدن اول اوندادیر کي، هم دیلین/ هم ده تفکورون طبیعتي مورکب و ضیدیتلیدیر. دیل و تفکور بیر طرفدن اینسان بئیني‌نین محصولو اولدوغو اوچون بیولوژي (داها دوغروسو، پسیکولوژي) حادیثه، دیگر طرفدن ایسه اینسان اؤزو ایجتیماعی وارلیق اولدوغو اوچون ایجتیماعی حادیثه‌دیر. دیل و تفکورون عومومي سپئسیفیکاسي دا اونلارین

ایجتیماعی و فردي-پسیکولوژي جهتلرینین بیر وحدتده بیرلشمه‌سینده‌دیر. دیل و تفکورون موناسیبتي (سؤز و فیکرین موناسیبتي شکلینده) پروبلئمیني قدیم زامانلاردان ایندییه‌دک ایکي جور حل ائتمگه چالیشمیشلار: 1) یا سؤزله فیکري (دیل و تفکورو) تام عئینی‌لشدیرمیشلر؛ 2) یا دا اونلاري تام فرقلندیرمیش، آرالاریناداکي بوتون علاقه‌لري اینکار ائتمیشلر. حاضیردا هر ایکي باخیش موختلیف واریانتلاردا ایکي موختلیف جریانین اساسیندا دورور: 1) دیلله تفکورو عئینی‌لشدیرمگه جهد ائدن، اینسانین پسیکیکاسیندا تفکوره مخصوص اولان رولو دیله وئرمگه جهد ائدن «مئنتالینقویستیک» جریان و 2) دیلي تفکوردن آییران، تفکورو دیلخاریجي (ائکسترالینقویستیک) حادیثه حساب ائدن، تفکور پروبلئمیني دیلچیلیکدن چیخاران، عومومیتله، تفکورو اویدورما اعلان ائدن «مئخانیستیک» (بیهئویوریست) جریان.

ماتئریالیست فلسفه، ماتئریالیست دیلچیلیک دیلله تفکور آراسیندا مورکب قارشیلیقلي علاقه‌لرین اولماسیني قبول ائدیر. بو علاقه‌ني عومومي شکیلده بئله تصوور ائتمک اولار. دیلین ایفاده ائتدیگي معنانین (مضمونون) اساسیني فیکیرلر تشکیل ائدیر. دیل واحیدلري اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادیثه‌لري ایله محض تفکورون، اینسان بئیني‌نین اینعیکاس فعالیتي واسیطه‌سیله علاقه‌لنیر. بونلارسیز دیلین کؤمگي ایله اینسانلار آراسیندا اونسیت مومکون اولمازدي. دیگر طرفدن، ایدراک نتیجه‌لري اوبیئکتیو عالمین عونصورلرینین تفکورده اینعیکاس ائدن ماتئریال سیقناللاري اولان دیلین سس کومپلئکسلري واسیطه‌سیله مؤحکملندیریلیر، بو نتیجه‌لر ایسه ایدراکین سونراکي اینکیشافي اوچون اساس اولور. بونا گؤره ده دیلي تفکور آلتي حساب ائدیرلر، تفکور و دیلین موناسیبتي ایسه اونلارین وحدتي کیمي قبول ائدیلیر. لاکین بو وحدت اونلارین عئینی‌لیگي دئییلدیر.

ماتئریالیست دیلچیلیک دیلله تفکورون سیخ علاقه‌سیني داها گئنیش پروبلئمین: دیل - تفکور - اوبیئکتیو گئرچکلیک یاخود چوخ واخت ساده‌جه اولاراق سؤز-فیکیر-اشیا پروبلئمي‌نین ترکیب حیصه سي کیمي تدقیق ائدیر. بونونلا علاقه‌دار دیلله تفکورون قارشیلیقلي علاقه‌لرینین بعضي مساله‌لریني نظردن کئچیرک.

دیل و منطیقي تفکور پروبلئمي‌نین اساس مساله‌سي اوچدور: سؤز و مفهومون، جومله و حؤکمون، قرآماتیک و منطیقي کاتئقورییالارین قارشیلیقلي علاقه‌سي.

سؤز و مفهوم. دیل و منطیقي تفکور پروبلئمي‌نین اساس مساله‌لریندن بیري سؤز و مفهومون قارشیلیقلي علاقه‌سیدیر. سؤز دیل کاتئقورییاسي اولدوغو اوچون دیلچیلیک علمینده، مفهوم ایسه تفکور کاتئقورییاسي اولدوغونا گؤره منطیق علمینده اؤیره‌نیلیر. دیلله توفکورون قارشیلیقلي قیریلماز علاقه‌سي، هر شئیدن اول، اؤزونو سؤزله مفهومون قارشیلیقلي موناسیبتینده گؤستریر، چونکي بیز مادی عالمین اشیا و حادیثه‌لرینین اینسان بئیننده (تفکورده) اینعیکاسیني سؤزلر شکلینده ایفاده ائدیر و باشقالارینا ایسه یالنیز سؤزلر شکلینده نقل ائدیریک.

سؤز و مفهوم آنلاییشلاریني آیدینلاشدیراق.

سؤزه ایستر فلسفي، ایسترسه ده دیلچیلیک باخیمیدان چوخلو تعریفلر وئریلمیشدیر: سؤز موعین معنا بیلدیرن سس توپلوسودور؛ سؤز اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادیثه‌لریني آدلاندیران دیل واحیدیدیر؛ سؤز پوتئنسیال جومله‌دیر؛ سؤز موعین مفهوم، آنلاییش ایفاده ائدن سسلر کومپلئکسیدیر؛ سؤز فیکرین مادی جیلدیدیر؛ سؤز دیلین اساس فونکسییاسي آدلاندیرماق اولان موستقیل معنالي واحیدیدیر و س. بعضي دیلچیلر «سؤز» آنلاییشي‌نین اولدوغونو عومومیتله اینکار ائدیر، سؤزون تعریفي اولمادیغیني دئییرلر. سؤزه موختلیف تعریفلر وئریلمه‌سیندن، اونون وارلیغي‌نین اینکار ائدیلمه‌سیندن آسیلي اولمایاراق اوبیئکتیو صورتده سؤز مؤوجوددور؛ سؤزسوز اونسیتي تصوور ائتمک غئیري-مومکوندور. سؤز اولمادان مادی عالمین اشیا و حادیثه‌لریني شعوروموزدا اینعیکاسي اولان مفهوملاري آدلاندیرا بیلمریک. تدقیقاتچیلار حاقلی اولاراق گؤستریرلر کي، «سؤز- مفهومون یارانماسي و مؤوجود اولماسي‌نین ضروري شرطي و واسیطه‌سیدیر. سؤز اولمادان مفهومون مؤوجود اولا بیلمه‌سي باخیشي‌نین اساسیندا تفکورون دیل ایله ایدئالیستجه‌سینه قارشیلاشدیریلماسي دورور»22. بورادان دا سؤزله مفهومون قارشیلیقلي موناسیبتي مساله‌سی مئیدانا چیخیر.

ماتئریالیست فلسفه اؤیره‌دیر کي، اوبیئکتیو عالمین جیسیم و حادیثه‌لرینین اینسان شعوروندا اینعیکاسینا مفهوم دئییلیر. عومومي قبول ائدیلمیش فیکره گؤره، «بیز معین اینکیشاف مرحله‌سینده اولان موطلق مفهومون گئرچک شئیلرده شکیللرینی گؤرمک عوضینه، گئرچک شئیلرین شکلیني بشري مفهوملاردا گؤرموشوک... فیقور آنلاییشي دا صیرف خاریجي عالمدن گؤتورولموشدور، هئچ ده باشدا تمیز تفکوردن تؤره‌مه‌میشدیر. اینسانلارین فیقور آنلاییشینا گله بیلمه‌لرینه‌دک، فورماسي اولان و فورمالاریني موقاییسه ائتدیکلري شئیلر اولمالي ایدي»23.

تفکور تصوورله سیخ باغلیدیر. تصوور مادی، اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادیثه‌لرینین عیاني صورتي اولدوغو اوچون اونلارین اینسان شعوروندا یئنیدن جانلانماسینا دئییلیر. بو یئنیدن جانلانما اینسانین ایدراک پروسئسي‌نین ایلک پیلله‌لري اولان دویغو و قاورایيشلاردان باشلانیر. فلسفه‌ده ایدراکین بو پیلله‌سي «جانلي سئیرائتمه» آدلانیر. لاکین تصوور اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادیثه‌لري حاقیندا تام، هرطرفلی

و دوزگون آنلاییش یارادا بیلمیر. تفکور اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادیثه‌لرینی دوزگون و داها اطرافلي عکس ائتدیریر. تفکور اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادیثه‌لرینین اؤزلرینی، اونلارین علامت و کئیفیتلرینی عومومی‌لشدیریلمیش و موجردلشدیریلمیش فورمادا سؤزلر واسیطه‌سیله اینسان بئیینده، اینسان شعوروندا اینعیکاس ائتدیریر. بئله اینعیکاس، داها دوغروسو اوبیئکتیو گئرچکلیگین سؤزله ایفاده‌سي مفهوم آدلانیر. دئمه‌لي، تفکور واحیدي مفهوم یالنیز دیل واحیدي سؤزلر واسیطه‌سیله تظاهور ائده بیلر. «نه قدر کي، بیر شئیین اینعیکاسي‌نین دیلده سس جیلدي یوخدور، اونو مفهوم حساب ائتمک اولماز. بئله کي، بیز اوبیئکتیو عالمه نظر سالارکن اورادا اولدوقجا موختلیف شئیلر گؤروروک. لاکین. سؤزله ایفاده‌سیني بیلدیگیمیز شئیلرین مفهومو اولور. عکس تقدیرده، اوبیئکتیو عالمه عاید بیر جیسیم و یا حادیثه تفکور واحیدینه- یعنی اؤزونون آنلاییشلي ایفاده‌سینه-مالیک اولا بیلمزدي. بورادا بیر جهتي ده قئید ائتمک لازیمدیر. گئرچکلیگه عاید اولان شئیي، اولسون کي، بیز دویغو عوضولریمیز واسیطه‌سیله قاورایا بیلمه‌یک، دئمه‌لي، اونون شعوروموزدا موستقیل اینعیکاسي اولماسین. مثلا، آتوم، ائلئکترون، نئیترون و س. لاکین سؤزله ایفاده اولونمالاري سایه‌سینده بو اوبیئکتیو گئرچکلیکلرین تفکورده اؤز مفهوملارینا مالیک اولمالاري تامامیله مومکوندور»24. ل. و. شئربا سؤزله اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادیثه‌لري، اوبیئکتیو گئرچکلیک آراسینداکي بو عوضوو علاقه‌ني سئزه‌رک حاقلی اولاراق یازیر کي، «آیریجا سؤز آنلاییشي، هر شئیدن اول، آیریجا پرئدمئت آنلاییشي ایله باغلیدیر کي، همین پرئدمئت ده گئرچکلیگین بیزیم اونا اولان فعال موناسیبتیمیزین تاثیریله تحلیل ائدیلمه‌سي نتیجه‌سینده یارانیر»25.

مفهومون اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادیثه‌لرینین اینسان شعوروندا سؤزله اینعیکاسي هئچ ده او دئمک دئییلدیر کي، اونلار عئینیت تشکیل ائدیر. دیلچیلیک ادبیاتي‌نین اکثریتینده گؤستریلیر کي، سؤزله مفهوم آراسیندا عوضوي علاقه واردیر، سؤز مفهومون سجیه‌وي علامتلرینی اؤزونده عکس ائتدیریر. بو فیکیر غئیري-دقیقدیر، چونکي ایلکین سؤزلرین بؤیوک اکثریتي تصادوفي یارانمیشدیر، ایختیاریدیر، مفهوم، سؤزون اصل معناسیندا، سجیه‌وي علامتلري اؤزونده عکس ائتدیرمیر. کیم ایدیعا ائده بیلر کي، مثلا، *آغیز، بورون، بئل، آیاق، چاي، چمن، چؤل* و س. مینلرله سؤز ایفاده ائتدیکلري مفهوملارین، آدلاندیردیقلاري اشیالارین سجیه‌وی علامتلريني اؤزلرینده عکس ائتدیریر.
تورکلرین اولو اجدادلاري تورک قبیله دیلیني (دیللريني) یارادارکن عئیني مووفقیتله بیزیم ایندي آغیز آدلاندیردیغیمیز بدن عوضوونو، مثلا، بورون دا آدلاندیرا بیلردیلر و ایندي «خؤره‌گي بورونا یئمک» ایفاده‌سي هئچ کیمه گولونج گؤرونمزدي یاخود او واخت بورونو آغیز آدلاندیرا بیلردیلر و ایندي بیزه «آغیزین اوجوندان اوزاغي گؤرمه‌مک» ایفاده‌سي گولونج گؤرونمزدي. لاکین سونرالار دیل اینکیشاف ائتدیکده اشیا و حادیثه‌لرین آدلاندیریلماسي، مفهوملارین سؤزلرله ایفاده‌سي تصادوفي، ایختییاري اولمور، مقصدلي اولور، مفهوملارموعین باشلیجا علامتلرینه گؤره اساسلاندیریلیر، باشقا سؤزله دئسک، سؤزلر موتیولشدیریلمیش معنایا مالیک اولور؛ مثلا، ایندي «ماغارانین بورنو» یاخود «گمي‌نین آغزي» دئمک مومکون دئییلدیر. قئید ائتمک لازیمدیر کي، مفهوملارین سؤزلرله موتیولشدیریلمیش ایفاده‌سي بوتون دیللرده عئیني خاراکتئرده اولمور - هر دیل مفهومون موعین علامتلریني همین مفهوم اوچون سجیه‌وي حساب ائدیب، مفهومو همین علامته گؤره آدلاندیریر و همین علامته گؤره موتیولشدیریلمیش سؤزله ایفاده ائدیر. موتیولشدیرمه سوبیئکتیو (فردي) یاخود ایجتیماعی (میلی) سجیه‌لي اولا بیلر. فردي موتیولشدیرمه چوخ واخت تصادوفي اولور: موعین بیر شخص مفهومون (اشیانین) اونون اوچون داها علامتدار، سجیه‌وي گؤرونن علامتینه گؤره مفهومو ایفاده ائدن سؤزو یارادار و بو سؤز سونرالار هامي طرفیندن قبول ائدیلر. ایجتیماعی موتیولشدیرمه ایسه چوخ زامان خالقین دیلي‌نین میلی روحوندان دوغور.

موعاصیر دونیا دیللرینده مفهومون موتیولشدیریلمیش یاخود موتیولشدیریلمه‌میش (ایلکین) سؤزله ایفاده ائدیلمه‌سیندن آسیلي اولمایاراق سؤزله مفهوم آراسیندا قیریلماز علاقه مؤوجوددور. آرتیق گؤستریلدیگي کیمي، مفهوم گئرچکلیگین اینسان بئیینده سؤزلرله ایفاده‌سي اولسا دا سؤزله مفهوم عئینی‌لیک تشکیل ائتمیر و اونلارین آراسیندا بیر سیرا اساسلي فرقلر ده واردیر. بو فرقلردن ان موهوملریني گؤسته‌رک:

بوتون مفهوملار سؤزله ایفاده ائدیلیر (وولقارجاسینا دئسک، بوتون مفهوملار سؤزه برابردیر)، لاکین بوتون سؤزلر مفهوم ایفاده ائتمیر، یعنی دونیانین بوتون دیللرینده ائله سؤزلر واردیر کي، بونلار مفهوم ایفاده ائتمیر؛ حتا لئکسیک-سئمانتیک معناسي اولان سؤزلرین بیر قیسمي، مثلا، خوصوصي ایسیم، خوصوصن شخص آدلاري، هابئله شخص عوضلیکلري هئچ بیر مفهوم بیلدیرمیر.

من یالنیز منیم اؤزوم اوچون **منم**، باشقاسي اوچون **سن**، حتا **او** دا اولا بیلرم. معلوم اولدوغو کیمي، مفهوم دگیشمیر، **آغاج** هر یئرده **آغاجدیر**، او بورادا **آغاج**، باشقا یئرده **چیچک** اولا بیلمز. بیر شخصین آدي عالیمدیرسه، او عالیم اولمایا دا بیلر، حتا کوتبئیین ده اولا بیلر. معلوم اولدوغو کیمي، مفهوم اشیانین موهوم، سجیه‌وی علامتلرینین سؤزلرله ایفاده‌سیدیر. شخص آدي مفهوم اولسا ایدي، اوندا آدي عالیم اولان شخص حقیقتن ده علم دریاسي اولمالي ایدي. بو قروپ سؤزلردن باشقا بوتون کؤمکچي نیطق حیصه‌لرینه داخیل اولان سؤزلر ده مفهوم ایفاده ائتمیر.

2. بیر نئچه سؤز بیر مفهومو ایفاده ائدیر، دیلین سئمانتیک سیستئمینده سینونیملیک یارانیر؛ مثلا، **اورک، کؤنول، قلب** سؤزلري بیر مفهومو بیلدیریر. دوزدور، سینونیم سؤزلر عئیني مفهومو ایفاده ائتسه ده سئمانتیک معناجا عئیني اولمور. **اورکدن سئومک، قلبدن سئومک** دئمک اولور، **لاکین اورک اوزرینده جراحیه عملیاتي آپارماق** دئمک مومکون اولدوغو حالدا، **کؤنول (قلب) اوزرینده جراحیه عملیاتي آپارماق** دئمک مومکون دئییلدیر. لاکین بعضي حاللاردا سینونیملرین دوبلئتلر آدلانان نؤوعو بوتون اوسلوبي مقاملاردا بیر-بیریني عوض ائدیر؛ مثلا، **دیلچیلیک، لینقویستیکا؛**

3. بیر سؤز بیر نئچه مفهومو بیلدیریر، یعنی سؤز فونئتیک ترکیبجه عئینی اولور، آنجاق اونون ایفاده ائتدیگي مفهوملار موختلیف اولور؛ بئله‌لیکله، دیلین سئمانتیک سیستئمینده اومونیملیک یارانیر. مثلا، آذربایجان دیلینده کؤک سؤزو بیتکي‌نین کؤکو، کؤک آدام، سؤزون کؤکو، کؤکوئمه‌لي بیتکي‌نین عادي مفهوملارینی ایفاده ائدیر. اونتونیم سؤزلر عئیني منشالي (مثلا: **آي** - یئرین طبیعي پئیکي، **آي** - ایلین اون ایکیده بیر حیصه سي) و موختلیف منشالي (مثلا: **یاي**-فصیل، **یاي** - تنخنیکادا حیصه،**یاي**-اوخ آتماق اوچون آلت، **یاي**-یایماق فعلي‌نین کؤکو) اولا بیلر.

4. اوبیئکتیو گئرچکلیکده اشیا و اونون اینعیکاسي اولان مفهوم ثابیت قالدیغي حالدا اونو ایفاده ائدن سؤز کؤهنه‌لیب دیلدن چیخا (آرخایک فوندا کئچه) بیلر، عوضینده همین مفهومو ایفاده ائدن یئني سؤز یارانا بیلر؛ مثلا، آذربایجان دیلینده واختیله **یاغي** آدلانان مفهوم ایندي **دوشمن** سؤزو ایله ایفاده ائدیلیر. عئیني سؤزلري، **یانشاق-اوزان-آشیق** سؤزلري بارەده، یعنی اونلارین موختلیف زامانلاردا ایفاده ائدیلدیگي یئگانه مفهوم حالیندا دا دئمک اولار.

5. سؤز فونئتیک ترکیبجه عئیني قالا بیلر، لاکین اونون ایفاده ائتدیگي مفهوم دگیشه بیلر؛ مثلا، روس دیلینده **پوزور** سؤزو واختیله سئیرائتمه مفهومو ایفاده ائتدیگي حالدا، ایندي روسوایچیلیق مفهومونو ایفاده ائدیر.

6. مفهوم تکجه حقیقي معنادا ایشلنه بیلدیگي حالدا سؤز مجازي معنادا دا ایشله‌نیب دیلین سئمانتیک سیستئمینده چوخ‌معنالیلیق (پولیسئمییا) عمله گتیریر.

7. «سؤزلر مفهوم بیلدیرمکدن باشقا، موعین کونکرئت حاللاردا حؤکم ده بیلدیرمگه قادیردیر؛ مثلا، روس دیلینده‌کي **پراشو، لادنو** سؤزلرینده اولدوغو کیمي»26.

8. مفهوم عوموم‌بشري سجیه داشي‌ییر، سؤز ایسه میلي اولور، یعنی مفهوم بوتون خالقلاردا عئیني جور قاورانیلیر، لاکین آیري-آیري دیللرده عئیني بیر مفهوم موختلیف سؤزلرله ایفاده ائدیلیر؛ مثلا، ائو مفهومو بوتون خالقلاردا موعین بیر تیکیلي کیمي قاورانیلیر و عئیني بیر آسسوسیاسییاني وئریر، لاکین موختلیف دیللرده موختلیف سؤزلرله (آذربایجان دیلینده **ائو**، فارس دیلینده **خانه**، روس دیلینده **دوم**، قیرغیز دیلینده **اوي**، اینگیلیس دیلینده **هوم**، آلمان دیلینده **داس هاوس**، تالیش دیلینده **که**، عرب دیلینده-**بئیتون** و س.) ایفاده ائدیلیر.

جومله و حؤکم. دیل و منطیقي تفکور پروبلئمي‌نین ان موباحیثه‌لي مساله‌لریندن بیري ده حؤکم و جومله، منطیقي و قرآماتیک سوبیئکت و پرئدیکات آراسینداکي قارشیلیقلي موناسیبتدیر. مساله‌نی مورکبلشدیرن بیر ده اودور کي، حؤکم و اونون عوضولرینین موعینلشدیریلمه‌سي، اونلارا تعریف وئریلمه‌سي ساحه‌سینده موتخصیصلر آراسیندا ایندییه‌دک واحید راي یوخدور. بئله اولدوقدا بو تفکور کاتئقورییالاري ایله اویغون دیل کاتئقورییالارینین - جومله و جومله عوضولرینین قارشیلیقلي موناسیبتي مساله‌سي‌نین حلیندن دانیشماق بئله اولماز.

منطیقي حؤکمون موعینلشدیریلمه‌سینده ایکي اساس- فیکیر واردیر: 1. حؤکم قاوراما آکتي کیمي قبول ائدیلیر، اشیا موعین عوموميی علامته مالیک اولور. اشیا منطیقي سوبیئکت مضمونو، علامت منطیقي پرئدیکات مضمونو داشي‌ییر. سوبیئکتله پرئدیکات آراسینداکي موناسیبت یا حقیقي، یا دا یالانچي اولا بیلر. حؤکم اشیا و یا حادیثه‌ده موعین علامت، کئیفیت، خوصوصیت و س. اولوب-اولمادیغینی بیلدیریر. حؤکم یا تصدیق، یا دا اینکار اولور. آچیق یاخود اوستوؤرتولو شکیلده، بئله حساب ائدیلیر کي، سوبیئکت و پرئدیکات قرآماتیک موبتدا و خبرده ایفاده ائدیلیر. 2. حؤکمه کیمین، نه حاقدا ایسه فیکیر سؤیله‌مه‌سي کیمي باخیرلار. بو کونسئپسییادا سوبیئکت و پرئدیکات «سوروشکن» کاتئقوریا حساب ائدیلیر، باشقا سؤزله دئسک، ایکینجي فیکره گؤره منطیقي سوبیئکت و پرئدیکات هر هانسي بیر جومله عوضوو ایله ایفاده ائدیله بیلر. بو فیکرین طرفدارلاري منطیقي حؤکمو کئچن عصرین سونلاریندان باشلایاراق (موعاصیر خاریجي دیلچیلیکده ایندي ده) پسیکولوژي حؤکم کیمي ایضاح ائدیلن کاتئقورییا ایله عئینی‌لشدیریرلر. منطیقي و پسیکولوژي حؤکملر آراسینداکي فرق یا آرادان قالدیریلیر، یا دا بو ایکي حؤکم تاماميله عئینی‌لشدیریلیر. حؤکمله جومله‌نین موناسیبتي مساله‌سینده ده ایکي باخیش مؤوجوددور.
تدقیقاتچیلارین بیر قیسمي بئله حساب ائدیر کي، هر بیر جومله‌ده حؤکم ایفاده ائدیلیر، حؤکم یالنیز جومله واسیطه‌سیله ایفاده ائدیله بیلر.
همین تدقیقاتچیلارین باشقا بیر حیصه سي بو فیکري قبول ائدیر، لاکین دیلده سوال و نیدا، هابئله تک‌ترکیبلي جومله‌لرین مؤوجودلوغو ایله علاقه‌دار اولاراق «هر بیر جومله حؤکم ایفاده‌ائدیر حؤکم یالنیز جومله واسیطه‌سیله ایفاده ائدیله بیلر» فیکریندن دوغان شوبهه‌ني موعین یوللارلا آرادان قالدیرماغا چالیشیر. ایکینجي قیسیم تدقیقاتچیلار بئله حساب ائدیرلر کي، هر هانسي بیر جومله‌ده حؤکمون اولماسي ضروري دئییل: اونلار چومله‌لري حؤکم ایفاده ائدنلر و حؤکم ایفاده ائتمه‌ینلر دئیه ایکي قروپا بؤلورلر.

حاضیردا هر ایکي باخیش سورعتله اینکیشاف ائدن دیلچیلیک و منطیقین طلباتینی اؤدەمیر. تدقیقاتچیلار دیل و منطیقین کاتئقورییالار، او چومله‌دن جومله و حؤکم آراسینداکي موناسیبتلري آیدینلاشدیرماق اوچون اوصوللار آراییرلار. بو ساحه‌ده‌کي تشبوثلرین اکثریتي حؤکم و جومله آراسیندا دوزخطلي موناسیبت اولدوغونو ایدیعا ائدن عنعنه‌ني آرادان قالدیرماغا یؤنلدیلمیشدیر.

دیلده سوال، نیدا، هابئله تکترکیبلي جوملهلرین مؤوجودلوغو تفکورده ده اویغون فورمالار آختارماغا تحریک ائدیر. مثلا، و. پ. چئسنوکوو حؤکمله سوال و نیدا جوملهلرینی بیرلشدیرن یئني منطیقي واحید - منطیقي فرازا (لوقئم) گؤستریر؛ و. و. بابایتسئوا حؤکمون کومپونئنتلریندن بیري وئرباللاشمیش (سؤزله ایفادا ائدیلمیش) منطیقي-پسیکولوژي حؤکمدن بحث ائدیر. مورکب دیل واحیدلرینین مؤوجودلوغوندان چیخیش ائدهرک ق. ي. سولقانیک منطیقي ستروفلار - اؤزونده بیر نئچه حؤکمو بیرلشدیرن تصدیقائدیجي تفکور فورماسي حاقیندا فیکیر یورودور. جوملهنین آکتوال (معنا) عوضولنمهسیني و. ز. پانفیلوو دیلین منطیقي-قرآماتیک سوییهلري کیمي ایضاح ائدیر.

دیلین منطیقي-قرآماتیک تحلیلي پرییوملارینین تکمیللشدیریلمهسي یئني کونستروکتیو مودئللشدیرمهني گئنیش و هرطرفلی تطبیق ائتمگي طلب ائدیر؛ سینتاکتیک فورمولالرین (دوستورلارین) صیفیر کومپونئنتلریندن و ترانسفورماسییا مئتودیکاسیندان ایستیفاده ائدیلمهسي دیلدهکي درین منطیقي فورمالاري آچماغا کؤمک ائدیر. مثلا، د. اوورس و ر. روژیچکا بئله حساب ائدیرلر کي، تکترکیبلي فعلي جوملهلر اؤز منطیقي طبیعتي اعتیباریله جوتترکیبلي جوملهلرله عئینيلیک تشکیل ائدیر، چونکي تکترکیبلي جوملهلر جوتترکیبلي جوملهلرین سینتاکتیک و مورفولوژي ترانسفورمالاریدیر. ا. ز. آبدوللایئو ده بو دئییلنلره اویغون فیکیر سؤیلهییر.

حؤکمله جومله آراسینداکي علاقه حاقیندا کونکرئت نه دئمک اولار؟ دیلچیلیک و منطیق علملرینین موعاصیر اینکیشافي سوییهسینده حؤکمله جومله آراسیندا اولان موناسیبتلر حاقیندا کونکرئت و قطعي فیکیر سؤیلهمک چتیندیر. منطیق علمي موتخصیصلري پروبلئمین هله ده حل ائدیلمهسینده دیلچیلري تقصیرلندیریب دئییرلر کي، «فیکیر فورماسي کیمي حؤکمون قرآماتیک فورما کیمي جوملهیه موناسیبتي مسالهسی ایستر منطیقچیلرین، ایسترسه ده دیلچیلرین دیقتیني چوخدان جلب ائتمیشدیر. بو مسالهنین منطیق علمي طرفیندن دوزگون حلي اونونلا چتینلشدیریلمیشدیر کي، دیلچیلر جومله، اونون نؤوعلري تعلیمي مسالهسینن بیر سیرا سوالّلارینا ایندییهدک جاواب وئرمهمیشلر. حتا جوملهنین اؤز آنلاییشيینین موعینلشدیریلمهسي اوزره ده دیلچیلر آراسیندا فیکیر بیرلیگي یوخدور»27.

بوتون حؤکملر جوملهلر واسیطهسیله ایفاده اولونور، جوملهدن کناردا حؤکم یوخدور. بو دا تفکور کاتئقورییاسي اولان حؤکمله، دیل کاتئقورییاسي اولان جومله آراسیندا موعین یاخین علاقهلرین اولدوغونو گؤستریر. لاکین، آرتیق گؤستریلدیگي کیمي، حؤکمله جومله عئینیت تشکیل ائتمیر، اونلارین آراسیندا بیر سیرا اهمیتلي فرقلر ده واردیر:

1. جوملهدن کناردا، جومله حالیندا فورمالاشمایان هئچ بیر حؤکم اولا بیلمز، حالبوکی بوتون جوملهلرین حؤکم ایفاده ائتمهسي مجبوري دئییلدیر؛ ائله جوملهلر واردیر کي، هئچ بیر حؤکم ایفاده ائتمیر. مثلا، سوال و نیدا جوملهلري. دئمهلي، جوملهنین حودودو حؤکمون حودودوندان گئنیشدیر.

2.بوتون تفکور کاتئقورییالاري کیمي، حؤکم ده عوموم-بشري خاراکتئر داشيییر، حالبوکی اونون جوملهده ایفادهسي میلی اولور، یعنی جومله میلی خاراکتئرلي اولور؛ عئیني بیر حؤکمو هر خالق اؤز میلی دیلینده ایفاده ائدیر. مثلا، آذربایجانجا: متین یاخشي اوغلاندیر؛ روسجا: متین خاروشي مالچیک؛ اینگیلیسجه: متین ایز آ گود بوي جوملهلری بیر حؤکمو - متین آدلي اوغلانین یاخشي اولماسي حؤکمونو ایفاده ائدیر.

3.موعین بیر حؤکم، حتا آیریجا گؤتورولموش موعین بیر دیلده موختلیف جوملهلرله ایفاده ائدیله بیلر؛ بوتون دیللرین سینتاکتیک قورولوشدا جومله سینونیملیگي-سینتاکتیک سینونیملیک مؤوجوددور. مثلا، بو، خوش خاصیتلي قیزدیر حؤکمونو - بو، خوش خاصیتلي قیزدیر. ،بو قیزین خاصیتي خوشدور. ،بو قیز خوش خاصیتلیدیر و س. جوملهلرله ایفاده ائتمک اولار.

4.حؤکمله جوملهنین قورولوشوندا، حؤکم عوضولري ایله جومله عوضولرینین ساییندا دا جیدي فرقلر واردیر-حؤکمون اوچ عونصورو واردیر؛ سوبیئکت، پرئدیکات، باغلاما. «سوبیئکت حؤکمون پرئدمئتي، پرئدیکات ایسه پرئدمئت حاقیندا نهیین تصدیق، نهیین اینکار ائدیلمهسیني بیلدیرن بیلیکدیر؛ باغلاما پرئدیکاتدا دوشونولهنین حؤکمون پرئدمئتینه مخصوص اولماسیني یاخود مخصوص اولماماسیني تعیین ائدیر»28. جوملهنین بئش عوضوو اولور: موبتدا، خبر (بونلار جوملهنین باش عوضولریدیر)، تعیین، تامامليق و ظرفلیک (بونلار جوملهنین ایکینجي درجهلي عوضولریدیر). حؤکمده تعیین، تامامليق و ظرفلیگه اویغون گلن عوضولر یوخدور. حؤکمون سوبیئکت و پرئدیکات عونصورلري مووافیق صورتده جوملهنین موبتدا و خبر عوضولرینه اویغون گلسه ده بونلارین آراسیندا اهمیتلي فرقلر واردیر.

5.حؤکمله جومله فورماجا حتا اویغون گلسه ده کومپونئنتلرینه گؤره فرقلنه بیلر. مثلا، قاپي آچیلدي جوملهسینده قاپي سؤزو موبتدادیر، حالبوکی بو حؤکمده قاپي سؤزو سوبیئکت اولا بیلمیر، چونکي قاپي ایش گؤرن دئییل اوزرینده ایش گؤرولندیر.

6.حؤکم موطلق جوتترکیبلي اولمالیدیر، جومله ایسه تک ترکیبلي ده اولا بیلر؛ مثلا، اونون مسالهسینه ایجلاسدا باخیلدي.

7.حتا ساده جوملەده بیر نئچه حؤکم اولا بیلر (مورکب جوملەده بیر نئچه حؤکمون اولماسي موباحیثەسیزدیر). مثلا، ایجلاسدا مدینەدن باشقا هامي دانیشدي جوملەسینده ایکي حؤکم واردیر: 1) ایجلاسدا هامي دانیشدي 2) ایجلاسدا مدینه دانیشمادي.

آ. آخوندوو حاقلی اولاراق یازیر کي، «بو فرقلر فیکرین فورماسي اولان حؤکمله دیلین فورماسي اولان جومله آراسینداکي قارشیلیقلي علاقەني هئچ ده اینکار ائتمیر. بو علاقه دیلله تفکورون قیریلماز وحدتینه اساسلانیر»29.

قرآماتیک و منطیقي کاتقوریيالار. دیل و منطیق تفکور پروبلئمي‌نین ماراقلي مسالەلریندن بیري ده منطیقي و قرآماتیک کاتئقوریيالارین قارشیلیقلي موناسیبتي، علاقەسي مسالەسیدیر.

کاتئقوریيالار گئرچکلیگین و ایدراک پروسئسلریني موهوم، عوموميی خوصوصیت و علاقەلریني عکس ائتدیرن تاریخي-ایجتیماعی آنلاییشلاردیر. کاتئقوریيالار ایدراک پروسئسي‌نین محصولو اولدوغو اوچون قرآماتیک و منطیقي کاتئقوریيالار آراسیندا سیخ علاقه واردیر. بو علاقه دیل و تفکورون وحدتیندن تظاهور ائدیر.

اولجه، قرآماتیک کاتئقوریيالارین ماهیتیني نظردن کئچیرک. دیلده گئنیش ایشلەدیلن دیگر آنلاییشلار کیمي، قرآماتیک کاتئقوریيالار آنلاییشي‌نین دا هامي طرفیندن قبول ائدیلمیش تعریفي یوخدور. گئنیش معنادا، بو تئرمین تصنیفلەمەنین نؤوعلریني گؤسترمک اوچون ایشلەدیلیر. بو معنادا موختلیف قرآماتیک حادیثەلر مثلا، نیطق حیصه لریني، اونلارین داخیلینده موختلیف ستروکتور-سئمانتیک صینیفلري و س. قرآماتیک کاتئقوریيا حساب ائتمک اولار. دار معنادا قرآماتیک کاتئقوریيالار خوصوصي قرآماتیک واسیطەلرله ایفاده ائدیلن موعین قراماتیک معنالارین مجموعسودور. بو آسپئکتده حال، کمیت، منسوبیت، زامان، فعلین شکیللري و س. قرآماتیک کاتئقوریيالارا عاید ائدیلیر. قرآماتیک کاتئقوریيانین عمله گلمەسي اوچوي ایکي علامتین مؤوجودلوغو ضروریدیر: 1) قرآماتیک اوپپوزیسییا (ان آزي ایکي عئیني جینسلي قارشیلاشدیریلان موناسیبتي بیلدیرن معنا) و 2) بو معنالارین موطلق قرآماتیک واسیطەلرله- شکیلچیلرله، فونئم دگیشمەسي ایله، کؤمکچي سؤزلرله، سؤز سیراسي ایله و س. - ایفاده ائدیلمەسي. بئله فورمال قرآماتیک واسیطەلره هم مورفولوژي، هم ده سینتاکتیک کاتئقوریيالاردا راست گلمک اولار. تدقیقاتچیلار اینعیکاس ائدن اوبیئکتین سجیەوی ایفاده واسیطەلرینه گؤره قرآماتیک معنالارین نؤوعلریني قئید ائدیرلر. رئال موناسیبتلرین دیلده اینعیکاسي تیپیندن آسیلي اولاراق قرآماتیک معنالارین اوچ تیپیني گؤسترمک اولار:

1. اشیا و حادیثەلر آراسینداکي اوبیئکتیو موناسیبتلري ایفاده ائدن تیپ. بورایا اشیا و علامت، سوبیئکت-اوبیئکت، مکان، کمیت، سبب-نتیجه و س. موناسیبتلر داخیلدیر. بو تیپ قرآماتیک معنا هله سؤز سوییەسینده اؤزونو گؤستریر و دیلین قورولوشوندان آسیلي اولاراق بو معنانین ایفاده واسیطەلري موختلیف اولور. بئله قرآماتیک معنالار، بیر قایدا اولاراق، مورفولوژي (سینتئتیک و آنالیتیک) واسیطەلرله ایفاده ائدیلیر. بو معنالار نیطق حیصه لري و اونلارین داخیلینده آیري-آیري سؤز قروپلاري ایله محدودلاشیر.

2.ایکینجي تیپه او معنالار داخیلدیر کي، اونلارین اساسیندا سؤیلمین اوبیئکتیو مضمونونون گئرچکلیگه موناسیبتي دورسون؛ بورایا شخص، فعلین زامان و شکیل کاتئقوریيالاري داخیلدیر. ایکینجي تیپ قرآماتیک معنالار دا مورفولوژي واسیطەلرله ایفاده ائدیلیر.

3.اوچونجو تیپ معنالارین اساسیني دانیشانین سؤیلەمه موناسیبتي تشکیل ائدیر. بو معنالار بیلاواسیطه کوممونیکاتیو خاراکتئر داشی‌ییر. اونلار دانیشانین مالیک اولدوغو بیلیگین دینلەین اوچون اینفورماسییایا چئوریلمەسیله باغلي ضروري کومپونئنتدیر. اوچونجو تیپ قرآماتیک معنالار سینتاکتیک واسیطەلرله ایفاده ائدیلیر. بورایا سؤز سیراسي، خوصوصي سینتاکتیک کونستروکسییالار، مودال سؤزلر و اداتلار داخیلدیر. آما بو قرآماتیک واسیطەلر آراسیندا اینتوناسییا خوصوصي اهمیته مالیکدیر. اینتوناسییا ستروکتورلاري (اینتونئملر) جومله قورولوشو اوچون مجبوریدیر.

قئید ائتمک لازیمدیر کي، هر اوچ تیپ قراماتیک معنا یالنیز جومله داخیلینده اؤزونو گؤستریر، قرآماتیکا ایله لئکسیکانین سینتئزیندن عمله گلیر.

منطیقي کاتئقوریيالار دئدیکده بیز رئال اوبیئکتلري اینعیکاس ائدن تفکور کاتئقوریيالاریني آنلاییریق. منطیقي کاتئقوریيالاري بئله آنلاما او. یئسپئرسئ‌نین، هابئله-اي. اي. مئششانینووون ایرەلي سوردوکلري تفکور کاتئقوریيالاري حاقیندا نظرییەیه اساسلانیر. او. یئسپئرسئن یازیر: «بئلەلیکله، تصدیق ائتمک لازیم گلیر کي، هر بیر دیلین قورولوشوندان مؤوجود اولدوغو شکیلده آسیلي اولان سینتاتیک کاتئقوریيالارلا یاناشي یاخود اونلاردان علاوه و یا بو کاتئقوریيالارین آرخاسیندا مؤوجود دیللرین چوخ یا آز درجەده تصادوفي اولان فاکتلاریندان آسیلي اولمایان دیلخاریجي کاتئقوریيالار دا واردیر. بو کاتئقوریيالارین همین دیللرده نادیر حالّلاردا آیدین و قطعي شکیلده ایفاده ائدیلمەسینه باخمایاراق اونلار بوتون دیللره تطبیق ائدیله بیلدیکلري اوچون اونیوئرسالدیر. اونلاردان بعضیلري اطراف عالمین جینس کیمي فاکتلارینا، دیگرلري ذهني فعالیت، یاخود منطیقه عاید اولور. موناسیب تئرمین اولمادیغي اوچون من بو کاتئقوریيالاري آنلاییشلي کاتئقوریيالار آدلاندیراجاغام. قرآماتیکلرین وظیفەسي اوندان عیبارت اولمالیدیر کي، هر بیر کونکرئت حالدا آنلاییشلي و سینتاکتیک کاتئقوریيالار آراسیندا مؤوجود اولان قارشیلیقلي موناسیبتلري تدقیق ائتسینلر»30.

م. دوکولیل سینتاکتیک و قنوسئولوژي-منطیقي کاتئقورییالاري فرقلندیریر و قئید ائدیر کي، قنوسئولوژي-منطیقي کاتئقورییالار سینتاکتیک کاتئقورییالاردا واسیطه‌لي و مورکب شکیلده اؤزونو گؤستریر. و. ز. پانفیلوو «منطیقي-قرآماتیک سوییه» کاتئقورییالاریني منطیقي کاتئقورییالارا عاید ائدیر.«منطیقي-قرآماتیک سوییه» کاتئقورییالاریني قرآماتیک کاتئقورییالارلا قارشیلاشدیریر و بئله حساب ائدیر کي، قرآماتیک کاتئقورییالار موعین معنایا مالیک اولسا دا، تفکورله بیلاواسیطه باغلي دئییلدیر.

فورمال منطیقین (اریستوتئل منطیقي‌نین؛ دیالئکتیک، یارادیجي منطیق ده مؤوجوددور) کاتئقورییالاري هله آنتیک فیلوسوفلارا معلوم ایدي، آریستوتئل «کاتئقورییالار» آدلي اثرینده اون کاتئقوریبا گؤستریردي: ماهیت (سوبستانسییا)، کمیت، کئیفیت، موناسیبت، مکان، زامان، وضعیت، حال، حرکت و ایضطیراب. منطیقي و قرآماتیک علاقه لردن دانیشارکن فورمال منطیقین کاتئقورییالاري، تفکور فورمالاري ایله قرآماتیک کاتئقورییالار آراسینداکي قارشیلیقلي موناسیبتلري آراشدیرماق لازیمدیر.

منطیقي کاتئقورییالار تفکور واحیدلري اولدوغو اوچون دیل واحیدلري ایله ایفاده ائدیلمه‌لیدیر. مفهوم سؤز، حؤکم جومله واسیطه‌سیله ایفاده ائدیلیر. «منطیقي کاتئقورییالارین بعضیلري، مثلا، سوبستانسییا، کئیفیت، مکان، حال، حرکت و س. دیلده عمومي قرآماتیک کاتئقورییالار، کونکرئت اولاراق نیطق حیصه لري (ایسیم، صیفت، فعل، ظرف)؛ بعضیلري ایسه مثلا. کمیت، زامان کاتئقورییالاري هم عمومي قرآماتیک (مووافیق اولاراق، ساي، ظرف)، هم ده خوصوصي قرآماتیک کاتئقورییالار (کمیت، زامان) کیمي چیخیش ائدیر. بعضي منطیقي کاتئقورییالار ایسه مثلا، موناسیبت، یالنیز خوصوصي قرآماتیک کاتئقورییالار (حال، منسوبیت، نؤوع و س.) کیمي چیخیش ائدیر»31.

منطیقي کاتئقورییالارلا قرآماتیک کاتئقورییالار آراسیندا سیخ علاقه واردیر، لاکین بو اونلارین عئینیت تشکیل ائتمه‌سي دئمک دئییلدیر؛ اونلارین آراسیندا بیر سیرا موهوم فرقلر ده مؤوجوددور:

1.منطیقي کاتئقورییالار عوموم‌بشري خاراکتئرده‌دیر، یعني بو کاتئقورییالار، مادی منسوبیتیندن آسیلي اولمایاراق، هامي‌نین تفکورونده عئنین شکیلده اینعیکاس ائدیر. قرآماتیک کاتئقورییالار همیشه میلی سجییه داشي‌ییر، یعني بیر کاتئقوریاني آذربایجانلي، روس، اینگیلیس، فارس، هیندلي و اي. آ. عئیني جور قاوراديغي حالدا هر کس اونو اؤز میلی دیلینده، میلی دیلي‌نین قرآماتیک واسیطه‌لریله ایفاده ائدیر. عیاني اولسون دئیه قئید ائدک کي، مثلا، منطیقي زامان کاتئقورییاسي‌نین اوچ فورماسي اولدوغو حالدا قرآماتیک زامان کاتئقورییاسي‌نین آذربایجان دیلینده بئش، روس دیلینده اوچ، اینگیلیس دیلینده 15 فورماسي واردیر.

2. «بیر چوخ حاللاردا کونکرئت دیللرده منطیقي کاتئقورییالارا نیسبتن قرآماتیک کاتئقورییالارین معنا حجمي داها گئنیش اولور»32. مثلا، منطیقي زامان کاتئقورییاسي‌نین اوچ فورماسي مؤوجود اولدوغو حالدا، قرآماتیک زامان کاتئقورییاسي‌نین اینگیلیس دیلینده اون بئش معنا فورماسي واردیر.

3.«منطیقي کاتئقورییالار بعضاً قرآماتیک کاتئقورییالارلا ایفاده اولونمایا دا بیلر. بو معنادا، منطیقي کاتئقورییالارین احاطه دایره‌سي قرآماتیک کاتئقورییالارا نیسبتن گئنیش اولور. مثلا، منطیقي جینس کاتئقورییاسي بعضي دیللرد، او جومله‌دن آذربایجان و اینگیلیس دیللرینده قرآماتیک کاتئقوریبا کیمي مؤوجود دئییلدیر. همین دیللرده گؤستریلن منطیقي کاتئقوریبا باشقا یوللارلا، دئیک کي، لئکسیک و سئمانتیک یوللارلا ایفاده اولونور»33. و. آ. زوئگینسئو یازیر: «اگر جینس کاتئقورییاسینا موراجیعت ائتسک، بو حالدا دا موستقیم اویغونسوزلوقلار نظره چارپیر کي، اونلاري روس، آلمان و فرانسیز دیللریندن گؤتورولموش میثاللارین آشاغیداکي توتوشدورمالاري ایله نومايیش ائتدیرمک اولار: سولدات – دئر سولدات!- لؤ سولدات soldat – der Soldat!- le soldat (طبیعی جینسي -کیشي، قرآماتیک جینسي - کیشي)؛ دوچ – دیی دوختئر - لا فی doç – die Dochter - la fille (طبیعی جینسي - قادین، قرآماتیک جینسي - قادین)؛ ووروبئي – دئر شپئرلینگ - لؤ شئو vorobey – der Sperling - le cheve (طبیعی جینسي کیشي و قادین، قرآماتیک جینسي - کیشي)؛ میش— دیی ماوس - لئ سوری mış— die Maus - le Souris (طبیعی جینسي - قادین و کیشي، قرآماتیک جینسي-قادین)؛ داس پفئرد das Pferd (طبیعی جینسي- کیشي و قادین، قرام. جینسي - اورتا)؛ das Wiceb (طبیعی جینسي - قادین، قرآماتیک جینسي - اورتا)؛ کومناتا - دیئ فرویت - لا تاب komnata - die Fruit - la tabe (طبیعی جینسي یوخدور، قرآماتیک جینسي - قادین)»34.

4. «بعضي حاللاردا منطیقي و قرآماتیک کاتئقورییالارین عونصورلري بیر-بیرینه اویغون گلمیر. مثلا، صاباح من موسکوایا گئدیرم جومله‌سینده حرکتین ایجراسي منطیقي جهتدن گله‌جگه عاید اولدوغو حالدا، قرآماتیک جهتدن ایندیکي زاماني بیلدیریر. عومومیتله، بوتون قرآماتیک زامان فورمالاریندا بئله منطیقي سربستلیک موشاهیده اولونور»35.

بوتون بونلاري نظره آلاراق، و. اي. کودوخوو یازیر: «... منطیقي و قرآماتیک کاتئقورییالار، سوبستانسییا (پرئدمئت)، کئیفیت، حرکت و س. کاتئقورییالار و نیطق حیصه لرینین عومومي سئمانتیکاسي ایله منطیقي و قرآماتیک موداللیق (فعلین شکیللري) اویغونگ»36.

دیلین منطیقي تفکورله علاقه‌سي، سؤزله مفهومون، جومله ایله حؤکمون، منطیقي کاتئقوریيالارلا قرآماتیک کاتئقوریيالارین اویغون گلن جهتلریني مئنتالینقویستیکانین منطیقي مئنتالینقویستیکا دئییلن جریاني دیلین اویغون کاتئقوریيالاري ایله (سؤز، جومله و قرآماتیک کاتئقوریيالار) آراسیندا اولان فرقي مئنتالینقویستیکانین پسیکولوژي مئنتالینقویستیکا آدلانان جریاني اؤیره‌نیر.

حاضیردا دیلین سئمانتیکاسیندا فیکرین منطیقي آنلاییشلي فورماسیندان فرقلنن خوصوصیتلر پسیکولوژي مئنتالینقویستیکا طرفیندن جیدي اؤیره‌نیلیر. شعور و تفکور آنلاییشي‌نین اؤزو گئنیشلندیریلیر و درینلشدیریلیر: اوبرازلي (بدیعی) و عادي، گونده‌لیک تفکور منطیقي تفکوره قارشي قویولور؛ خوصوصي تفکور فورمالارینین - تئخنیکي، ائموسیونال و فردي، هابئله، اوبرازلي و گونده‌لیک تفکور مساله‌سی قالدیریلیر؛ پسیخولوژي حؤکم، منطیقي حؤکمه قارشي قویولور؛ نیطق فعالیتي، کونتئکست و نیطق سیتواسیياسي تدقیق ائدیلیر و س.

İkinci fəsilin notları

1 Obşee Yazıkoznanie. Formı suşsetvovanii, funktsi, isteriya Yazıka 1970.

2 N. Məmmədov, A. Axundov. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1966.

3 K- Marks i F. Enqels. Soçinenia

4 K. Marks, F. Enqels. Seçilmiş əsərləri 1953

5 M. Məhərrəmov. Psikologiya. Bakı, 1968.

6 F. Enqels. Anti-Düringq. Bakı, 1953

7 Obşee yazıkoznanie. Formı suşestvovania, funktsii, istoria yazıka 1970,

8 V. Z. Panfilov. K voprosu o sootnoşenii yazıka i mışlenia «Mışlenne i Yazık».1957,

9 M. Məhərrəmov. Psixologiya

10 B F. Porşnev. O naçale çiloveçeskoi istorii,

11 İ V. Kopnş. Formı mışlenia i ix rol v poznanii, dokt. diss. avtoreferatı 1955.

12 İ M. Seçenov. İzbraniye filosofskie i psixoloqiçeskie proizvedenia 1947.

13 L. S. Vıqotskii. Mışlenie i reçh. 1934.

14 Obşee yazıkoznanie. Formı suşestvovania, funktsii, istoria yazıka, 1970

15 V A. Zveqintsev, Oçerki po obşemu yazıkoznanyo. 1962.

16 Ağa.Musa Axundov. Ümumi dilçilik Bakı, 1979

1 7 . F Porşnev. O naçale çeloveçeskoi istorii.

18 *Heterogen* - çoxsistemlik, çoxlu homogen sistemə malik.

19 *Homogen*- eynicinsli ünsürlərdən ibarət sistem.

20 Məşhur riyaziyyatçı və filosof Dekartin adındandır

21 Bax: F. M. Berzein, B. N. Qolovin. Obşe yazıkoznanie. M., 1979, s89.

22 Mışlenie i yazik. M, 1957, s. 215.

23 E. M. Qalkina Fedoruk. Slovo i ponyatnie. M., 1956, s. 37.

24 Ağamusa Axundov. Ümumi dilçilik, s. 77-78,

25 Akad. L. V. Şerba. Prepodvanie inostrannıx yazıkov v sredney şkole. M, 147, s. 76.

26 Mışlenie i yazuk, s. 274. 92

27 Mışlenie i yazik, s. 722.

28 Loqiea. M., 1956, s. 71.

29 Aqamusa Axundov. Ümumi dilçilik, s. 81

30 O. Espersen. Filosofiya qrammatiki. M,, 1958, s. 57-58: 98

31 Ağamusa Axundov. Ümumi dilçilik, s. 82.

32 Yenə orada.

33 Yenə orada. s. 82-83.

34 V. A. Zveqiniev. Oçerki po obşemu yazikoznaniyu, s. 362-363.

35 Ağamusa Axundov. Ümumi dilçilik, s. 83.

36 V. İ. Koduxov. Obşee yazıkoznaniye. M., 197-3, s. 154:

ابولفضل رجبوف

دیل، جمعیت، شعور

اوچونجو فصیل

- *دیل و جمعیت*
- *ایکی‌دیللی‌لیک*
- *دیل ایجتیماعی حادیثه کیمی*
- *دیل وایجتیماعی شعور*
- *جمعیت و دیلین فورمالاشماسی*

دیل و جمعیت

دیلله جمعیت آراسیندا عوضوي علاقه واردیر: دیل یالنیز جمعیتده مؤوجوددور و جمعیته خیدمت ائدیر. اؤز نؤوبه‌سینده جمعیت ده دیلسیز نه یاشایا، نه ده اینکیشاف ائده بیلر. جمعیته خیدمت ائتمه‌ین دیل، جمعیت عوضولري آراسیندا اونسیت واسیطه‌سي اولمایان دیل، اونسیت فونکسیاسني ایتیرن، دونوق وضعیتده اولان، اینکیشاف ائتمه‌ین دیل اؤلو دیلدیر. بونا گؤره ده دیلله جمعیتین قارشي-قارشیيا قویولماسي، تاماميله شرطي خاراکتئر داشی‌ییر، بو، دیلله جمعیت آراسینداکي علاقه‌لري تدقیق ائتمک اوچون ائدیلیر.

دیلله جمعیت آراسینداکي علاقه شرطي خاراکتئر داشی‌ییر: دیل جمعیتین، جمعیت دیلین قورولوشونو بیلاواسیطه اؤزونده عکس ائتدیرمیر، دیلین فونکسیاسی و اینکیشافي قانونلاري، جمعیتین فونکسیاسی و اینکیشافي قانونلاري ایله نه دوز گلیر، نه ده اونلارلا موعینلشدیریلیر، دیلین قارشیسینداکي مقصد و وظیفه‌لرله جمعیتین قارشیسیندا دوران مقصد و وظیفه‌لر عئینیت تشکیل ائتمیر. دیلین اؤز داخیلي عالمي، جمعیتین اؤز حیاتي واردیر. بو باخیمدان، نیسبي ده اولسا، دیل تاماميله موستقیلدیر. لاکین بوتون بونلارا باخمایاراق دیلله جمعیت آراسینداکي موناسیبتلري، دیلین ایجتیماعی فونکسیاسني اؤیرنمک دیل نظرییه‌سي‌نین اساس وظیفه‌لریندندیر.

ایکی‌دیللی‌لیک

سیاسی، ایقتیصادي و مدني علاقه لرین گئنیش اینکیشاف ائتدیگي موعاصیر جمعیتده ایکی‌دیللی‌لیک پربلئمیني اؤیرنمک دیلچیلیک نظرییه‌سینده موهوم یئرلردن بیرینی توتور. ایکی‌دیللی‌لیک دیلین یاشاماسي، اینکیشاف ائتمه‌سي و فعالیت گؤسترمه‌سي فورمالاریندان بیریدیر. بو حادیثه بیر پربلئم کیمي دیلچیلیک اوچون یئني دئییلدیر. جمعیت یاراناندان موختلیف طایفا، قبیله، خالق و میلتلر همیشه بیر-بیري ایله کونتاکتدا اولموشدور. بو کونتاکتین شوعورلو یاخود غئیري-شوعورلو اولماسیندان آسیلي اولمایاراق، طایفا و قبیله‌لر بیرلشمیش و آیریلمیش، گوجلو ائتنیک بیرلشمه‌لر صعیف ائتنیک بیرلشمه‌لري اؤزونه تابع ائتمیش، قونشو یاخود اوزاق خالقلار آراسیندا تیجارت علاقه‌لري یارانمیش و س. بوتون بونلارین نتیجه‌سینده خالقلار، دئمه‌لي طبیعي اولاراق، اونلارین دیللري قاینابیب-قاریشمیش، دیللر آراسیندا چارپاز لاشما، قاریشما، بیر-بیرینه قارشیلیقلي تاثیر و بیر-بیریندن سؤزآلما پروسئسلري باش وئرمیشدیر. بو پروسئسلر نینکي آیري-آیري فردلرین، حتا بوتؤو ائتنیک بیرلشمه‌لرین ایکیدیللي اولماسینا سبب اولموشدور. ایکی‌دیللی‌لیک ظاهیری فورماجا نیطق فعالیتي کیمي فردي-پسیخي حادیثه اولسا دا ماهیتجه درین ایجتیماعی-ایدئولوژي خاراکتئر داشی‌ییر.

ایکی‌دیللی‌لیک ایکي (یاخود چوخ) دیلین قارشیلیقلي تاثیري زاماني یارانیر. پراکتیکادا ایکي دیلي عئیني سوییه‌ده بیلمک حادیثه‌سینه نادیر حاللاردا تصادوف ائدیلیر. بیر قایدا اولاراق، ایکی‌دیللی‌لیک حادیثه‌سینده دیللردن بیري دانیشانا داها یاخین اولور. عادتن، بیز بئله دیلي آنا دیلي آدلاندیریریق. بو معنادا هئچ بیر دیل آنا دیلیني نه عوض ائده بیلر، نه ده اونونلا بیر جرگه‌ده دایانا بیلر.

ایکي (داها چوخ) دیلي بیلمک حادیثه‌سي دیلچیلیکده ایکی‌دیللی‌لیک یاخود بیلینقویزم، ایکي دیلي بیلن آدام بیلینقو یاخود ایکي دیللي، چوخ دیلي بیلن آدام ایسه پولیقلت آدلانیر1. بیلینقویزم درجه‌سي موختلیف اولور. ان یوکسک ایکی‌دیللی‌لیک درجه‌سي او زامان باش وئریر کي، دانیشان فرد میلی دیلیني دئییل، قازانیلان دیلي، ایکینجي دیلي آنا دیلي حساب ائدیر. مثلا، سوئت ایتیفاقیندا 1971-جي ایل اهالیني سیاهییا آلمایا گؤره میلتجه روس اولمایان 13 میلیون، 1979-جو ایل اهالیني سیاهییا آلمایا گؤره ایسه میلتجه روس اولمایان 16،3 میلیون سسري وطنداشي اؤز آنا دیلي کیمي روس دیلیني گؤسترمیشدیر.

ایکیدیللی‌لیگین ایکي تیپیني فرقلندیرمک لازیمدیر: محللي و میلی. محللي ایکی‌دیللی‌لیک اینضیباطی-دؤولت یاخود جوغرافی پرینسیپ اوزره حودودلانان موعین بیر اراضیده ایکي یاخود داها چوخ خالقین مسکون اولدوغو و هر خالقین گونده‌لیک اونسیتده اساسن اؤز خوصوصي دیلیندن ایستیفاده ائتدیگي شرایطده ایکي یاخود داها چوخ میقدار دیلین مؤوجود اولماسی زاماني اؤزونو گؤستریر. بو معنادا سوئت ایتیفاقي، چین، هیندوستان، ایندونئزییا، بئلچیکا، ایسوئچر، کانادا و س. ایکیدیللي یاخود چوخدیللی دؤولتدیر.

میلی ایکی‌دیللی‌لیک جوغرافی (اراضي) پرینسیپینه دئییل، ائتنیک (میلی) پرینسیپه اساسلانیر. بئله ایکی‌دیللی‌لیک بیر خالقدا ایکي یاخود داها چوخ موختلیف میلی دیللرین یاناشي یاشاماسي زاماني باش وئریر. بو باخیمدان کئچمیش سسري خالقلارینین، دئمک اولار کي، هر بیري ایکي-دیللیدیر.

محللي ایکیدیللي‌لیکده ایستر آیریجا گؤتوروواولموش هر بیر آدام، ایسترسه اونون منسوب اولدوغو خالق پرینسیپجه بیردیللیدیر، حالبوکی میلی ایکی‌دیللی‌لیکده هر بیر آدام و هر بیر خالق ایکیدیللیدیر. محللي ایکی‌دیللی‌لیکده دیللر پارالئل، یاناشي یاشاییر و بیر-بیري ایله کسیشمیر، میلی ایکی‌دیللی‌لیکده ایسه دیللر تکجه یاناشي مؤوجود اولمور، هم ده بیر-بیرینه قارشیلیقلي تاثیر گؤستریر، ایشلنمه دایره‌سیني اؤز آرالاریندا بؤلوشدورور و نیطق سیتواسیاسیندان آسیلي اولاراق نیطق پراکتیکاسیندا بیر-بیریني عوض ائدیر. محللي ایکی‌دیللی‌لیکده عومومي رئگیون داخیلینده یاناشي مؤوجود اولان دیللرین یاییلما اراضي آرئالي سئچیلیر، میلی ایکی‌دیللی‌لیکده ایسه بئله حاللار اولمور، عئیني بیر ایکی‌دیللی‌لیک، دیللرین عئیني بیر قارشیلیقلي تاثیري نینکي هامییا، هم ده هر کسه شامیلدیر.

ایکیدیللی‌لیگین محللي تیپینده یاناشي یاشایان دیللر آرئاللارینین سرحد زونالاریندا میلی ایکی‌دیللی‌لیک عونصورلرینین یارانماسي مومکوندور. بو، موختلیف دیللي خالقلارین قارشیلیقلي اونسیت مقصدیله دایم تماسدا (کونتاکتدا) اولماسیندان ایره‌لي گلیر. ایکیدیللی‌لیگین میلی تیپینده ایکیدیللي خالقین اوجقار قروپلاریندا آنا دیلیني ایتیریب تاماميله ایکینجي دیله کئچمک حاللارینا دا تصادوف ائدیلیر. بئله حادیثه‌یه کئچمیش سوئت ایتیفاقي‌نین بعضي خالقلاریندا راست گلیریک. مثلن، جنوبي و قربي مانسیلر تاماميله روس دیلینه، جنوب-قربي نئنلر تاماميله کومي دیلینه، شیمال-شرقي ائوئنکلر و شیمال-قربي ائوئنلر تاماميله یاقوت دیلینه کئچمیشلر.

محللي ایکی‌دیللی‌لیک تیپینده کوتله حالیندا بیردیللي اولان خالقین ترکیبینده نینکي آیري-آیري فردلر، حتا بؤیوک قروپلار بئله ایکي و داها چوخ دیلي منیمسه‌یه بیلر. هم ده بو حال تکجه هم‌سرحد زونالاردا دئییل، حتا جمعیتین آیري-آیري سوسیال قروپلاري، هر شئیدن اول ضیالیلار، صنایع و نقلیات فهله‌لري، مئخانیزاتورلار آراسیندا داها چوخ یاییلمیش اولور. عکسینه، ایکیدیللی‌لیگین میلی تیپینده کوتله حالیندا ایکیدیللي اولان خالقدا آیري-آیري فردلرین، حتا قروپلارین دا بیردیللي اولماسی حادیثه‌سینه تصادوف ائدیلیر. بو حادیثه تکجه دیل آرئالي‌نین درینلیکلرینده یاخود اوجقارلاریندا دئییل، هابئله آیري-آیري سوسیال و جینسي-یاش قروپلاریندا، خوصوصن یاشلي (قوجا) قادینلار آراسیندا اؤزونو داها چوخ گؤستریر.

عادتن، دیلچیلیک ادبیاتیندا ایکیدیللی‌لیگین محللي تیپیندن، دئمک اولار کي، بحث ائدیلمیر.

ل. و. شئربا ایکینجي دیلین منیمسه‌نیلمه‌سي اوصوللاریندان دانیشارکن گؤستریر کي، ایکی‌دیللی‌لیک صونعي و طبیعي اولا بیلر.،مکتب، موعلیم، درسلیک واسیطه‌سیله ایکینجي دیلین منیمسه‌نیلمه‌سیني صونعي ایکی‌دیللی‌لیک، یاد دیلله بیلاواسیطه اونسیت پروسئسینده اولما نتیجه‌سینده ایکینجي دیلین منیمسه‌نیلمه‌سیني طبیعي ایکی‌دیللی‌لیک آدلاندیریر. ل. و. شئربا ایکی‌دیللی‌لیکدن دانیشارکن اونو ائکستئنسیولیک درجه‌سینه گؤره ایکي تیپه آییریر: فردي ایکی‌دیللی‌لیک و کوتلوي ایکی‌دیللی‌لیک.، کوتلوي ایکیدیللی‌لیگی ده ایکي قروپا آییریر: بوتون خالقین ایکیدیللي اولدوغو تام ایکی‌دیللی‌لیک و خالقین بو و یا دیگر حیصه سي‌نین ایکیدیللي اولدوغو قیسمي ایکی‌دیللی‌لیک. یاناشي یاشایان دیللر آراسینداکي علاقه‌نین سجییه‌سیندن آسیلي اولاراق ل. و. شئربا تمیز و قاریشیق ایکی‌دیللی‌لیک نؤوعلری گؤستریر. تمیز ایکی‌دیللی‌لیک ائله بیر حادیثه حساب ائدیلیر کي، اوندا دانیشانین شوعوروندا دیللر بیر-بیریندن تجرید ائدیلمیش موستقیل سیستئملر شکلینده مؤوجود اولور، اونلارین آراسیندا هئچ بیر موقاییسه آپارماق و پارالئللیک موعینلشدیرمک اولمور، بونا گؤره ده بیر دیلدن دیگرینه

ترجومه يا مومكون دئييلدير، يا دا چوخ چتيندير. بئله ايكيديللي‌ليگه اون دوققوزونجو عصر روس زادگانلارينين ديليني نومونه گؤسترمک اولار: اونلار روس و فرانسيز ديللرينده سربست دانيشير، لاكين روس ديليندن فرانسيز ديلينه ياخود عكسينه ترجومه ائده بيلميرديلر.

قاريشيق ايكی‌ديللی‌ليک ايسه ايكي ديلين ائكويوالئنت واسيطه‌لرينين دانيشانين شوعوروندا واحيد آنلاييشلار شكلينده پارالئل علاقه‌سيني نظرده توتور. بو واحيد سيستئم ياناشي مؤوجود اولان هر ايكي ديل اوچون عمومي تفكور بونؤوره‌سي وظيفه‌سيني يئرينه يئتيرير. محض بونا گؤره ده بو ديللر نينكي ياناشي ياشايير، هم ده قارشيليقلي صورتده بير-بيرينه تاثير گؤسترير. قاريشيق ايكی‌ديللی‌ليكده هر مفهوما، آنلاييشا ايكي ديل ايفاده واسيطه‌سي اويغون گلير-بيري بيرينجي ديلدن، ديگري ايكينجي ديلدن. بونا گؤره ده نيطقين بير ديلدن ديگرينه ترجومه‌سي آسانليقلا و دئمک اولار كي، آوتوماتيک باش وئرير.

ي. د. دئشئرييئو ايسه ائكستئنسيوليک درجه‌سينه گؤره ايكيديللی‌ليگی اوچ تيپه بؤلور: عوموم‌خالق ايكيديللی‌ليگی، اراضي ايكيديللی‌ليگی و خالقين موعين طبقه‌سي‌نين ايكيديللی‌ليگی.

ايكی‌ديللی‌ليک بشريتين بوتون دؤورلرينه خاص خوصوصيت اولموشدور. خوصوصن شرق اؤلكلرينده ان قديم زامانلاردان بئله كيفايت قدر بيلينقويزم حادیثه‌سينه راست گليريک. لاكين بيلينقويزم ايجتيماعی-تاريخي حادیثه كيمي اينتيباه دؤوروندن باشلاياراق ديقتي جلب ائدير. بو دؤورده قاباقجيل ضيياليلار باشقا ديللري اؤيره‌نير، يئني ميلی ادبي ديللر، (مثلن، لاتين ديلي اساسيندا ايتاليان، فرانسيز، ايسپان و س. ميلی ادبي ديللر) و موعين مقصده خيدمت ائدن (مثلن، ايسلام ديني اوچون عرب ديلي، آوروپا اؤلكه‌لرينده، خوصوصن علم عالمينده لاتين ديلي) ديللر يارانير. بو دؤورده ميلتلر آراسيندا اونسيت اوچون مؤوجود اولان ديللر وار ايدي. بو مقصدله ياخين و اورتا شرقده عرب و فارس ديللريندن، شرقي و جنوب-شرقي آسيادا چين ديليندن، آوروپادا لاتين ديليندن، اون دوققوزونجو عصرده قافقازدا و ياخين شرقده آذربايجان ديليندن ايستيفاده ائديلير. صينيفلي جمعيتده ايكی‌ديللی‌ليک صينفي ماهيت داشی‌يير - يا جمعيتين يوخاري طبقه‌لري، يا دا موعين پئشه ساحيبلري ايكيديللي اولور، مثلا، اوكتيابر اينقيلابيندان اول روس جمعيتي‌نين يوخاري طبقه‌سي روس و فرانسيز ديليني بيليردي. او دؤورده‌كي بوتون حكيملر ايسه آنا ديليندن باشقا لاتين ديليني ده بيليرديلر. عموميتله، بوتون جمعيتلرده علم و دين خاديملري، ديپلوماتلار ايكيديللي اولورلار.

تكجه آيري-آيري فردلر دئييل، بوتؤو خالقلار دا ايكي-ديللي اولا بيلر. ايكيديللی‌ليگين تظاهور فورمالاري خالقلارين سياسی، ايقتيصادي و مدني اينكيشافي شرايطيندن، جمعيتين ايجتيماعی-ايقتيصادي و مدني-سياسی قورولوشوندان، بير سؤزله، خالقلارين كونكرئت تاريخي اينكيشافيندان آسيليدير. ايكی‌ديللی‌ليک چوخ‌ميلتلي جمعيتلرده داها چوخ يايیلميشدير. روس ديلي‌نين ميلتلرآراسي اونسيت واسيطه‌سي رولو اويناديغي سوئت جمعيتينده غئيري-روس ميلتلرين، دئمک اولار كي، بوتون نوماينده‌لري روس ديليني ايكينجي آنا ديلي كيمي بيلير و ايجتيماعی-سياسی حياتدا، تحصيل و تربيه پروسئسينده آنا ديلي ايله ياناشي بو ديلدن ده ايستيفاده ائديرلر. كيچيک ائتنيک بيرلشمه‌لر و خالقلار ايسه اؤز آنا ديللري و روس ديليندن باشقا ياشاديقلاري رئسپوبليكادا اكثريت تشكيل ائدن خالقين ديليني ده اؤز آنا ديللري كيمي بيلير. بونو آزدربايجان رئسپوبليكاسي‌نين تيمثاليندا كونكرئت شكيلده گؤسترمک اولار. آذربايجاندا ياشايان تاليش، تات، بودوخ، اودي، قريز، خيناليق، ساخور، كورد و س. كيچيک خالقلار و ائتنيک قروپلار عايله‌ده، اساسن، اؤز آنا ديللريندن، ايجتيماعی-سياسی حياتدا ايسه ايستيثناسيز اولاراق، آذربايجان ديليندن ايستيفاده ائديرلر. اونلار اؤلكه‌ميزده ميلتلر-آراسي اونسيت واسيطه‌سي اولان روس ديلين ده تخمينن آذربايجان ديلي سوييه‌سينده اؤيره‌نيرلر. آذربايجان ديلي تكجه آزسايلي ائتنيک قروپلار اوچون دئييل، هابئله رئسپوبليكاميزدا ياشايان روس و تاتار كيمي چوخسايلي و اينكيشاف ائتميش ميلتلر اوچون ده ايكينجي آنا ديلينه چئوريلميشدير.

گورجوستاندا آبخازلار، آجارلار، باسبيلر، ائستونييادا ليولر، تاجيكيستاندا ايشكاشيملر، يزقوله‌ملر، قازاخيستاندا اويقورلار، قيرغيزيستاندا اويقورلار و دونقانلار اوچون اويقون اولاراق گورجو، ائستون، تاجيک، قازاخ و قيرقيز ديللري ايكينجي آنا ديلي، روس ديلی ايسه ميلتلرآراسي اونسيت واسيطه‌سيدير.

موعاصير دؤورده ايكی‌ديللی‌ليک داها گئنيش ياييلميشدير. جنوبي و مركزي آمئريكا رئسپوبليكالاري اهاليسي‌نين، دئمک اولار كي، هاميسي، ايسوئچره و بئلچيكا دؤولتلرينده ياشايانلارين اكثريتي ايكيديلليدير. آبش وطنداشلاريندان اينگيليسجه دانيشان هر اون نفردن بيري فرانسيز، آلمان، روس، اوكراينا، چين و س. ديللري اؤز آنا ديلي حساب ائدير. كئچميش سوئت ايتيفاقيندا ايسه اهالي دئمک اولار كي، باشدان-باشا ايكيديلليدير. قافقازدا و اورتا آسيادا اوچ-دؤرد ديلي بيلمک گئنيش ياييلميشدير.

ايكيديللی‌ليگين ايكي فورماسيني گؤسترمک اولار، بيرطرفلي ايكی‌ديللی‌ليک و ايكي‌طرفلي ايكی‌ديللی‌ليک. بيرطرفلي ايكی‌ديللی‌ليک اؤزونو ان چوخ كيچيک ائتنيک قروپون داها بؤيوک ائتنيک قروپلا، خالقلا، ميلتله عئيني اراضيده ياشاماسي، همين خالقلا، ميلتله دايمي سياسی، ايقتيصادي، مدني علاقه‌ده اولماسي زاماني باش وئرير. مثلا، روسييا فئدئراسياسينا داخيل اولان بوتون موختار رئسپوبليكا و ويلايتلرين، ميلی ماحاللارين غئيري-روس اهاليسي‌نين هاميسي، آذربايجاندا ياشايان تات، تاليش، كورد، قريز، خيناليق، بودوخ، اوديلر، گورجوستاندا ياشايان آبخاز، آجار، باسبي، سئتين، قرئكلر، تاجيكيستاندا ياشايان ايشكاشيملر و س. ائتنيک قروپلارين ايكيديللی‌ليگی بونا

میثال اولا بیلر. ایکیدیللی‌لیگین بو فورماسیندا آزلیق تشکیل ائدن ائتنیک قروپون نوماینده‌لري چوخلوق تشکیل ائدن قروپون دیلینی اؤیره‌نیر، لاکین چوخلوق تشکیل ائدن قروپون نوماینده‌لري آزلیق تشکیل ائدن ائتنیک قروپون دیلینی بیلمیر. اؤلکه‌میزین هر یئرینده - شهرلرده و کندلرده آنا دیلي اولمایان احاطه‌ده یاشایان آیري-آیري میلتلرین ایکیدیللی‌لیگی ده بیرطرفلي ایکیدیللي‌لیگه نومونه اولا بیلر.

بیرطرفلي عوموم‌خالق ایکیدیللی‌لیگ‌نده لینقویستي پلاندا ایکینجي دیلین آنا دیلینه تاثیري دیلین بوتون سیستئملرینده - فونئتیکا، لئکسیکا-سئمانتیکا، مورفولوگییا و سینتاکسیس، حتا فرازئلوگییا و سؤزیاراتما سیستئملرینده گوجله‌نیر. سوسیولوژي پلاندا ایسه آزلیق تشکیل ائدن ایکیدیللي خالقین آنا دیلي‌نین ایجتیماعی فونکسیاسی گئتدیکجه محدودلاشیر. یازیسي اولمادیغي اوچون بو دیل نینکي رسمي دیل کیمي ایشلنمیر، حتا همین دیلده تدریس و تعلیم-تربیه آپاریلمیر، مطبوعات اولمور، بئله آزلیق تشکیل ائدن دیل بیر مودت عایله‌ده اونسیت واسیطه‌سي کیمي ایشله‌نیر. طبیعي کي، مدنیتین اینکیشافي، خوصوصن تدریسین ایکینجي دیلده آپاریلماسي ایکینجي دیلین عایله‌داخیلي اونسیته ده تاثیرینی گوجلندیریر و چوخ واخت عایله‌ده ایکي دیلین - آنا دیلي و ایکینجي دیلین سینتئزیندن عیبارت اولان بیر دیلدن اونسیت واسیطه‌سي کیمي ایستیفاده ائدیلیر. تدریجن یازیسیز کیچیک خالقین داها بؤیوک خالقلا مدني و ائتنیک جهتدن بیرلشمه‌سي پروسئسي بیتیر. بو بیرلشمه ایسه اؤز نؤوبه‌سینده آنا دیلي‌نین تدریجن آرادان چیخماسي اوچون زمین یارادیر.

ایکیطرفلي ایکی‌دیللی‌لیک ایکي دیلین بیر-بیرینه قارشیلیقلي تاثیر گؤستردیگي زامان باش وئریر. طبیعي کي، بئله ایکی‌دیللی‌لیکده هر ایکي دیلین نوماینده‌لري هر ایکي دیلي بیلیر. مثلا، اؤزبکیستان و تاجیکیستانین قنشو رایونلاریندا اؤزبکلرین تاجیک، تاجیکلرین ایسه اؤزبک دیلینی بیلمه‌سي ایکیطرفلي ایکیدیللی‌لیگه نومونه اولا بیلر. باکیدا و آذربایجانین بیر سیرا رایونلاریندا روسلارین آذربایجان و آذربایجانلیلارین روس دیلینی بیلمه‌سي ده ایکیطرفلي ایکیدیللی‌لیگه عایددیر. بیرطرفلي ایکیدیللیکلیکدن فرقلي اولاراق، ایکیطرفلي ایکی‌دیللی‌لیکده آنا دیلي‌نین آرادان چیخماسي پروسئسي گئتمیر، دیل دگیشمه‌سي باش وئرمیر.

ایکیدیللی‌لیگین باش وئرمه‌سي‌نین تاریخینی دیقتله نظردن کئچیردیکده ایکیدیللی‌لیگین ایکي تیپي اولدوغو مئیدانا چیخیر: کونتاکتلي (تماسلي) ایکی‌دیللی‌لیک و کونتاکتسیز (تماسسیز) ایکی‌دیللی‌لیک. کونتاکتلي ایکی‌دیللی‌لیک ایکي خالقین گونده‌لیک بیرگه حیاتي، دایم تماسدا، اونسیتده اولماسی زاماني باش وئریر. کونتاکتلي ایکی‌دیللی‌لیک داها ثابیت دیل حادیثه‌سیدیر، داها چوخ دایمي خاراکتئر داشی‌ییر و نسیلدن-نسیله کئچیر. بئله ایکی‌دیللی‌لیک دیل چارپازلاشمالاري زاماني دیل دگیشمه‌سي اوچون اساس اولور. آرتیق دئییلدیگي کیمي، کونتاکتلي ایکی‌دیللی‌لیک آزسایلي ائتنیک قروپلا داها بؤیوک خالقین بیرگه یاشاییشي زاماني یارانیر. میلتلرآراسي اونسیت واسیطه‌سي کیمي یارانان دیل ده کونتاکتلي ایکیدیللی‌لیگه میثال اولا بیلر.

کونتاکتسیز ایکی‌دیللی‌لیک ایکینجي دیلي خوصوصي اؤیرنمک یولو ایله باش وئریر. دونیانین موختلیف اؤلکه‌لرینین اورتا و عالي مکتبلرینده روس، اینگیلیس، آلمان، فرانسیز، ایسپان، عرب، فارس، چین، هیند دیللرینین اؤیره‌نیلمه‌سي کونتاکتسیز ایکیدیللی‌لیگین یارانماسي‌نین اساس سببیدیر. عادتن، بین الخالق اهمیتي اولان دیللر خوصوصي اولاراق مکتبلرده اؤیره‌نیلیر.

کونتاکتلي ایکی‌دیللی‌لیکده بوتؤو ائتنیک قروپلار و خالقلار ایکیدیللي اولا بیلدیگي حالدا، کونتاکتسیز ایکی‌دیللی‌لیکده یالنیز آیري-آیري شخصلر و سوسیال قروپلار ایکیدیللي اولا بیلر.

ل. و. شئربانین تصنیفینده‌کي صونعي ایکی‌دیللی‌لیک کونتاکتسیز، طبیعی ایکی‌دیللی‌لیک ایسه کونتاکتلي ایکیدیللی‌لیگه اویغون گلیر.

ایکی‌دیللی‌لیک پربلئمینده بیر سیرا موباحیثه‌لي مساله‌لر مؤوجوددور. هر شئیدن اول، ایکی‌دیللی‌لیک مفهومونون اؤزو موباحیثه دغورور. بیر سیرا موعاصیر دیلچیلر ایکی‌دیللی‌لیک مفهومو ایله تکجه ایکي قوهوم یاخود قوهوم اولمایان دیلي دئییل، هابئله بیر میلی دیلین ایکي دیالئکتینی یاخود میلی ادبي دیلي و اونون (بیر) دیالئکتینی بیلمگي ایفاده ائدیرلر. مساله‌نین بو جور حلي، پربلئمي خیردالاماق بیر یانا قالسین، حتا اونو بایاغیلاشدیرماغا آپاریب چیخاریر. طبیعي کي، هر بیر (ساوادلي) آدام هم میلی ادبي دیلیني، هم ده همین میلی دیلین هانسي دیالئکتي‌نین نوماینده‌سیدیرسه، همین دیالئکتي بیلیر. بوندان باشقا، ایکی‌دیللی‌لیک پربلئمینه بو جور یاناشساق، اوندا بیر میلی دیلین موختلیف اوسلوبلارینا ییه‌لنمگي ده ایکی‌دیللی‌لیک آدلاندیرماغا گئدیب چیخا بیلریک. بئله اولدوقدا بیر پروبلئم کیمي ایکی‌دیللی‌لیکدن دانیشماغا احتیاج قالمیر - بورادا هئچ بیر پروبلئم یوخدور. یوخاریدا گؤستریلدیگي کیمي، بیز ایکی‌دیللی‌لیک دئدیکده یالنیز ایکي میلی (خالق، قبیله - عوموميتله، ائتنیک بیرلیک) دیلي بیلمگي نظرده توتوروق.

بو مقاله‌ده ل. ب. نیکلسکي‌نین مؤوقعی ماراقلیدیر: اونون فیکرینجه، ایکي گئنئتیک جهتدن موختلیف دیل اونسیتي فورماسینا ییه‌لنمک ایکی‌دیللی‌لیک، ایکي گئنئتیک جهتدن عئیني‌جینسلي دیل اونسیتي فورماسینا ییه‌لنمک ایسه دیقلوسییا آدلاندیریلا بیلر. باشقا سؤزله دئسک ل. ب، نیکلسکي ایکي دیل بیلمگي بیلینقویزم، بیر دیلي: ایکي دیالئکتینی یاخود بیر میلی دیلین ادبي فورماسیني و دیالئکتلریندن بیرینی بیلمگي ایسه دیقلوسییا آدلاندیریر.

قئید ائتمک لازیمدیر کي، ایکی‌دیللی‌لیک تکجه دیلچیلیک حادیثه‌سي دئییل، هم ده سوسیولوژي حادیثه‌دیر، بو حادیثه‌ده دیله لینقویستیک و سوسیولوژی باخیش بیرلشیر. ایکیدیللي‌لیک - ماتئریالینا گؤره دیلچیلیگین، یارانماسي‌نین داخیلي سببلرینه و جمعیتده ایشلنمه‌سینه گؤره سوسیولوگییانین تدقیقات اوبیئکتیدیر.

ایکی‌دیللی‌لیک حادیثه‌سي‌نین اؤیره‌نیلمه‌سي‌نین بؤیوک سیاسی، نظري-دیلچیلیک و پراکتیک اهمیتي واردیر. خوصوصن دونیانین چوخ‌میلتلي دؤولتلرینده موختلیف خالقلارین دیللرینین بیر-بیرینه قارشیلیقلي تاثیري و بو تاثیر نتیجه‌سینده یارانان ایکیدیللي‌لیک حادیثه‌سي‌نین تدقیقي دیلچیلیگیمیزین آکتوال پربلئملریندندیر.

خاریجي دیلچیلیکده ایکی‌دیللی‌لیک پربلئمي‌نین تدقیقینه بیر سیرا سانباللي اثرلر حصر ائدیلمیشدیر. ي. واینرایخ، هایگئن، وئیس و باشقالارینین اثرلري بونا میثال اولا بیلر.

روس دیلچیلیگینده ایکی‌دیللی‌لیک پربلئمي‌نین تدقیقینه سون زامانلار باشلامیشلار. . س. آخمانوا، ل. خ. دایروا، ي. د. دئشئرییئو، ک- خ. خانازارو، و. ق. کوستومارو، م. اي. عیسایئو، ي. آ. ژلوتئنکو و باشقالارینین اثرلري ایکی‌دیللی‌لیک پربلئمي‌نین بو و یا دیگر مساله‌سي‌نین تدقیقینه حصر ائدیلمیشدیر.

دیل ایجتیماعي حادیثه کیمي

دیلله جمعیت آراسیندا موعین علاقه‌نین، موناسیبتین اولماسی فیکري، چوخ گومان کي، اینسانلارین شوعوروندا قدیم زامانلاردان اؤزونه مؤحکم یئر توتموشدور. هله قدیم یونان فیلسوفلاري گؤستریردیلر کي، اینسانلار اؤز آرالاریندا موعین راضیلیغا گلیب بو و یا دیگر اشیایا آد قویموشلار. دئمه‌لي، آدلار، سؤزلر اینسانلار آراسیندا عمومي راضیلیق اساسیندا یارانمیشدیر. بورادان بئله نتیجه چیخارماق اولار کي، سؤزلر اساسیندا یارانان دیل ده جمعیت عوضولرینین راضیلیغي ایله اؤز آرالاریندا علاقه ساخلاماق اوچون اونسیت واسیطه‌سي کیمي یارادیلمیشدیر. عئیني فیکره سونرالار فرانسیز ماعاریفچیسي ژان ژاک روسونون ایره‌لي سوردویو «ایجتیماعی موقاویله» نظرییه‌سینده ده تصادوف ائدیریک. مشهور آلمان فیلسوفو قوتفرید ویلهئلم لئیبنیس دیلي اینسان روحونون ان یاخشي گوزگوسو آدلاندیریر. بؤیوک آلمان دیلچیسي، فیلوسفو و دیپلماتي ویلهئم فون هومبولدتا گؤره دیل اینسانلار آراسیندا اونسیت یاراتماق طلباتیندا مئیدانا چیخمیشدیر. اوخشار فیکره سونرالار ک. فسسلئر، ف. دؤ سئسور، آ. مئیه، ژ. واندرییئس، ش. بالي و بیر سیرا دیگر گؤرکملي دیلچیلرین اثرلرینده ده راست گلیریک. لاکین بو گؤرکملي دیلچیلر و فیلسوفلار بیرباشا «دیل ایجتیماعی حادیثه‌دیر» فیکریني ایره‌لي سورمور. اون دوققوزونجو عصرده طبیعت‌شوناسلیغین اینکیشافي، خوصوصن چارلز داروینین مشهور طبیعي سئچمه و تکامول حاقینداکي فیکیرلرینین گئنیش. یاییلماسي ایله علاقه دار اولاراق دیله طبیعي حادیثه کیمي باخماق ایدئیاسي اورتایا چیخیر. بو ایدئیانین بانیسي آلمان دیلچیسي آوقوست شلئیخئر دیلي اینسانلارین ایراده‌سیندن آسیلي اولمایاراق یارانان طبیعي اورقانیزم حساب ائدیر. اونون فیکرینجه، دیگر طبیعي اورقانیزملر کیمي دیل ده یارانیر، اینکیشاف ائدیر و اؤلور. دیلین سوسیولوژی پربلئملري مساله‌لرینین ایشله‌نیب حاضیرلانماسیندا روس دیلچیلرینین ده بؤیوک امگي اولموشدور. لاکین سوئت دیلچیلیگینده دیلین سوسیولوژی پربلئملرینین. حلینده بعضي سولچولوق مئیللري ده اولموشدور. مثلا، ن. مارّرین «دیل حاقیندا یئني نظریه»سي‌نین سوئت دیلچیلیگینده حاکیم جریان اولدوغو دؤورلرده دیل اوست قوروم حساب ائدیلمیش، دیلین صینفیلیگي حاقیندا فیکیرلر ایره‌لي سورواولموشدور.

خاریجي (خوصوصن آمئریکا بیرلشمیش شتاتلاریندا) ائتنلینقویستیکا جریاني‌نین یارانماسي ایله علاقه دار اولاراق دیلین ایجتیماعي جهتینه ماراق داها دا آرتمیشدیر.

دیلین داخیلي قورولوشو پربلئملرینه داها چوخ دیقت وئرن ستروکتورالیزم جریاني‌نین یارانماسي سوسیولینقویستیکا پربلئملرینه اولان ماراغي بیر قدر آزالتسا دا سیخیشدیریب تاماميله آرادان چیخارا بیلمه‌میشدیر. دیلله جمعیت آراسینداکي موناسیبت، دیلین ایجتیماعي فونکسیاسی، دیلین قورلوشو و اونون «دونیاني. گؤرمگه» تاثیري و س. پروبلئملر ایندي ده دیلچیلرین دیقت مرکزینده دوران و حلیني گؤزله‌ین پربلئملردندیر.

موعاصیر دونیانین بیر سیرا اؤلکه‌لرینده «دیل و جمعیت» پروبلئمینه حصر ائدیلمیش چوخلو مونوقرافییا و مقاله‌لر نشر ائدیلمیشدیر. اونو گؤسترمک کیفایتدیر کي، تکجه «دیل و جمعیت» باشلیغي ایله خئیلي مونوقرافییا چاپدان چیخمیشدیر.

دیلین ایجتیماعي حادیثه اولماسیني داها یاخشي قاوراماق اوچون دیلین جمعیتدن آسیلیلیغي، دیلین ایجتیماعي اونسیت فونکسیاسني یئرینه یئتیرمه‌سینده‌کي سپئسیفیک خوصوصیتلر، دیلین ایجتیماعي شوعورا و ایجتیماعي شوعورون دیله تاثیري، دیل قوروجولوغو مساله‌لرینده جمعیتین رولو و س. کیمي پربلئملري نظردن کئچیرمک واجیبدیر.

معلوم اولدوغو کیمي، دیلین ایجتیماعي حادیثه اولماسیني ثوبوت ائتمک اوچون ایره‌لي سورولن دلیللردن بیري. دیلین اینسانلار آراسیندا ان موهوم اونسیت واسیطه‌سي اولماسیدیر. بو تئزیسدن بئله چیخیر کي، دیل اینسانلار آراسیندا اونسیت ساخلاماغین یئگانه واسیطه‌سي دئییل، اونلارین ان موهومودور. حقیقتن ده اینسانلار باشقا واسیطه‌لرله ده مثلا، یازي، ال حرکتي، ژئستلر، مورز الیفباسي، موختلیف سیقناللار، آفریکادا تام-تام دیلي و س. ایله موناسیبت ساخلاییرلار. لاکین قئید ائتمک لازیمدیر کي، بوتون بونلار، اولن، کؤمکچي واسیطه‌لردیر و جانلي اینسان دیلیني (سسلي، سؤزلو دیلي) عوض ائده بیلمیر، ایکینجیسي، اونلار جمعیتین بوتون عوضولرینه عئیني درجه‌ده خیدمت ائده بیلمیر، اوچونجوسو، یازي و مورز الیفباسي کیمي واسیطه‌لر ایسه آنجاق سسلي، سؤزلو دیلین شرطي ایشاره‌لرله ایفاده‌سیندن باشقا بیر شئي دئییلدیر. بوتون بو کؤمکچي واسیطه‌لر دیل ماتئریپاسیندان کناردا یاشایا بیلمز، دیل ایسه اونلارسیز دا، اونلارین کؤمگي اوولمادان دا کئچینه بیلر، اینسانلار آراسیندا اونسیته خیدمت ائده بیلر.

دیلین ایجتیماعي حادیثه اولماسیني ثوبوت ائتمک اوچون گؤستریلن علامتلردن بیري ده بودور کي، دیل ده باشقا ایجتیماعی حادیثه لر (بازیس، اوستقوروم، مدنیت، ایدئولوگییا و س.) کیمي جمعیته، جمعیت حیاتینا خیدمت ائدیر. جمعیته خیدمت ائتمه‌سي فاکتي هله دیلي ایجتیماعي حادیثه حساب ائتمک حوقوقو وئرمیر. طبیعت حادیثه لري ده جمعیته خیدمت ائده بیلر. مثلا، کولک موحریکي، سو هیدروتوربیني حرکته گتیریب اینسانلارین ائلئکتریک ائنئرژیسي آلماسینا خیدمت ائدیر، یاخود سون زامانلار دنیزین قابارماسي و چکیلمه‌سي کیمي طبیعت حادیثه لریندن ده ائلئکتریک ائنئرژیسي آلماق اوچون ایستیفاده ائدیلیر. دیل اؤز سپئسیفیک خوصوصیتلرینه گؤره تکجه طبیعت حادیثه لریندن دئییل، دیگر ایجتیماعي حادیثه لردن ده فرقله‌نیر. بوتون دیگر ایجتیماعي حادیثه لر جمعیته یالنیز موعین موناسیبتلرله بو و یا دیگر فورمادا خیدمت ائدیر: بازیس جمعیتین ایقتیصادي حیاتینا خیدمت ائدیر، اوستقورومون سپئسیفیک خوصوصیتي بودور کي، جمعیته سیاسي، حوقوقي، ائستئتیک، مدني و س. ایدئیالارلا خیدمت ائدیر و جمعیتین اویغون دونیاگؤروشونو یارادیر. معلوم اولدوغو کیمي، اوستقوروم دگیشکندیر، بازیسدن آسیلیدیر. هر بازیسین اؤزونون اوستقورومو اولور، بازیس دگیشدیکده اوستقوروم ده دگیشیر. ایستر بازیس، ایسترسه ده اوستقوروم جمعیته خیدمت ائدرکن صینیفلره موناسیبتده لاقئید دئییل، حالبوکي دیل جمعیته خیدمت ائدرکن صینیفلره لاقئید موناسیبت بسله‌ییر، جمعیتین بوتون طبقه‌لرینه عئیني جور خیدمت ائدیر. بیر ایجتیماعي حادیثه کیمي دیلین سپئسیفیک خوصوصیتلریندن باشلیجاسي بودور کي، جمعیته موعین بیر ساحه ده خیدمت ائدن دیگر ایجتیماعي حادیثه لردن فرقلي اولاراق، دیل اینسان فعالیتي‌نین بوتون ساحه لرینده جمعیته خیدمت ائدیر. بونا گؤره دیلي دیگر ایجتیماعي حادیثه لردن هئچ بیري ایله عئینيلشدیرمک لماز.

دیل نه مدنیت فورماسي، نه موعین صینفین ایدئولوگییاسي، نه ده اوستقورومو دئییلدیر.

دیل و ایجتیماعي شعور

دیلین بیر ایجتیماعي حادیثه کیمي اساس خوصوصیتلریندن بیري ده اونون ایجتیماعی شوعورو ایفاده ائتمه‌سیدیر. باشقا ایجتیماعی حادیثه لر ده ایجتیماعی شوعورو ایفاده ائده بیلر. لاکین باشقا حادیثه لردن فرقلي اولاراق، دیل ایجتیماعی شوعورو هرطرفلي عکس و ایفاده ائدن یئگانه واسیطه‌دیر. ماتئریالیزم اؤیره‌دیر کي، ایجتیماعی شوعور ایجتیماعی معیشتي‌نین اینعیکاسیدیر. دیلله شوعورون موناسیبتینه حصر ائدیلمیش بیر اثرده یازیلیر: «دیل ده شوعور کیمي قدیمدیر، دیل باشقا اینسانلار اوچون مؤوجود اولان و یالنیز بونونلا دا منیم اؤزوم اوچون ده مؤوجود اولان پراکتیک رئال شوعوردور. شوعور کیمي دیل ده یالنیز احتیاجدان، باشقا اینسانلارلا اونسیت احتیاجیندان دوغور. هارادا موعین بیر موناسیبت مؤوجوددورسا، منیم اوچون مؤوجوددور. حئیوان هئچ بیر شئیه «موناسیبت» بسله‌میر، حئیوان اوچون اونون باشقالارینا موناسیبتي موناسیبت کیمي مؤوجود دئییلدیر. بئله‌لیکله، شوعور لاپ اولدن ایجتیماعي محصول اولموش و عومومیتله اینسانلار مؤوجود اولدوقجا بئله ده قالاجاقدیر».

مارکسیزم کلاسیکلرینین ایجتیماعی شوعورون ماهیتي حاقیندا سؤیله‌دیکلري دوزگون فیکیرلره باخمایاراق، چوخ واخت ایجتیماعی شوعور ایدئولوگییا و تفکورله قاریشدیریلیر. سون زامانلار بو قاریشیقلیق آرادان قالدیریلیر. مثلا، و. ف. زیبکوئتس یازیر: «شوعور تفکورون مضمونودور. شوعور اینسانلارین ایجتیماعی و شخصي پراکتیکاسي‌نین واسیطه‌لي، عوموميلشدیریلمیش فورمادا، باشقا سؤزله دئسک، مفهوم فورماسیندا اینعیکاسیدیر. ایجتیماعی شوعور جمعیتین بوتون معنوي اینکیشاف سوییه‌سي‌نین عومومي خاراکتئریستیکاسیدیر»2.

پسيخولوقلار شوعورا ايجتيماعى گئرچكليگين اينعيكاسي كيمي باخيرلار. اونلار شوعورون عمله گلمەسي اوچون يئني حيات فورماسيېنين-بشري وارليغين يارانماسيني ضروري حساب ائديرلر. حئيوانلاردا شوعور اولمور.، شوعور يوكسک درجەده اينكيشاف ائتميش اينسان بئيني‌نين محصولودور و بئينين نيطق فونكسياسى ايله علاقەداردير. شوعور اينسانين گئرچكليگه موناسيبتيدير. ک. ماركس يازير كي، منيم موحيطيمه منيم موناسيبتيم منيم شوعورومدور. دئمەلي شوعور واسيطەسيله اينسان اطراف موحيطى، وارليغي موجردلشديريلميش شكيلده عوموميلشديرير. حركتي ايرەليجەدن عقلي ايداره ائدير و فعاليتي‌نين نتيجەلريني قاباقجادان گؤرور. شوعور ايجتيماعى امگين محصولودور. نه قدر كي، اينسانين اولو اجدادي اولان اينسانابنزر مئيمون ايجتيماعى امكله مشغول اولمور، اطراف موحيط، دئمەلي، اؤزو كيمي وارليقلارا دا موناسيبت بسلەمير، نيطقه احتياج حيس ائتمير، بئله اولان تقديرده اونون شوعوروندان دانيشماق اولماز. ف. ائنقئلسين گؤستريگي كيمي اينسان، شوعور و نيطق عئيني زاماندا، ايجتيماعى امک پروسئسينده يارانير.

پسيخولقلار شوعور دئديكده اينساين بوتون روحي عالميني باشا دوشورلر. اونلار شوعورو فعاليت كيمي، پروسئس كيمي قبول ائديرلر. بو پروسئسده اينسان اطراف موحيطي و اؤزونو درک ائدير، باشقا اينسانلارلا موناسيبتده گئرچكليگي عكس ائتديرير و اطراف گئرچكليک حاقيندا بيليک الده ائدير. اينسان الده ائتديگي بيليگي اينعيكاس ائديلندن و اينعيكاس ائدندن آييرير. اينسان فعاليتي نتيجەسينده اطراف موحيطين عوموميلشديريلميش شكيلده قاورانيلماسي ايسه يالنيز ديل واسيطەسيله مومكوندور. بشريتين اطراف موحيط حاقيندا عصرلر بويو الده ائتديگي بيليكلر، ديلده مؤحكملنديريلير، نئجه دئيرلر، مادى عالمين اطراف موحيطين، گئرچكليگين اوبيئكتيو درک ائديلمەسي اوچون زمين يارادييلر. دئمەلي، بيليكلر شوعورون اؤزگيني تشكيل ائدير.

شوعور اينسان فعاليتي‌نين ايجتيماعى تشكيلي ايله علاقەدار اولاراق يارانان يئني كئيفيتلي پسيخولوژي پروسئسلردير. اينسانين ديل واسيطەسيله نظري عوموميلشديرمەلر آپارا بيلمک باجاريغي فردي اينسان «تجروبەسيني» اولكي نسيللرين «تجروبەسي» ايله عوض ائتمک ايمكاني وئرير. ديل ايجتيماعى ماهيت داشيديغي اوچون ايجتيماعى موحيطين محصولو اولان تفكور ده ايجتيماعى خاراكتئر داشىيير. هر بير اينسان اونو احاطه ائدن آداملارين فيكيرلشديگي كاتئقورييالارلا فيكيرلشير، اونلارين ايستيفاده ائتديكلري مفهوم و آنلاييشلاردان ايستيفاده ائدير، بونا گؤره ده ديل جمعيتين ياشاماسي اوچون ان ايلكين شرطلردن بيرينه چئوريلير.

دئييلنلردن بئله بير نتيجه چيخارماق لازيم دئييلدير كي، شوعور دا، تفكور ده يالنيز ايجتيماعى اولور، فردي شوعور، فردي تفكور مؤوجود دئييلدير. طبيعيدير كي،. ايجتيماعى شوعور آيري-آيري فردلر طرفيندن يارادييلر، اينكيشاف ائتديريلير و زنگينلشديريلير. بشريتين عصرلر بويو مدنيت. اينجەصنعت، علم و ادبيات، تئخنيكا ساحەسينده الده ائتديگي بوتون نايليتلر يالنيز فردي شوعور واسيطەسيله توپلانميشدير. ايجتيماعى شوعور يالنيز آيري-آيري فردلرين، جانلي آداملارين فردي شوعورو واسيطەسيله فعاليت گؤستريير. فردي شوعور آيري-آيري آداملاردا گئرچكليگين يوكسک اينعيكاسيدير. جمعيت يالنيز آيري-آيري فردلرين شخصي معيشتي اساسيندا اطراف موحيطي قاوراييير، باشا دوشور و دگيشير.

لاكين ايجتيماعى شوعوردا اولانلارين ديلين ماتئريال سيستئمينده عئيني ايله اينعيكاس اولوندوغونو دوشونمک اولماز. شوعور، اونون محصولو تفكور و تفكور كاتئقورييالاري، جوملەدن آنلاييش و مفهوملار ديله و ديل سيستئمينه نيسبتن داها موتحريكدير، داها سورعتله دگيشير. موختليف ديللرده جانسيز اشيالارين موختليف قراماتيک جينسلر، مثلا، روس ديلينده دروقا «يول» سؤزونون قادين پوت «يول» سؤزونون كيشي جينسينه عايد اولماسيني تفكور قانونلاري ايله ايضاح ائتمک مومكون دئييلدير، بو تيپلي ميثاللاري منطيقله اساسلانديرماق اولمور. ق. . وينكور يازير كي، «...ديل... اؤزونون بير دفعه يارانميش ماتئريال قورولوشونو قاليق شكلينده بو قورولوشو تؤرەتميش مدني اينكيشاف دؤورونو بيتيرديكدن سونرا دا اوزون زامان ساخلاماق قابيليتينه ماليكدير»[3].

ديلله شوعورون قارشيليقلي موناسيبتلريندن دانيشاركن بو پروبلئم اطرافيندا بوراخيلان بعضي مئتودولوژي سهولري ده گؤسترمک لازيمدير.

معلوم اولدوغو كيمي ماتئرياليست فلسفه شوعورون ـ صينفيليگيني قبول ائدير. پسيخولوگييايا حصر ائديلميش ادبياتدا دا شوعورون صينفيليگي حاقيندا فيكيرلره تصادوف ائديريک: «شوعور ايجتيماعى وارليغين اينعيكاسيدير. اينسانلارين ايجتيماعي وارليغي اونلارين ايجتيماعي شوعورونو تعيين ائدير. اينسانلارين ايجتيماعى وارليغي‌نين دگيشمەسي ايله ايجتيماعى شوعور دا دگيشير. صينيفلي جمعيت شرايطينده اينسانين شوعورو صينيفلي خاصيت داشىيير. اينسان شوعورو ايجتيماعي وارليغين دگيشيلمەسيندن نيسبتن لنگ گئدير، اوندان گئري قالير»[4].

بونونلا علاقەدار اولاراق، ن. ي. مارر و اونون آرديجيللارينين بوراخديقلاري بعضي مئتودولوژي سهولري نظردن كئچيرک. ن. ي. مارر ديلين صينفي و اوستقوروم خاراكتئرده اولماسى حاقيندا نظرييه ايرەلي سورموش، اونون آرديجيللاري ايسه بو نظرييەني اينكيشاف ائتديرميشديلر. ن.ي. مارر يازيردي: «صينفي اولمايان ديل يوخدور، بو سببدن ده صينفي اولمايان تفكور يوخدور»[5].

دیلین صینفي اولماسی نظریه‌سی‌نین طرفدارلاري دیلي ایدئولوگییانین محصولو حساب ائدیرلر. لاکین دیل ایدئولوگییانین محصولو دئییلدیر. عوموميتله، دیلین ماتئریال سیستئمینه داخیل اولان سؤزلرین بؤیوک اکثریتي‌نین معناسي ایدئولوگییایا، صینیفلره موناسیبتینه گؤره نئیترالدیر. محض بونا گؤره ده دیل ایدئولوگییا بویالي و بویاسیز فیکیرلري، موحاکیمه‌لري عئیني مووفقیتله ایفاده ائتمک قابیلیتینه مالیکدیر. بو خوصوصیتي اولماسا ایدي، دیل اؤز باشلیجا کوممونیکاتیو فونکسیاسی اولان عومومي اونسیت واسیطه‌سي اولماق وظیفه‌سیني یئرینه یئتیره بیلمزدي.

ن. ي. مارر و اونون آردیجیللارینین دیلین اوستقوروم خاراکتئرلي اولماسی حاقینداکي فیکیرلري ده یانلیشدیر. ن. ي. مارر دیلین اینکیشافیني جمعیتین اینکیشافي ایله، ایجتیماعی-ایقتیصادي فورماسییالارین اینکیشافي ایله عئینيلشدیریردي.،یازیردي: «تفکورون دگیشمه‌سي مجموعسو موختلیف تصروفات سیستئملریندن و اونلارا جاواب وئرن ایجتیماعی قورولوشدان دوغان سسلي نیطقین قورولماسي‌نین اوچ سیستئمیدیر:

1) موختلیف اساس و فونکسینال مضمونو اولمایان پولیسئمانتیک سؤزلو سینتئتیک نیطق قورولوشلو ابیتدایی کومونیزم،

2) امگین ایجتیماعی بؤلونمه‌سي زمینینده موختلیف تصروفات نؤوعلرینین آیري اولماسینا اساسلانان ایجتیماعی قورولوش، یعني جمعیت پئشه‌لر اساسیندا بؤلونور، واحید جمعیت ابیتدایی سئخلر شکلینده ایستئحصال-تئخنیکا قروپلارینا بؤلونور، بو قورولوشا نیطق حیصه لرینین، فرازادا - موختلیف جومله‌لرین، جومله‌لرده اونون موختلیف حیصه لرینین آیریلماسي اویقون گلیر، بو قورولوشدا سونرالار مورفولوژي عونصورلره چئوریلن موختلیف سؤزلر یارانیر، سؤزلرده اساس معنالار فرقلندیریلیر و اساس معنا ایله یاناشي سؤزه فونکسینال معنا دا آرتیریلیر،

3) امگین تئخنیکي بؤلوندویو، فلئکتیو قایدالي مورفولوگییاسي اولان سیلکلي یاخود صینیفلي جمعیت»6.

دیلي اوستقوروم حساب ائدنلر دیللین تاریخي اینکیشافي خوصوصیتلریني باشا دوشمورلر. دیلین اینکیشافي تاریخي دیلده دانیشان خالقین ایقتیصادي اینکیشافي، خوصوصن کئچیردیگي ایجتیماعی فورماسییالارلا قطعیین عوضوي صورتده باغلي دئییلدیر. بو و یا دیگر قراماتیک فومانین یارانماسي جمعیتین ایقتیصادي قورولوشو خوصوصیتلري ایله علاقه‌دار دئییل، ایجتیماعی فورماسییالارین دگیشمه‌سي دیلین یاخود دیلین آیري-آیري کاتئقورییالارینین دگیشمه‌سینه سبب اولا بیلمز. هر هانسي خالقین ایقتیصادي-ایجتیماعی و دیلي‌نین اینکیشافي تاریخیني توتوشدورساق، بو فیکیر تصدیق ائدیله بیلر. محمد فوضولي‌نین یازیب-یاراتدیغي دؤوردن اینديیه‌دک آذربایجان خالقي اوچ ایجتیماعی فورماسییا (فئودالیزم، کاپیتالیزم، سوسیالیزم) کئچیرمیشدیرسه ده دیلیمیز ائله بیر اهمیتلي دگیشیکلیگه اوغرامامیشدیر. خوصوصن آذربایجان دیلي‌نین قراماتیک قورولوشوندا آز-چوخ نظره چارپان دگیشیکلیک باش وئرمه‌میشدیر.

دیلله شوعورون موناسیبتي مساله‌سینده بوراخیلان سهولردن بیري ده اولارین وحدتي‌نین پوزولماسي، بو قارشیلیقلي موناسیبتده دیله اوستونلوک وئریلمه‌سیدیر. بو ایدئیانین طرفدارلاري دیلي گئرچکلیگین یارادیجیسي حساب ائدیر، اونون اینسان شوعورونو فورمالاشدیردیغیني ایدیعا ائدیرلر. بئله فیکیر ایلک دفعه اون سککیزینجی عصر آلمان رومانتیکي اي. هئردئرین اثرلرینده ایره‌لي سورولسه ده اون دوققوزونجو عصرده آلمان دیلچیسي، عومومي دیلچیلیگین بانیسي هومبولدتون اثرلرینده اؤز عکسیني داها قاباریق شکیلده تاپیر. هومبولدتا گؤره، دیل اینسانلارین طبیعتي‌نین اؤزونده مؤوجوددور، اولارین روحي قووه‌سي‌نین اینکیشافي و دونیاگؤروشونون اینکنشافي اوچون ضروریدیر. دیل خالق روحونون ضروري تظاهورودور، خالقین دیلي اونون روحودور. .موختلیف خالقلارین دیللرینین قورولوشو اونا گؤره موختلیفدیر کي، اونلارین روحلاري دا موختلیفدیر. دیل نئجه فورما قبول ائتمه‌سیندن آسیلي اولماياراق خالق حیاتي‌نین روحي تجسومودور. دیل، نئجه دئیرلر، اینسانلا طبیعتین اونا تاثیر ائدن داخیلي و خاریجي اوبرازي آراسیندا دورور. اینسانین اطراف موحیطي قاوراماسي و فعالیت گؤسترمه‌سي اونون تصوورروندن آسیلي اولدوغو اوچون اونون اشیالارا موناسیبتي تاماميله دیلله موعین اولونور و ایفاده ائدیلیر. هومبولدتون فیکیرلري سونرالار یئني هومبولدتچولار طرفیندن داها دا اینکیشاف ائتدیریلمیشدیر.

البته، هومبولدتون ایره‌لي سوردویو فیکیرلري بوتونلوکله سهو آدلاندیرماق اولماز. چوخ واخت دیل تفکور پروسئسینده تنظیمله‌ییجي رولونو اوینايیر. لاکین بو فیکري بوتؤولوکده قبول دا ائتمک اولماز. هر شئیدن اول، دیل اطراف موحیطین اینسان بئینینده اینعیکاسي اساسیندا یارانیر، دیل عالمي یارادان موستقیل قووه دئییلدیر. بوندان علاوه، حاضیردا ثوبوت ائدیلمیشدیر کي، تفکور فورما و کاتئقورییالاري، بوتون خالقلاردا عئیني‌دیر، دئمه‌لي، اطراف موحیطین موختلیف میلتلرین نوماینده‌لرینین بئینینده اینعیکاسي دا عئیني‌دیر، حالبوکی خالقلارین دیللري موختلیفدیر.

دیلین اینکیشافي بیلاواسیطه اولماسا دا، دولاییسي ایله اینسان جمعیتي‌نین دگیشمه‌سیندن آسیلیدیر. دیل ایجتیماعی حادیثه اولدوغو اوچون جمعیتده باش وئرن بعضي دگیشیکلیکلر دیلین اینکیشافینا اؤز تاثیریني گؤسترمه‌یه بیلمز. دیلین اینکیشافي‌نین جمعیتین وضعیتیندن آسیلي اولماسي باره‌ده بیر سیرا فیکیرلري نظردن کئچیرک.

هر شئیدن اول دیلین اینکیشافینا جمعیتین سوسیال تشکیلي اؤز تاثیریني گؤستریر، جمعیتین سوسیال وضعیتي دیلده اؤز عکسیني تاپیر. هله قدیم زامانلاردان نظره چارپیردي کي، دیلین وضعیتي دؤولتین فورماسیندان و ایقتیصادي فورماسیی‌نین خاراکتئریندن خئیلي درجه‌ده آسیلیدیر. مثلا، فئودالیزم دؤوروندە دؤولت چوخلو میقداردا کیچیک فئودالّیقلارا پارچالانیر. هر بیر فئودال و موناستیر تورپاغي اؤز-اؤزلوگونده کیچیک بیر دؤولته بنزه‌ییر. فئودالّیقلار آراسیندا سیاسی، ایقتیصادي و مدني علاقه‌لر حدیندن آرتیق ضعیف اولور. طبیعي کي، جمعیتین بئله قورولوشو کیچیک محلي دیالئکت و لهجه‌لرین یارانماسي اوچون شرایط یارادیر. جمعیتین فئودال داغینیقلیغي نه قدر قووتلي اولارسا، دیالئکتلر آراسینداکي اوزاقلاشمالار دا بیر او قدر گوجلو اولار. فئودالیزم جمعیتینده دیلین اساس وارلیق فورماسي محلی دیالئکتلردیر. موعاصیر دیلده مؤوجود اولان دیالئکتلر فئودال پراکنده‌لیگي‌نین دیلده عکس اولونماسیدیر.

روس دیلچیسي پ. س. کوزنئتسووون آپاردیغي تدقیقاتلار گؤستریر کي، کئچمیشده مولکدار اکینچیلیگي‌نین گوجلو اینکیشاف ائتدیگي روسیانین مرکزي قاراتورپاق زوناسیندا ایندي چوخلو لهجه‌لر موحافیظه ائدیلیب ساخلانمیشدیر. حالبوکی شیمالدا مولکدار اکینچیلیگي‌نین ضعیف اینکیشاف ائتدیگي و کندلیلرین ایش، قازانج آردینجا شهرلره و باشقا قوبئرنییالارا گئتدیکلري یئرلرده بیر لهجه چوخ گئنیش اراضیني احاطه ائدیر. دیالئکتلرین بیرلشیب بیر دیل حالیندا تمرکوزلشمه‌سي یاخود دیالئکتلرین بیر- بیریندن آرالانیب یئني دیللر عمله گتیرمه‌سي ده جمعیتین وضعیتي ایله علاقه‌داردیر. ف. ائنقئلس «عایله‌نین، خوصوصي مولکیتین و دؤولتین منشایي» آدلي اثرینده بو پروسئسلري گؤزل ایضاح ائتمیشدیر. محلی دیالئکتلرین ایشلندیگي اراضیلر آراسینداکي سیاسی، ایقتیصادي و مدني علاقه‌لر مؤحکملندیکده، فئودال پراکنده‌لیگي آرادان قالدیریلدیقدا دیالئکتلر یاخینلاشیر، بیر دیل حالیندا تمرکوزلشیر. عکسینه، فئودال پراکنده‌لیگي گوجلندیکده، محللي دیالئکتلرین ایشلندیگي اراضیلر آراسینداکي هر جور سیاسی، ایقتیصادي و مدني علاقه‌لر اوزون مودت اوچون یاخود همیشه‌لیک کسیلدیکده دیالئکتلر آراسینداکي فرق آرتیر، بؤیویور، کسکینلشیر، دیالئکتلر بیر-بیریندن اوزاقلاشیر و موستقیل دیللره چئوریلیر. منشاجه قوهوم اولان دیللر محض دیالئکتلرین بیر-بیریندن بو جور اوزاقلاشیب موستقیللشمه‌سي اي نتیجه‌سینده عمله گلمیشدیر.

کاپیتالیزمین یارانماسي مرکزي دؤولتین گوجلنمه‌سینه سبب اولور، چونکي فئودال پراکنده‌لیگي کاپیتالیزمین اینکیشافینا مانع اولور. فئودال پراکنده‌لیگي‌نین آرادان قالدیریلماسي، مرکزي دؤولتین گوجلنمه‌سي و کیچیک کینیازلیقلارین یئرینده یاخشي تشکیل اولونموش واحید دؤولتین یارادیلماسي اینکیشاف ائتمکده اولان کاپیتالیزمه بیر نئچه سببدن لازیم ایدي:

1. گوجلو مرکزي دؤولت بورژوازیی‌انین منافعیني اؤلکه‌نین بوتون اراضیسینده داها یاخشي مودافیعه ائدیردي؛

2. مرکزي دؤولت بورژوازیی‌انین بؤیوک احتیاج حیس ائتدیگي واحید داخیلي بازار یارادیردي؛

3. واحید داخیلي بازارین یارانماسي صنایع‌نین اینکیشافینا، میلی بورژوازیی‌انین دونیا بازارینا چیخماسینا و باشقا اؤلکه‌لرین بورژوازیاسي، صنایعسي ایله مووفقیتله رقابت آپارماسینا گئنیش ایمکانلار آچیردي.

کاپیتالیزمین مئیدانا چیخماسي میلتین مئیدانا چیخماسینا، سونونجو عامیل ایسه میلی دیلین یارانماسي و فورمالاشماسینا سبب اولدو. میلی دیل تدریجن ادبي دیله چئوریلیر و بوتون واسیطه‌لرله تبلیغ ائدیلیر. مطبوعات و تحصیلین عومومميلي ادبي دیل اساسیندا آپاریلماسي میلی دیلین محللي دیالئکتلره تاثیریني گوجلندیریر، میلی ادبي دیلله دیالئکتلر آراسیندا فرقلرین گئتدیکجه آزالماسینا سبب اولور. بورژوا جمعیتینده میلی تمرکوزلشمه ایله یاناشي اونون تام عکسي اولان دیفئرئنسیاللاشما حادیثه‌سي ده گئدیر - جمعیت سوسیال قروپلارا پارچالانیر. جمعیتین سوسیال قروپلارا پارچالانماسي میلی دیلده سوسیال دیالئکتلرین، ژارقون، آرقو و س. مئیدانا چیخماسینا سبب اولور.

صینیفلي جمعیتده میلتین تمرکوزلشمه‌سي بعضاً میلتچیلیگین تظاهورونه سبب اولور. میلتچیلیک ایسه دیل سیاستینه گوجلو تاثیر ائدیر. بو تاثیر اؤزونو موختلیف فورمالاردا گؤستئریر:

1. دیلده پوریزم عنعنه لري گوجله‌نیر. مثلا، تورکییه‌ده رئسپوبلیکا قورولدوقدان سونرا میلی شوعورون اویانماسي ایله علاقه‌دار، میلی دیلین غئیري-تورک عونصورلردن تمیزلنمه‌سي شواري مئیدانا آتیلیر، عرب و فارس دیللریندن آلینمیش سؤزلرین عوضینه میلی تورک سؤزلریندن ایستیفاده ائدیلیر. سون 50 ایلده تورک دیلي‌نین لوغت ترکیبي‌نین 30-35 فایضی یئنیلشدیریلمیشدیر.

2. چوخ‌میلتلي دؤولتلرده بیر دیلین - حاکیم میلتین دیلي‌نین اینحیصاري یارادیلیر، آزلیقدا قالان میلت و خالقلارین دیللري سیخیشدیریلیر. چاریزمین حاکیمیتي شرایطینده روسیادا روس دیلي‌نین ایحیصارینین یارادیلماسي، پولیاک، بئلوروس و دیگر آزلیق تشکیل ائدن خالقلارین دیللرینین سیخیشدیریلماسي بونا میثال اولا بیلر.

3. اؤلموش، تاریخ صحیفه سیندن چیخمیش دیل دیریلدیله، برپا ائدیله بیلر. ایکینجي دونیا موحاریبه‌سیندن سونرا ایزرایل دؤولتي یارادیلدیقدا قدیم یهودي دیلي بو اؤلکه اوچون دؤولت دیلي اعلان ائدیلدي. اؤلو قدیم یهودي دیلي ایوریت (عیبریت) آدي ایله مکتبلرده تدریس اولونماغا باشلادي. موعاصیر یونانیستاندا کافارئووس آدلي آرخایک اوسلوبون فعالیت گؤسترمه‌سي محو اولموش دیلین قیسمن برپا ائدیلمه‌سینه نومونه اولا بیلر. کافارئووس اوصولو اؤلو قدیم یونان دیلي ایله جانلي، موعاصیر، یئني یونان دیلي آراسیندا بیر نؤوع گوزشت، کومپرومیس تشکیل ائدیر.

جمعیتین سوسیال دیفئرئنسیاسی دا دیلده اؤز عکسیني تاپا بیلر. موطلق عئیني ترکیبلي اینسان جمعیتینه تصادوف ائتمک مومکون دئییلدیر. جمعیت صینفي، سیلکي، املاکي، پئشه و س. باخیمدان طبقه‌لره بؤلونور. بئله طبقه‌لشمه دیله ده اؤز تاثیریني گؤستریر، دیلده سوسیال دیالئکتلر یارانیر. ایجتیماعی ایستئحصالین مورکبلشمه‌سي و امگین بؤلونمه‌سي دیلده دیفئرئنسیاسییا حادیثه‌سی‌نین گوچلنمه‌سینه سبب اولور. بو خوصوصیت اؤزونو ان چوخ لئکسیکا، خوصوصن تئرمینالوگییا ساحه‌سینده گؤستریر. هر پئشه و صنعت ساحه‌سي‌نین اؤز خوصوصي تئرمینالوگییاسي یارانیر، بیر پئشه ساحیبي دیگر پئشه ساحه‌سینده ایشله‌دیلین تئرمینلری یا باشا دوشمور، یا دا چتین باشا دوشور. پئشه لئکسیکاسي ایله یاناشي آرقو، ژارقون و س. اوچون تیپیک اولان لئکسیکا دا یارانیر، مثلن، طلبه، اوغرو و س. ژارقونو لئکسیکاسي.

عادتن، جمعیتین سوسیال دیفئرئنسیاسیاسی ایله علاقه‌دار اولان دیلین سوسیال دیفئرئیسیاسیاسی دیلین لئکسیکاسي ساحه‌سینده اؤز تاثیریني گؤستریر. لاکین ائله حاللارا دا تصادوف ائدیلیر کي، دیلین دیفئرئنسیاسیاسی قرامماتیکا ساحه‌سینه ده نوفوذ ائدیر. شرق دیللریندن بعضیلرینده، مثلا، یاپون و کورئیا دیللرینده، دانیشانین موصاحیبینه موناسیبتیندن آسیلي اولاراق، فعلین موختلیف فورمالاري ایشله‌دیلیر. کورئیا دیلینده فعلین خیطاب، نزاکت. حؤرمت، قابا و س. جاواب فورمالاري معلومدور. لاکین قئید ائتمک لازیمدیر کي، دیلین بو جور سوسیال دیفئرئیسیاسیاسی‌نین قرامماتیکایا تاثیري یالنیز فعلین موختلیف نزاکت درجه‌سي ایله علاقه‌دار فورمالارینین ایشلنمه‌سي ایله محدودلاشیر، دیلده خوصوصي صینفي قرامماتیک قورولوشون یارانماسینا سبب اولمور.

صینفي دیفئرئنسیاسییا بعضی جمعیتین موعین ایجتیماعی طبقه‌سي‌نین عوموم‌خالق دانیشیق دیلیندن فرقلنن ادبي دیل یاراتماسي فورماسیندا دا دیله اؤز تاثیریني گؤستریر. مثلا، آ. پ. بارانیکوو عصریمیزین 30-جو ایللرینین اوللري اوچون هیندیستان دیللرینین وضعیتیندن بحث ائدرکن یازیر کي، هیندیستانین موعاصیر ادبي دیللري حاکیم صینیفلرین منافعینه خیدمت ائتمک اوچون اویغونلاشدیریلمیشدي، پرولئتاریات و کندلیلرین گئنیش کوتله‌سي اوچون چتین آنلاشیلیر. چوخ واخت موعین ایجتیماعی طبقه‌لر گئنیش خالق کوتله‌سیندن فرقلنمک اوچون آرتیق ایستیفاده‌دن چیخمیش بیر دیلي اؤز آرالاریندا اونسیت واسیطه‌سي کیمي قبول ائدیرلر. مثلا، 1951-جي ایلده 555 نفر، 1961-جي ایلده 2،5 مین نفر هیندلي سانسکریت دیلیني آنا دیلي آدلاندیرمیش، 200 مین نفره یاخین هیندلي ایسه سانسکریت دیلیني ایکینجي دیل حساب ائتدیگیني سؤیله‌میشدیر[7].

دئموقرافیک دگیشیکلیکلر ده دیلده اؤز عکسیني تاپیر.

دئموقرافیک دگیشیکلیک دئدیکده اهالي‌نین آرتماسي یاخود آزالماسی، شهر و کند اهالیسي آراسینداکي نیسبتین دگیشمه‌سي، اهالي‌نین ائتنیک ترکیبي و س. نظرده توتولور. اینقیلابدان سونرا شهر اهالیسي‌نین آرتماسي شهر کوینئسي‌نین 8 ایشلنمه دایره‌سیني گئنیشلندیردي، دیگر طرفدن، موختلیف دیالئکتلرین نوماینده‌لرینین صنایع مرکزینه گلمه‌سي و اونسیتده اولماسي ادبي دیلین ایشلنمه دایره‌سي‌نین خئیلي گئنیشلنمه‌سینه دیگر طرفدن ایسه دیالئکت نیطقي‌نین خئیلي محدودلاشماسینا سبب اولدو. صنایع‌نین اینکیشافي ایله علاقه‌دار کند اهالیسي‌نین شهره آخماسي ادبي دیله ده تاثیر گؤستریر.

چوخ‌میلتلي دؤولتلرین خاراکتئري ده دیلین وضعیتینه تاثیر گؤسترن فاکتورلاردان بیریدیر. بئله دؤولتلرده، بیر قایدا اولاراق، بیر دیل اساس اونسیت واسیطه‌سي رولو اوینابیر. آمئریکا بیرلشمیش شتاتلاریندا اینگیلیس، هیندیستاندا هیندي دیللري بو قبیلدندیر.

اهالي‌نین بیر یئردن باشقا یئره کؤچمه‌سي ده دیالئکت فرقلرینین گوجلنمه‌سینه، حتا یئني دیلین یارانماسینا سبب اولا بیلر. مثلا قدیم نوروئچلیلرین ایسلاندییا آداسینا کوچمه‌سي اصلینده قدیم نوروئچ دیلي‌نین کونسئرولشمیش فورماسي اولان ایسلاند دیلي‌نین یارانماسینا سبب اولموشدور. آفریکادا آفریکاانس دیلي‌نین، برازیلییادا برازیلییا پورتوگیز دیلي‌نین یارانماسي دا بو فاکتورلا علاقه‌داردیر.

ایشغالچیلارین بؤیوک کوتله حالیندا بیر اؤلکه‌یه آخماسي دیل دگیشمه‌لرینه سبب اولور. اوردو دیلي‌نین فورمالاشماسي بونا میثال اولا بیلر. هیندیستانین شیمالینا کوتلوي صورتده گلن فارس دیلینده دانیشان موسلمانلارلا یئرلي پنجاب و هیندي دیللرینین بیر نئچه عصرلیک سیاسی، ایقتیصادي و اینضیباطی موناسیبتي اساسیندا هیندوستاني (اوردو) دیلي یارانمیشدیر. یاددیللي خالقلارین کوتلوي صورتده آخیني یئرلي

دیللرین سیخیشدیریلیب تاماميله آرادان چیخاریلماسي ايله ده نتيجه‌لنه بیلر. فرانسادا قاللارین، بولقاریستاندا فراکییالیلارین، اوکراینادا سکیفلرین، آذربایجاندا ایراندیللي قبیله‌لرین تاریخ صحنه‌سیندن چیخماسي بونون نتیجه‌سیدیر.

جمعیتین موختلیف ایقتیصادي اینکیشاف سوییه‌سینده اولماسي دا دیلده ایزلر بوراخیر. اؤلکه‌نین آیري-آیري رایونلارینین ایقتیصادي جهتدن غئیري-برابر اینکیشافي دا موعین حاللاردا دیل دگیشمه‌لرینه سبب اولا بیلر. ادبي دیللرین فورمالاشماسي تاریخیندن معلومدور کي، ایقتیصادي جهتدن داها چوخ اینکیشاف ائتمیش اراضي‌نین دیالئکتي عموم‌میلي ادبي دیلین یارانماسي اوچون بازا تشکیل ائدیر. مثلا، داشکند دیالئکتي اؤزبک ادبي دیلي اوچون، باکي دیالئکتي آذربایجان ادبي دیلي اوچون، موسکوا دیالئکتي روس ادبي دیلي اوچون بازا اولموشدور. تاریخدن ائله حاللار دا معلومدور کي، ایقتیصادي جهتدن اینکیشاف ائتمیش اراضیده ایشلنن دیالئکت بوتون اؤلکه اوچون میلي دیله چئوریلیر. مثلا آتتیکا دیالئکتي عموم‌یونان دیلي اوچون کوینئ اولموش، لاتین دیلي اوللر لاتسیوم اَیالتي‌نین دیالئکتي اولموش، ایل دؤ فرانس اَیالتي‌نین دیالئکتي ایسه سونرالار فرانسیز دیلي‌نین یارانماسیندا اساس رول اوینامیشدیر.

ایقتیصادي جهتدن اینکیشاف ائتمه‌میش اؤلکه‌ده دیالئکت پارچالانماسي‌نین درجه‌سي یوکسک اولور. او. یئسپئرسئنین وئردیگي معلوماتا گؤره، آوسترالییانین بیر نئچه میلیک آبوریگئن اهالیسي 200 دیالئکتده دانیشیر. عکسینه، صنایع‌نین جوشغون اینکیشافي، صنایع مرکزلرینین یارانماسي موختلیف دیالئکت نوماینده‌لرینین بیر اراضیده یاشاماسینا دایمي اونسیتده اولماسینا و دیالئکت پارچالانماسي‌نین آرادان قالخماسینا سبب اولور.

اوستقوروم خاراکتئرلي حادیثه‌لر ده دیله تاثیر گؤستریر. اؤلکه‌میزده اوللر یازیسي بئله اولمایان بیر سیرا دیللر میلی ادبي دیل سوییه‌سینه یوکسلمیش، آزلیق تشکیل ائدن خالقلار اؤز دیللرینده مکتب و مطبوعات یاراتمیش، ادبیات و اینجه‌صنعتي اؤز میلی دیللرینده اینکیشاف ائتدیرمیشلر، بوتون خالقلارینین دیللري اوچون سجییه‌وي اولان پروسئسلر-دیلین ایجتیماعی فونکسیاسي‌نین گئنیشلنمه‌سي، اوسلوبلارین اینکیشافي، موعین دیل نورمالارینین حاضیرلانماسي، دیلین لوغت ترکیبي‌نین چوخالماسي-بوتون بونلار لئنین میلی سییاستین نتیجه‌سیدیر و اوستقورومون دیلین اینکیشافیندا نئجه رول اوینایا بیله‌جگینه پارلاق نومونه‌دیر.

موعین شرایطده دین ده دیلین اینکیشافي و یاییلماسیندا موعین رول اوینایا بیلر. معلوم اولدوغو کیمي، هر بیر دین موعین دیله مؤحتاجدیر. بونا گؤره ده دین موعین بیر دیلین اینکیشافیندا ماراقلیدیر. «دیني» دیللر اولان لاتین و عرب دیللرینین گئنیش یاییلماسي بونونلا علاقه‌داردیر. دینین یاییلماسي همین دیني قبول ائدن یاددیللي خالقین دیلي‌نین اینکیشافینا دا تاثیر ائدیر. معلومدور کي، ایسلام دیني‌نین یاییلماسي تاثیري آلتیندا، دئمک اولار کي، بوتون شرق دیللرینه چوخلو میقداردا عرب سؤزلري و تئرمینلري داخیل اولموشدور. بوندان باشقا، موقدس کیتابلارین نشري بیر سیرا خالقلار اوچون یازي تاریخي‌نین باشلانغیجینا سبب اولموشدور. مثلا، خریستیانلیغین قبولو و خریستیان موقدس کیتابلارینین نشري سلاویان خالقلارینین یازیسیني یاراتمیشدیر.

اوستقوروم تیپلي حادیثه لرین دیله تاثیریندن دانیشارکن گؤرکملي یازیچیلارین دیلین اینکیشافینداکي رولونو اونوتماق اولماز. پوشکینین روس ادبي دیلي‌نین، دانته‌نین ایتالیان ادبي دیلي‌نین، سئروانتئسین ایسپان ادبي دیلي‌نین، واقیفین آذربایجان ادبي دیلي‌نین. شوتا روستاوئلي‌نین گورجو ادبي دیلي‌نین یارانماسي و اینکیشافینداکي رولو هامییا معلومدور.

جمعیتده صینیفلرین و میلتچیلیک منافعی‌نین مؤوجودلوغو دا دیلین اینکیشافینا تاثیر گؤستریر. دئییلنه گؤره هیندیستاندا مؤوجود.اولان ایکي بؤیوک دیل-هیند و اوردو دیللري بیر-بیرینه او قدر یاخیندیر کي، اونلاري بیر دیل حالیندا بیرلشدیرمک چوخ آساندیر. لاکین بونون اوچون هیندي دیلینده سانسکریت عونصورلریني، اوردو دیلینده ایسه عرب و فارس دیللري عونصولریني محدودلاشدیرماق لازیمدیر. آنجاق بیر زامانلار اینگیلیس بورژوازییاسي و دین خادیملري بو دیللرین بیرلشمه‌سینده ماراقلي اولمادیقلاري اوچون بو دیللر آراسینداکي فرقلري هر واسیطه ایله قورویوب ساخلاماغا چالیشیردیلار.

جمعیتین مدني اینکیشافي دا دیله اؤز تاثیریني گؤستریر. صنایع، کند تصروفاتي، تئخنیکا، علم و مدنیتین اینکیشافي دیلده یئني آنلاییشلارین. یئني مفهوملارین یارانماسینا سبب اولور. یئني آنلاییشلار دیلده یئني سؤزلرین مئیدانا گلمه‌سیني طلب ائدیر: بئله‌لیکله، دیلین لئکسیک ترکیبي اینکیشاف ائدیر. یئني سؤزلر ایلک نؤوبه‌ده صنایع، تئخنیکا و علمین موختلیف ساحه‌لرینه عاید یارانیر و بعضي کؤهنه تئرمینلر اؤز معناسیني دگیشیر. اهالي‌نین مدني سوییه‌سي‌نین یوکسلمه‌سي ادبي دیلین ایشلنمه دایره‌سي‌نین گئنیشلنمه‌سینه، بو عامیل ایسه اؤز نؤوبه‌سینده محللي دیالئکتلرین فونکسیاسي‌نین دارالماسینا سبب اولور. ادبي دیلین فونکسیاسي‌نین گئنیشلنمه‌سي سوسیال دیالئکتلرین وضعیتینده ده دگیشیکلیک عمله گتیریر. اهالي‌نین شیفاهي دانیشیق نیطقینده کیتاب و خوصوصي لئکسیکادان ایستیفاده ائتمه‌سي عوموميتله، لئکسیکانین نئیترال طبقه‌سي‌نین گئنیشلنمه‌سي ایله نتیجه‌لنیر. ادبي دیلین فونکسیاسي‌نین گئنیشلیمه‌سي ایله علاقه‌دار اولاراق ایستر شیفاهي، ایسترسه ده یازیلي نیطقین اوسلوبلارینین آرتماسي، اوسلوبلارین اینتئنسیو شکیلده دیفئرئنسیاللاشماسي حادیثه‌سي باش وئریر. دیگر طرفدن، ادبي دیلین فونکسیاسي‌نین گئنیشلنمه‌سي واحید اورفوقرافیک، اورفوئپیک و قراممانیک نورمالارین ترتیب ائدیلمه‌سیني گونون واجیب مساله‌سي کیمي قارشییا قویولور.

نهایت، مدنیتین اینکیشافي باشقا خالقلارلا علاقه‌لرین گئنیشلنمه‌سینه، دیلده بین‌المیلل سؤز و تئرمینلرین چوخالماسینا سبب اولور.

جمعیت و دیلین فورمالاشماسی

دیلي جمعیت یارادیر و اونون کوممونیکاتیو واسیطه کیمي اینکیشافینا همیشه نظارت ائدیر.

طبیعیدیر کي، دیل جمعیتین بوتون عوضولري طرفیندن بیر یئرده عئیني زاماندا بیردن-بیره بوتؤو حالدا یارادیلا بیلمزدي. دیلین آیري-آیري سؤزلري و آیري-آیري فورمالاري جمعیتین آیري-آیري عوضولري - فردلري طرفیندن یارادیلیر. آیري-آیري سؤز و فورمالارین یارادیلماسي اوچون تشببوث لازیمدیر؛ بیر سیرا سببلر اوزوندن جمعیتین بوتون عوضولري عئیني زاماندا تشببوث ایره‌لي سوره بیلمز. لاکین اینسانلارین پسیخو-فیزیولوژي قورولوشونون عئینيلیگي، هامیدا ایجتیماعی شوعورون مؤوجودلوغو، آسسوسیاسییانین عوموميلیگین هامي‌نین اویغون تشببوث ایره‌لي سوره بیلمه‌سي پوتئنسیالي یارادیر. اونا گؤره ده بیر فرد طرفیندن ایره‌لي سورولن تشببوث باشقالاري طرفیندن ده ایره‌لي سوروله بیلر. محض بونون اوچوندور کي، بیر فردین ایره‌لي سوردویو تشببوث باشقا فردلرین پوتئنسیال تشببوثلري ایله دیسسویانس یارادیرسا، باشقا فردلر طرفیندن، دئمه‌لي، جمعیت طرفیندن قبول ائدیلیر و دیل حادیثه‌سینه، دیل فاکتینا چئوریلیر. اکثر حاللاردا یئني سؤز و فورما شوعورلو صورتده یارادیلیر، دیلده آرتیق مؤوجود اولان مودئله اساسلانیر. مثلا، آذربایجان دیلینده آرتیق مؤوجود اولان سؤزیاراتما مودئلینه گؤره، اشیا آدي بیلدیرن سؤزلرین اوزرینه- چی،- جی شکیلچیسي آرتیرماقلا پئشه بیلدیرن یئني سؤز یارانیر. آذربایجان دیلینده قدیم زامانلاردان «دیل» سؤزو مؤوجوددور. علمین اینکیشافي ایله علاقه‌دار اولاراق دیلین تدقیقي ایله مشغول اولان آداملار مئیدانا چیخدیقدا دمیرچي، اودونچو، آراباچي، ناخیرچي، سوجو و س. سؤزلره آنالوگییا اولاراق مؤوجود مودئل و حاضیر ماتئریال اساسیندا دیلچي سؤزو یارادیلدي. بیر سیرا حاللاردا جمعیت اینتویتیو صورتده، سؤوقي-طبیعي ایله یئني یارانان سؤزون دیل اوچون یارارلي اولوب-اولمادیغیني تعیین ائدیر. بو باخیمدان روس دیلینده کوپئیکا سؤزونون یارانماسیني نظردن کئچیرک. 1535-جي ایلده کنیاز ایوان واسیلیئویچین امري ایله اوزرینده الینده نیزه توتان آتلي شکلي حک ائدیلمیش سیکه کسیلیر و اونو (کوپئینایا دئنقا» (کوپییٔ «نیزه» دئمکدیر) آدلاندیریرلار. آز سونرا اونو روس دیلینده‌کي آنالوژي مودئل اوزره (کوژانکا، کاستورکا و س. کوپئیکا آدلاندیریرلار. عئیني زاماندا موسکووکا (موسکووسکایا دئنقا) و یا نووقورودووکا (نووقورودسکایا دئنقا) پول واحیدلري ده یارادیلیر. سونرالار واحید روس دؤولتي یارادیلدیقدا جوغرافي باخیمدان نئیترال اولان کوپئیکا سؤزو اؤز رقیبلري موسکووکا و نووقورودکا سؤزلرینه غالیب گلیر.

بعضاً دیلده مووفقیتسیز سؤزلر ده یارادیلیر. لاکین اکثر حاللاردا بئله سؤزلر جمعیت طرفیندن رد ائدیلیر. جمعیت دیله اونون داخیلي اینکیشاف قانونلارینا یابانچي اولان عونصورلرین داخیل ائدیلمه‌مه‌سي‌نین قایغیسینا قالمالیدیر.

دیلین اینکیشافي‌نین جمعیتین وضعیتیندن آسیلیلیغي پروبلئمیندن دانیشارکن گؤستریلمیشدي کي، جمعیت قیسا مودتده دیلین لوغت ترکیبینده نظره چارپاجاق درجه‌ده دگیشیکلیک عمله گتیره بیلر. عصریمیزین 30-جو ایللریندن سونرا موعاصیر تورک دیلي‌نین لوغت ترکیبي‌نین یئني لشدیریلمه‌سي باره‌ده سؤیله‌دیگیمیز سؤزلري عئیني ایله ماجار دیلي حاقیندا دا دئمک اولار. 18-جي عصرده ماجار دیلي‌نین زنگینلشدیریلمه‌سي گئنیش ووسعت آلیر و حتا ي. بالاششانین فیکرینجه، ساغلام اولمایان مجرایا دوشور. لاکین مؤلیفین فیکرینجه، سؤز یاراتمانین بو اوصوللاري دیلین طبیعي اینکیشافي ایله ضیدیته گیریردیسه ده، ماجار دیلي‌نین لئکسیکاسیني چوخلو میقداردا یئني و لازیملي سؤزلرله زنگینلشدیردي[9].

سؤزیاراتمانین ائله ساحه‌لري ده واردیر کي، یئني سؤزلرین حیاتيلیگي‌نین تصدیقینده جمعیت، دئمک اولار کي، هئچ بیر رول اوینامیر. بو هر شئیدن اول، خوصوصي تئرمینلرین یارادیلماسینا عاید ائدیلیر. مثلا، کشف ائدیلن کومئتایا و یا دیگر سما جیسمینه اونو تاپانین آدینین وئریلمه‌سي یاخود قانونا، کشف، حادیثه، مینئرالا اونو کشف ائدنین آدینین، مینئرالا اونون تاپیلدیغي یئرین آدینین وئریلمه‌سي بونا میثال اولا بیلر.

یئني سؤزون یاخود قرامماتیک فورمانین یارانماسیندا دیل‌داخیلي و دیل‌خاریجي عامیللرین بؤیوک موختلیفلیگینه باخمایاراق، بو سؤز و فورمالارین یاشاماسي اوچون سون سؤزو جمعیت دئییر، جمعیتین قبول ائتمه‌دیگي سؤز و قرامماتیک فورمالار حیاتا وثیقه آلمیر. جمعیت دیلي یارادیر و فورمالاشدیریر. دیل جمعیتین محصولودور.

1 Çoxdillilik (eləcə də ikidillilik) sözünün məcazi mənadan başqa iki işləmə məqamı vardır: Çoxdilli Qafqaz, çoxdilli SSRİ, çoxdilli Afrika deyəndə bir ərazidə çoxlu millətin yaşadığı, çoxdilli adam deyəndə fərdin çox dil bildiyi nəzərdə tutulur

2 V. F. Zıbkvets, Drelqiznaya epoxa. M., 1959, s 119

3 Q . Vinkur. zadaçax istorii yazika. V A Zveqintsev. İstoriya yazıkoznaniya XIX-XX vekv v çerkax izvleçeniyax, ç. P. M., 1965, s. 303.

4. M. Məhərrəmv. Psixolgiya, s 77.

5 . N. Ya. Marr. İzbraniye rabotı, t Z, M. L , 1934, s. 34

6 . N. Ya. Marr. İzbranne rabotı, t. Z, M.-L., 1934, s. 71.

7 . V .A .Çernışev .K probleme yazika-posrednika «Yazik i obşestvə» ,M ,1968 ,.s. 120.

8   Koyne-ölkədə əhalinin müxtəlif dillərdə danışan qrupları arasında ümumi ünsiyyət vahidi kimi işlənən, əslində isə bir və ya bir neçə dialekt əsasında meydana gələn dil, dialektlərarası ünsiyyət vasitəsi.

9 İ. Balaşşa. Venqerskiy yazik. M., 1951, s. 27-124

دیل، جمعیت، شعور

دؤردونجو فصیل

- دیل و تاریخ
- دیل واحیدلرینین یارانماسی یوللاری
- دیللرین کونتاکتی
- دیل دگیشیکلیکلرینین تئمپلری
- دیلین اینکیشافیندا ترقی پروبلئمی
- دیل و مدنیت

دیل و تاریخ

دیلین جمعیتله سیخ علاقه ده اولماسي- دیلسیز جمعیتین، جمعیتسیز دیلین مؤوجود اولماماسي مساله‌سیندن ایکینجي بیر پروبلئم-دیل و تاریخ پروبلئمي مئیدانا چیخیر. بو پروبلئمي، اساسن، دیلین تاریخي اینکشافي؛ جمعیتین تاریخي ایله دیلین تاریخي آراسینداکي موناسیبتلرین ایضاحی و حلي شکلینده قبول ائتمک لازیمدیر.

دیل تاریخي کاتئقوریيادير، او، بشر تاريخي‌نين چرچيوه‌سینده اینکیشاف ائدیر، بو چرچيوه‌دن کناردا نینکي دیلین اینکیشافیندان، حتا اونون مؤوجودلوغوندان بئله صؤحبت گئده بیلمز. بونا گؤره ده تاریخدن‌خاریج دیلچیلیک، آخرونیک دیلچیلیک یوخدور. بونونلا یاناشي بوتون دیلچیلیگي، بعضي تدقیقاتچیلارین ائتدیگي کیمي (مثلن، ه. پاول «دیل تاريخي‌نين پرینسیپلري»)، تاریخي دیلچیلیگه چئویرمک، عوموميتله علمي دیلچیلیگي تاریخي دیلچیلیگه چئویرمک ده دوزگون دئییلدیر.

دیل اینکیشافدا اولان، دینامیک ثابیتلیکدیر. ایلک باخیشدا غریبه گؤرونن (اینکیشافلا، دینامیکا ایله ثابیتلیگین بیر چرچیوه‌ده یئرلشمه‌سي دوغرودان دا غریبه دیر) بو حؤکم او دئمکدیر کي، دیل نینکي بیر تاریخي کاتئقوریيا کیمي اینکشافدادیر، هم ده موعین بیر زامان کسیگي اوچون ثابیتلیکده اولان دیلده موعین دگیشیکلیک باش وئریر. دیلین ثابیتلیگیني سوکونت وضعیتي کیمي، داشلاشما کیمي باشا دوشمک اولماز. اونسیته خیدمت ائدن، هر گون، هر آن ایشلنن دیل اینکیشاف ائتمگه بیلمز، دیل اینکیشافدان قالارسا، اونسیته خیدمت ائتمزسه، اؤلر. بونا گؤره ده دیلین حتا بیر آنلیق ثابیتلیگیني دینامیکا کیمي باشا دوشمک لازیمدیر. و. هومبولدت بو فیکري گؤزل ایفاده ائدرک دیلي هم فعالیت، هم ده بو فعالیتین محصولو آدلاندیریر. دیلین دایمي کئیفیتي اولان دگیشکنلیک، تاریخي اینکیشاف، دینامیزم دیلین ماهیتیني تشکیل ائدیر. دیلین طبیعتیني دوزگون قاوراماق، درک ائتمک اوچون دیلین اینکیشافي‌نین داخیلي و خاریجي قانوناَویقونلوقلارینی، دیلده باش وئرن دگیشیکلیکلرین سبب و نتیجه‌لریني، اونلارین باش وئرمه‌سینه سبب اولان موختلیف داخیلي و خاریجي فاکتورلارین، او جومله‌دن زامان فاکتورونون تاثیریني اؤیرنمک، دیل دگیشیکلیکلرینین تیپ و فورمالاریني ایضاح ائتمک واجیب و ضروریدیر. دیلده باش وئرن دگیشیکلیکلر اونون کومونیکاتیو واسیطه اولماسیندان ایرەلي گلیر. کومونیکاسییایا، اونسیته خیدمت ائدن دیل، طبیعي کي، اینساني احاطه ائدن اوبیئکتیو عالمي، گئرچکلیگي اینعیکاس ائتدیرمه‌لیدیر. اینساني احاطه ائدن گئرچکلیک ایسه دایم اینکیشافدا، دگیشمکده‌دیر. اطراف موحیطدکي همین دگیشیکلیکلرین دیلده اؤز عکسیني تاپماسي دیلده دگیشیکلیکلرین باش وئرمه‌سي‌نين، دیلین اینکیشافي‌نین اساس سببلریندن بیریدیر. دیلین اینکیشافي‌نین ایکینجي، اساس سببي یئنه ده اونون کومونیکاتیو واسیطه اولماسي ایله علاقه‌داردیر. تفکورو داها دوزگون عکس ائتدیرمک، فیکري داها ایفاده‌لي چاتدیرماق اوچون دیل دایم تکمیل‌لشمه‌لي، تکامول پروسئسي کئچیرمه‌لیدیر. بو، دیل سیستئمي‌نین تکامولو، دیلین مئخانیزم و قورولوشونون تکامولو - دیلین تشکیلاتي تکامولودور. پرینسیپجه، دیلین تکامولو هئچ واخت دایانمیر و دیل مؤوجود اولدوقجا داوام ائدیر. گؤروندویو کیمي، دیلده دگیشیکلیکلرین باش وئرمه‌سي، دیلین اینکیشافي مورکب پروسئسدیر: دیلده اطراف موحیطین تاثیري ایله باش وئرن دگیشیکلیکلرله یاناشي خاریجي فاکتورلارلا سببلنمه‌ین دگیشیکلیکلر ده باش وئریر. بو دا ایکي سببي - کومونیکاتیو واسیطه اولان دیلین هم اطراف موحیطي اینعیکاس ائتدیرمه‌سیندن هم ده اؤزونون موستقیل داخیلي قورولوشا مالیک اولماسیندان ایرەلي گلیر.

دیلده دایم دگیشیکلیکلر باش وئریر و دیل همیشه سیستئمینی، داخیلي قورولوشونو تکمیل‌لشدیرمگه چالیشیر. دایم دگیشن و همیشه تکامولده اولان بیر شئي اونسیته خیدمت ائده بیلمز، چونکي اونسیتده اولان طرفلر بو دگیشیکلیکلري سینخرون شکیلده قاورایا بیلمزلر. بونا گؤره ده دیلده دگیشمه و سیستئمین تکامولو ایله یاناشي بونلارین تام عکسي اولان بیر پروسئس - دیلي کومونیکاسییا واسیطه‌سي کیمي موحافیظه ائتمگه یؤنلدیلمیش اگلمه پروسئسي، دیلده مؤوجود اولانلاري موحافیظه ائتمه، دیلده سرت، قفیل دگیشیکلیکلرین قارشیسیني آلما پروسئسي ده گئدیر. دیل قورولوشونون سوییه‌لرینین موختلیف درجه‌لي دگیشمه‌سي بورادان ایره‌لي گلیر. دیلین دینامیک ثابیتلیگي ده محض بوندا اؤزونو گؤستریر. گئرچکلیگین بیر سیرا دیگر مورکب وارلیقلارینا اویغون اولاراق دیل ضیدیتلرین دیالئکتیک وحدتي کیمي سجیه‌لندیریله بیلر. دیل ثابیت اولانلا دگیشکن اولانین، ایستاتیک اولانلا دینامیک اولانین وحدتیندن عیبارتدیر.

دیلده‌کي بو ایکیلیک اونون وظیفه‌سیندن ایره‌لي گلیر. بیر طرفدن، علم، مدنیت و تئخنیکانین اینکیشافي ایله علاقه‌دار اولاراق جمعیتین دایم آرتان طلباتیني -اؤدمک اوچون دیل همیشه اینکیشاف ائتمه‌لي، شکلیني دگیشمه‌لیدیر: سون نتیجه‌ده دیلین هئچ بیر سوییه‌سي اینکیشافدان، تکامولدن کناردا قالمیر. دیگر طرفدن، دیلده باش وئرن هر هانسي بیر دگیشیکلیک نینکي سوسیال موتیولشدیریلمه‌لي و سوسیال بگه‌نیلمه‌لي، هم ده سوسیال محدودلاشدیریلمالیدیر، چونکي جمعیتین منافعی طلب ائدیر کي، دیلدکي دگیشیکلیکلر جمعیتین موختلیف نسلینه و طبقه‌سینه عاید عوضولري آراسیندا قارشیلیقلي آنلاشماني پوزماسین. نسیللر آراسینداکي واریثلیک دیلده سیچرایيشلي و قفیل کاردینال دگیشیکلیکلرین باش وئرمه‌سي‌نین قارشیسیني آلان قووه کیمي چیخیش ائدیر.

دیلین تاریخي ایله او دیلده دانیشان خالقین تاریخي آراسیندا سیخ علاقه‌نین اولماسي هله قدیم زامانلاردان تدقیقاتچیلارین دیقتیني جلب ائتمیشدیر. بو پروبلئم تکجه دیلچیلیگین مؤوضوعسو دئییلدیر، او، داها چوخ فلسفي پروبلئمدیر: او، همیشه فیلسوفلاري و تاریخچیلري ماراقلاندیرمیشدیر.

بو پروبلئم دیل حاقیندا علمده اؤزونه‌مخصوص صورتده شرح ائدیلمیشدیر. دیلچیلر اونا دیلین اینکیشافي‌نین خالقین تاریخیندن آسیلیلیغي، دیلین مؤوجودلوغو فورمالاري و دیلین تاریخي اینکیشافي‌نین سببلریني آراشدیرماق باخیمیندان یاناشمیشلار. دیلچیلرین دیلین تاریخي ایله خالقین تاریخي آراسینداکي قارشیلیقلي موناسیبتلره یاناشماسي دا عئیني جور اولمامیشدیر. آیري-آیري تدقیقاتچیلار، بوتؤو دیلچیلیک مکتبلري بو پروبلئملره موختلیف و فرقلي باخیشلاردان یاناشمیشلار. دیلچیلرین بیر قیسمي ایدیعا ائدیر کي، جمعیتین تاریخي، جمعیتین اینکیشافي دیله، دیلین اینکیشافینا تاثیر ائدن اساس و باشلیجا سبب اولموشدور. بو قیسیم دیلچیلر دیلین اینکیشافیندا ائکسترالینقویستیک فاکتورلارین رولونو شیشیریر، اینترالینقویستیک فاکتورلارین دیلین اینکیشافینا تاثیریني ایسه گؤرموردولر. دیگر قیسیم دیلچیلر ایسه عکسینه، جمعیتین حیاتیندا، اونون اینکیشافیندا دیلین رولونو شیشیریر، جمعیتین بوتون اینکیشافیني دیلله علاقه‌لندیریردیلر. مثلن، و. هومبولدتون آردیجیللاریندان نئوهومبولدتچولار آدلانان بیر قروپ دیلچي (ل. وایسگئربئر و باشقالاري بئله حساب ائدیر کي، دیل اینسانلاري، اونلارین حیاتیني، داورانیشیني، دونیاباخیشیني، دوشونجه و تفکور طرزیني ایداره ائدن خوصوصي قووه - «اوچونجو علم»دیر. اوچونجو بیر قیسیم دیلچیلر (ف. دؤ سؤسسور و سؤسسورچولر) بئله حساب ائدیردیلر کي، دیلین اینکیشافي جمعیتدن آسیلي اولمایاراق موستقیل صورتده گئدیر، دیلین تاریخي ایله جمعیتین (خالقین) تاریخي‌نین، دیلین اینکیشافي ایله جمعیتین اینکیشافي‌نین، سؤزلرله اشیالارین علاقه‌سي سؤزون اصل معناسیندا دیلچیلیگین (سؤسسورون تئرمیني ایله دئسک، داخیلي دیلچیلیگین) مؤوضوعسو، پروبلئمي دئییلدیر. سؤسسور حتا بو پروبلئملرله مشغول اولماق اوچون خاریجي دیلچیلیک فنیني آییریردي. البته، بو فیکیرله راضیلاشماق اولماز. دیلله جمعیتین، دیلین تاریخي ایله خالقین تاریخي، دیلله اینسان آراسینداکي قارشیلیقلي موناسیبتلر مورکب، رنگارنگ و چوخجهتلیدیر، هم ده بو موناسیبتلر کنار، یاد بیر فنده دئییل، دیل حاقیندا علمده، دیلچیلیک علمینده اؤیره‌نیلمه‌لیدیر.

دیل واحیدلرینین یارانماسی یوللاری

دیل واحیدلرینین - دیللرین و دیالئکتلرین یارانماسي یوللاري حاقیندا موعاصیر دیلچیلیک علمي، دئمک اولار کي، یئکدیل رایده‌دیر. دیلچیلیک علمینده گئنیش یاییلمیش فیکره گؤر، دیللر و دیالئکتلر ایکي اساس یوللا -دیفئرئنسیاسییا (بؤلونمه، پارچالانما) و اینتئقراسییا (بیرلشمه) واسیطه‌سیله یارانا بیلر.

دیفئرئنسیاسییانین ماهیتي بئله‌دیر: آز و یا چوخ درجه‌ده یئکجینس اولان ایلکین دیل واحیدینین بؤلونمه‌سي نتیجه‌سینده یئني دیل واحیدلري یارانیر. ایلکین دیل واحیدلرینین پارچالانماسي و یئني دیل واحیدلرینین یارانماسي پروسئسي طبیعي صورتده باش وئریر. یئني دیل واحیدلرینین عمله گلمه‌سي‌نین اساس سببي ایلکین دیل بوتؤولوگونون بیر حیصه‌سي‌نین اساس کوتله‌دن تجرید اولونماسیدیر. موعین و معلوم سببلردن قبیله‌نین یاخود خالقین بیر حیصه‌سي مسکون اولدوغو اراضیدن اوزاق اولان بیر یئره میقراسییا ائدیر و چوخ واخت یاد دیلین احاطه‌سینه دوشور. زامان کئچدیکجه هم تجرید ائدیلمیش موستقیل اینکیشاف، هم ده کونتاکتدا اولان یاددیللي موحیطین تاثیري نتیجه‌سینده ایلکین دیلدن آیریلمیش حیصه، آیریلدیغي دیلدن فرقلي خوصوصیتلر کسب ائدیر. آیریلما مودتي (موستقیل، تجرید ائدیلمیش اینکیشاف دؤورو) نه قدر چوخ اولارسا، یاد دیل موحیطي‌نین تاثیري نه قدر گوجلو اولارسا، ایلکین دیلدن تجرید ائدیلمیش حیصه نی بوتؤودن فرقلندیرن خوصوصیتلر ده بیر او قدر قاباریق اولور. تجرید ائدیلمیش حیصه نی بوتؤودن فرقلندیرن دیل خوصوصیتلري ضعیف اولدوقدا دیالئکتلر، قووتلي، کسکین تضادلي اولدوقدا قوهوم دیللر یارانیر. بشر تاریخینده بئله میقراسییالارا کیفایت قدر نومونه‌لر واردیر. میثال اوچون موعاصیر ایسلاند دیلیني گؤتورک. ایسلاندلارین بابالاري فئودال ظولموندن آزاد اولماق اوچون ائرامیزین دوققوز-اون عصرلرینده نوروئچدن ایسلاندییا آداسینا کؤچموش نوروئچلیلردیر. ایسلاندییا آداسي آوروپا قیطعه‌سیندن خئیلي آرالي اولدوقو اوچون منشاجه نوروئچ دیلي‌نین حیصه سي اولان ایسلاند دیلي، بیر طرفدن، نوروئچ دیلیندن تجرید ائدیلمیش شکیلده موستقیل اینکیشاف پروسئسي کئچمیش، دیگر طرفدن، قونشو دیللرله دایم کونتاکتدا اولان نوروئچ دیلیندن کسکین شکیلده فرقلنن موستقیل ایسلاند دیلي یارانمیشدیر.

هوللاندلارين جنوبي آفريكايا كؤچمه‌سي (كاپ موستملكه‌سي) و موستقيل اينكيشافي بور خالقي‌نين يارانماسينا، بو دا اؤز نؤوبه‌ثينده هوللاند ديليندن فرقلنن خوصوصي آفريكانس ديلي‌نين عمله گلمه‌سينه سبب اولموشدور.

رومان ديللرينين يارانماسيندا دا تخمينن بو تيپلي پروسئس گئتميشدير. لاتين ديللي رومالیلار روما ايمپئريياسي‌نين گنيش اراضيسينه سپه‌لنميش و بير طرفدن، يئرلي خالقلارلا كونتاكت، ديگر طرفدن، بير-بيريندن آز يا چوخ مسافه‌ده تجريد ائديلميش اراضيلرده موستقيل اينكيشاف نتيجه‌سينده ايلكين لاتين ديلي‌نين آيري-آيري حيصه لري آراسيندا بير سيرا فرقلي سپئسيفيک خوصوصيتلر يارانميش و بو فرقلرين گوجلنمه‌سي نتيجه‌سينده موعاصير رومان ديللري - ايتاليان، فرانسيز، ايسپان، رومين، پورتگيز، مولداوان، پرووانسال، كاتالون و رئتورومان ديللري عمله گلميشدير.

آمئريكا ديلچنلري شيمالي آمئريكادا ايشلنن اينگيليس ديليني اينگيليس ديليندن فرقلنن خوصوصي آمئريكا اينگيليسجه‌سي (آمئريكان اينگليش) حساب ائديرلر.

ديل و ديالئكتلرين يارانماسي‌نين ايكينجي يولو اينتئقراسييادير. ديفئرئنسياسييادان فرقلي اولاراق، بو يول داها موركبدير، بئله كي، ديفئرئنسياسييا پروسئسي نئجه دئيرلر، گؤز قاباغيندا گئدير و اونو نظري جهتدن اساسلانديرماق آساندير. حالبوكي اينتئقراسييا پروسئسي اؤرتولو شكيلده باش وئرير. بونا گؤره ده اينتئقراسييا پروسئسي‌نين نظري اساسلاريني حاضيرلاماق بير سيرا چتين و موركب بعضن ضيديتلي مساله‌لري حل ائتمكله باغليدير. اينتئقراسييا پروسئسي‌نين گئديشيني، پروسئسين نتيجه‌سينى قاباقجادان سؤيله‌مک، نظري جهتدن موعين‌لشديرمک چتيندير، بلكه ده مومكون دئييل.

موعاصير ديلچيليک ادبياتيندا ديالئكتلر و ديللر آراسيندا اينتئقراسييا پروسئسي‌نين گئتديگي گؤستريلير. ديالئكتولوژي ادبياتدا قاريشيق ديالئكتلر حاقيندا كيفايت قدر و مؤعتبر معلومات واردير. بئله ديالئكتلر ايكي ياخود داها آرتيق ديالئكتين قاريشماسي نتيجه‌سينده يارانير. اينتئقراسييا پروسئسينده ايشتيراک ائدن ديالئكتلرين فرقلي خوصوصيتلري قاريشيق ديالئكتلرده بير-بيرينه قاريشير. سون ديلچيليک ادبياتيندا اينتئرديالئكت دئييلن ديلچيليک حادیثه‌لريندن بحث ائديلير. اينتئرديالئكت اؤز ماهيتينه گؤره قاريشيق ديالئكته ياخيندير. صنايع‌نين اينكيشافي ايله علاقه دار اولاراق بير ديلين موختليف ديالئكتلرينين نوماينده‌لري بير صنايع مركزينه توپلانير و هر ديالئكتين نوماينده‌سي عومومي نيطقه اؤز نيطق خوصوصيتلريني گتيرير. ديالئكتلرين بئله قاريشماسيندان عمله گلن ديالئكته اينتئرديالئكت دئييلير. موعاصير ديلچيليک ادبياتيندا ديالئكتلرين اينتئقراسيياسي حاقيندا فيكير آرتيق شوبهه دوغورمور و هامي طرفيندن قبول ائديلميشدير.

اوزاق قوهوم اولان و ياخود قوهوم اولمايان ديللر قاريشيب يئني بير ديل يارادا بيلرمي؟ اوزاق قوهوم اولان ياخود قوهوملوق موناسيبتينده اولمايان ديللر اينتئقراسييا پروسئسينده ايشتيراک ائديب يئني ديل واحيدي عمله گتيره بيلرمي؟ موعاصير ديلچيليک ادبياتيندا بو سواللارا وئريلن جاوابلار موختليف و ضيديتليدير.

اوزاق قوهوم اولان ياخود قوهوم اولمايان ديللرين قاريشماسي پروسئسي ديلچيليک ادبياتيندا چارپازلاشما آدلانير. واختيله عصريميزين اللينجي ايللرينه‌دک سوئت ديلچيليگينده ديل حاقيندا يئني تعليمين حاكيم اولدوغو دؤورده چارپازلاشمايا ديللرين اينكيشافي‌نين، ديل واحيدلري و قوهوم ديل قروپلارينين يارانماسي‌نين يئگانه اوصولو كيمي باخيليردي. بو نظرييه ن. ي. مارين اثرلرينده داها قاباريق شكيلده اؤز عكسيني تاپميشدير.

ديل حاقيندا يئني تعليمين تاثيري آلتيندا مشهور روس ديلچيسي د. و. بوبريخ فين-اوقور ديللرينين قوهوملوغونو ثبوت ائتمک مقصديله كونتاكت نظرييه‌سيني ايره‌لي سورموشدور. اونون كونتاكت نظرييه‌سينه گؤر، قوهوم ديللرده دانيشان قديم فين-اوقور قبيله‌لري بير-بيري ايله كونتاكت وضعيتينده اولموشدور؛ قديم فين-اوقور ديلي ايسه واحيد ديل اولماميش، بو قبيله‌لرين ديالئكتلرينين مجموعسوندان عيبارت اولموشدور. بو ديالئكتلرين كونتاكتين ياخينليق درجه‌سيندن آسيلي اولاراق اوخشار و فرقلي خوصوصيتلري اولموشدور. ديالئكتلرين تركيبي ده ثابيت اولماميشدير. بعضي فين-اوقور ديللي اولمايان قبيله‌لر فين-اوقور ديليني منيمسه‌ميش، فين-اوقور قبيله‌لري عايله‌سينه داخيل اولموشدور. بعضي فين-اوقور ديللي قبيله‌لر ايسه ياد ديل منيمسه‌ييب فين-اوقور قبيله‌لري عايله‌سيندن آيريلميشدير. فين-اوقور ديلي باليقچيلارين و اووچولارين مدنيتي ايله بيرليكده يايیلان دالغا شكلينده تصوور ائديلير.

خاريجي ديلچيلردن ده اينتئقراسييا يولو ايله يئني ديللرين يارانماسي‌نين مومكونلوگونو قبول ائدنلر چوخدور. مثلن، اولئنبئكين فيكرينجه، هيند-آورووپا اولو ديلي موختليف ديللرين قاريشماسي نتيجه‌سينده يارانميشدير؛ فين ديلچيسي پ. راويلا بئله حساب ائدير كي، فين-اوقور ديللري ايله ساموديي ديللرينين قوهوملوغو، فين-اوقور ديللرينين ساموديي ديللرينه تاثيرينين نتيجه‌سيدير؛ و. تاوليبه گؤره، اورال ديللري موختليف ديللرين قاريشماسيندان عمله گلديگي اوچون موعاصير اورال ديللريني گومان ائديلن عئيني‌جينسلي اولو ديلدن حاصيل ائتمک مومكون دئييلدير؛ ميلئوسكي ايديعا ائدير كي، موعاصير يوكاكير ديلي ساموديي و پالئوآسييا ديالئكتلرينين قاريشماسي نتيجه‌سينده يارانميشدير و س.

بو مساله‌يه موناسيبتده موعاصير ديلچيلر ايكي مؤوقعده چيخيش ائديرلر. بيرينجي مؤوقع‌نين نوماينده‌لري چوخلو فاكت گؤسترمرک ديللرين اينتئقراسيياسي يولو ايله يئني ديل واحيدلرينين يارانا بيلمه‌سي ايديئياسيني مودافعه ائديرلر. ايكينجي مؤوقع‌نين نوماينده‌لري ايسه سؤزدگيشديريجي فورماتيولر سيستئمي‌نين قاريشا بيلمه‌مه‌سي فيكري ايله چيخيش ائده‌رک ديللرين اينتئقراسيياسي يولو ايله يئني ديللرين يارانماسي حاقينداكي نظرييه‌ني قطعيتله رد ائديرلر.

دیللرین کونتاکتی

دیللرین تاریخي اینکیشافي‌نین موهوم فاکتورلاریندان بیري دیللرین قارشیلیقلي تاثیري یاخود چوخ واخت دیلچیلیک ادبیاتیندا آدلاندیریلدیغي کیمي دئسک، دیللرین کونتاکتیدیر. دیللرین کونتاکتي [1] دیلین اینکیشافي‌نین خاریچي فورمالاریندان بیریدیر. «دیللرین تماسي تاریخي ضرورتدیر و بو تماس لابود صورتده اونلارین قارشیلیقلي تاثیرینه سبب اولور» [2]. ستروکتور و ماتئریال جهتدن هوموگئن دیللره تصادوف ائدیلمه‌دیگي اوچون دیلچیلیک علمینده بو پروبلئمین نظري اهمیته مالیک اولدوغو شوبهه‌سیزدیر. و. هومبولدتدان باشلامیش موعاصیر دیلچیلره قدر بو مساله همیشه دیقت مرکزینده اولموشدور.

دیللرین کونتاکتي‌نین نتیجه‌سي موختلیف اولا بیلر: بو قارشیلیقلي تاثیر تکجه موختلیف نؤوعلو آلینمالارلا کیفایتلنه بیلر؛ قارشیلیقلي تاثیر گؤسترن دیللرین کونوئرگئنت (بنزتمه، بیرلشمه) اینکیشافینا سبب اولا بیلر؛ کؤموکچي «عوموميِ» دیللرین یارانماسینا گتیره بیلر؛ دیللرین آسسیمیلیاسییاسینا سبب اولا بیلر. بونا گؤره ده بعضن دیلچیلر دیللرین کونتاکتیني دیل سیستئمي‌نین اینکیشافي‌نین اساس ستیمولو حساب ائتمیشلر؛ بو فاکتور دیل سیستئمي‌نین اینکیشافي‌نین اساس ستیمولو اولماسا دا هر حالدا دیللرین اینکیشافي پروسئسینده موهوم رول اوینابیر.

دیللرین کونتاکتي مورکب و چوخ واخت نتیجه‌سیني قاباقجادان موعینلشدیرمک مومکون اولمایان پروسئسدیر. بو پروسئس هر شئیدن اول جمعیتین اینکیشافي ایله، تماسدا اولان خالقلارین قارشیلیقلي تاثیریله علاقه‌داردیر. دیللرین کونتاکتي‌نین نتیجه‌لري تماسدا اولان خالقلارین مدني و سوسیال اینکیشافیندان، ایقتیصادي اینکیشافي‌نین سوییه‌سیندن، سایییندان، سییاسي حاکیمیتین کیمین الینده اولماسیندان و س. آسیلیدیر. چوخ واخت دیللرین کونتاکتي‌نین نتیجه‌سیني قارشیلیقلي تاثیرده اولان دیللرین ستروکتورو (هانسي آساندیر، هانسي چتیندیر؛ هانسي ساده‌دیر، هانسي مورکبدیر) ایله علاقه‌لندیریرلر. کونتاکت پروسئسي‌نین نتیجه‌لري دیلچیلیک باخیمیندان اطرافلی تدقیق ائدیلمه‌سه ده ایدیعا ائتمگه اساس واردیر کي، دیللرین کونتاکتي‌نین نتنجه‌سي دیللرین ستروکتوروندان او قدر ده آسیلي دئییلدیر.

دیللرین قارشیلیقلي تاثیرینین نتیجه‌سي ایکي شکیلده تظاهور ائدیر:

آ) سؤزون ان گئنیش، عوموميِ معناسیندا آلینمالار (لئکسیک، فونئتیک و قراماتیک عونصورلرین آلینماسي) و
ب) بوتؤولوکده دیلین دگیشمه‌سي.

دیلین دگیشمه‌سي حادیثه‌سینده دیل *لینگوا فرانکا* تیپلي قبیله‌لرآراسي، یاخود بئینلخالق دیل (مثلن، ائکوادور، پئرو و بولیوییانین ایندو قبیله‌لري اوچون کئچوا دیلي‌نین، برازیلییانین بوتون آتلانتیک اوکئانی ساحیللري اوچون توپي دیلي‌نین رولو) طرفیندن ایشلنمه‌نین بوتون ساحه‌لریندن سیخیشدیریلیب چیخاریلیر. دیل دگیشمه‌سي حادیثه‌سیندن فرقلي اولاراق آلینمالاردا دیل اساسي‌نین فاصیله‌سیز شکیلده ورثه‌لي اولماسي ضروریدیر. دیلین دگیشمه‌سي ده موختلیف جور باش وئریر؛

آ) دیل تام منیمسنیلیر، باشقا سوزله دئسک، اویغون بیلینقویست قروپلار تامامیله آسسیمیلیاسیياسینا اوغراییر؛
ب) ایکینجي دیل ناتامام منیمسنیلیر - بونون نتیجه‌سینده «پیجین» [3] دیللر و کرئوللاشمیش دیللر یارانیر.

بیر مساله‌نی ده قئید ائتمک لازیمدیر. دیلچیلیک ادبیاتیندا کرئوللاشمیش دیللر سهو اولاراق صونعي دیللر آدلاندیریلیر، لاکین بو دیللر هم «پیجین» دیللردن، هم ده صونعی کؤمکچي دیللردن (ائسپئرانتو، آجوانتو، ایدو) فرقله‌نیر. ستروکتورلارینین بیرتیپلیگینه گؤره «پیجین» دیللر ده، کرئوللاشمیش دیللر ده عئیني شکیلده‌دیر: هر ایکیسي «اوپتیمال» قراماتیک قورولوشلا (قراماتیک معنالارین سینتاکتیک ایفاده واسیطه‌سیله وئریلمه‌سي) و لوغت ترکیبي‌نین جیدي ایختیصاري ایله سجیه‌له‌نیر. بو دیللرین ایشلنمه دایره‌سي ایسه فرقلیدیر: کرئوللاشمیش دیللر بؤیوک و کیچیک آنتیل آدالارینین، قربي آفریکانین، هیند و ساکیت اوکئانلارداکي موعین ائتنیک قروپلارینین دوغما دیلیدیر. حالبوکي «پیجین» دیللر صونعي کؤمکچي دیللردیر کي، کؤمکچي دیللر رولونو اوینابیر و دار ایشلنمه دایره‌سینه مالیکدیر. «پیجین» دیللرین لئکسیکاسي یوکسک درجه‌ده هوموگئن ترکیبه مالیکدیر و اکثر حاللاردا هیند-آوروپا (اساسن، قربي آوروپا سؤزلري) منشالي سؤزلردن عیبارتدیر. بئله دیللري قاریشیق دیللر آدلاندیرماق دوزگون دئییلدیر، بونا گؤره ده سون دیلچیلیک ادبیاتیندا بونلاري بیرطرفلي حساب ائدیرلر. «پیجین» دیللرین یارانماسي کونتاکدا اولان خالقلارین غئیري-برابر سوسیال و ایقتیصادي موناسیبتلرینین نتیجه‌سیدیر: بوتون حاللاردا یئرلیلرین و آوروپالیلارین تماسیندا موختلیف آوروپا دیللریندن آلینمیش سؤزلرین توپلوسوندان اونسیت واسیطه‌سي کیمي ایستیفاده ائدیلیر.

دیللرین کونتاکتي مساله‌سي‌نین اساس آسپئکتلریندن بیري دیللرین قاریشماسي یاخود قاریشیق دیللرین یارانماسیدیر. عوموميِ معنادا گؤتورسک، موعاصیر دونیادا «تمیز» دیل، قاریشمایان دیل یوخدور. صیرف دیلچیلیک باخیمیندان یاناشدیقدا ایشه دیللرین کونتاکتي پروبلئمي‌نین بو آسپئکتي دیگر آسپئکتلره نیسبتن اوزون موباحیثه‌لره سبب اولاني و هم ده حل ائدیلمه‌ینیدیر. اونو دا قئید ائتمک لازیمدیر کي، موعاصیر دیلچیلیکده بو پروبلئمین حلینه ماراق گئتدیکجه آزالیر. واختیله ل. و. شئربا حاقلي اولاراق دئمیشدیر کي، «دیللرین قاریشماسي آنلاییشي - موعاصیر دیلچیلیکده ان آیدین اولمایان پروبلئملردن بیریدیر».

دیلچیلیگین تاریخي بویو دیللرین قاریشماسي پروبلئمینه ایکي باخیش مؤوجود اولموشدور. آ. شلایخئر، او. د. اویتني، آ. مئیه، او. یئسپئرسئن، ائ. پئتروویچ و باشقالاري «قاریشیق» دیللرله «تمیز» دیللري قارشي-قارشییا قویماق علئیهینه اولموشلار. ه. شوخاردت، ی. واکئرناگئل، آ. روئتتي و باشقالاري ایشه بئله قارشیلاشدیرماني مقصده‌اویقون حساب ائتمیشلر. ل. و. شئربا 1926-جي ایلده یازدیغي مقاله‌سینده آلینمالارلا دیللرین قاریشماسیني

فرقلندیرمیش، بو ایکي دیل حادیثه‌سی‌نین آراسیندا آرالیق فورمالارینین دا اولدوغونو گؤسترمیش، هر ایکي پروسئسین، نئجه دئیرلر، بیر-بیرینه سارماشدیغیني قئید ائتمیشدیر.

عادتن، دیللرین قاریشماسینا دیللرین ایتیفاقي‌نین یارانماسیني نومونه گؤستریرلر. دیللرین ایتیفاقینا داخیل اولان دیللر، اونلارین منشاییندن آسیلي اولمایاراق، ستروکتور تیپولوژي و بعضن ماتئریال عوموميلیگي اولماسي ایله سجیه‌له‌نیر (دیللرین ایتیفاقي نظرییه‌سي پراقا دیلچیلیک مکتبي‌نین نوماینده‌لري، خوصوصن، ن. س. تروبئتسکوي و ر. یاکوبسون طرفیندن حاضیرلانمیشدیر). دیلچیلیک ادبیاتیندا بالکان، قربي آوروپا، قدیم اؤن آسییا و هیمالاي دیل ایتیفاقلارینین مؤوجودلوغوندان دانیشیلیر. بونلاردان داها اطرافلي اؤیره‌نیلمیشي بالکان دیللري ایتیفاقیدیر. بو ایتیفاقا آلبان، بولقار، یونان، ماکئدون، رومین و قیسمن سئرب-خوروات دیللري داخیلدیر. بو ایتیفاق «آرتیکوللاشدیریلمیش» و «آرتیکوللاشدیریلمامیش» حاللانماني فرقلندیرمک، پوستپوزیتیو آرتیکلین ایشلنمه‌سي، اینفینیتیو فورماسي‌نین اولماماسي، گئنیتیو و یئنلوک حال فورمالارینین عئیني اولماسي، فعلین گله‌جک زامان فورمالارینین تصویري یوللا یارادیلماسي و س. خوصوصیتلري ایله سجییه‌له‌نیر.4

دیللرین کونتاکتیندا قاریشیق دیللرین یارانماسینا نیسبتن آلینما پروسئسي داها چوخ اهمیته مالیکدیر. معلوم اولدوغو کیمي، آلینمالار اؤزونو داها چوخ لئکسیکادا گؤستریر. لئکسیک آلینمالار، باشقا جور دئسک، سؤزآلما دیلین لوغت ترکیبیني زنگینلشدیرمگین اساس یوللاریندان بیریدیر. او. د. اویئتني 1888-جي ایلده یازیردي کي، لئکسیک آلینمالار دیلده فونولوژي و مورفولوژي دگیشیکلیکلرین باش وئرمه‌سینه سبب اولا بیلیر. باشقا دیلدن سؤز آلما یاد دیلین سؤزلرینی مئخانیکي صورتده دوغما دیله گتیرمک دئمک دئییلدیر؛ آلینما سؤزلرین معناسي دگیشه بیلر، اونلاردا موعین فونئتیک و مورفولوژي دگیشیکلیکلر باش وئره بیلر. آلینما سؤز و مورفئملر (اساسن، سؤزدوزلدیجي شکیلچیلر) واسیطه‌سیله یئني سؤزلر یاراتماق اولار.

آلینمالارین بیلاواسیطه (کونتاکت) و بیلاواسیطه (کونتاکت اولمایان) فورمالاریني فرقلندیریرلر. بیلاواسیطه آلینما واسیطه‌چي دیل واسیطه‌سیله اولور و اؤزونو اساسن، تئرمینلرین آلینماسیندا گؤستریر. بیلاواسیطه آلینمالار ایسه کونتاکتدا، بیلاواسیطه تماسدا اولان دیللر آراسیندا اولور و کونتاکت اولمایان آلینمایا نیسبتي داها گئنیش و اهمیتلیدیر.

فونئتیکا و فونکسیونال آداپتاسییا درجه‌سینه گؤره لئکسیک آلینمالار **منیمسه‌نیلمیش** و **منیمسه‌نیلمه‌میش** آدلاندیریلان ایکي کاتئقورییایا بؤلونور. لئکسیک آلینمالار لئکسیکانین داها چوخ پئریفئریک (اوجقار) ساحه‌لرینده باش وئریر. لاکین اوزون مودتلي و اینتئنسیو تماس نتیجه‌سینده آلینما سؤزلر دیلین اساس لوغت فوندونا دا کئچه بیلر. بئله حاللاردا دیلده آلینمالارین میقداري چوخ یوکسک اولور. موختلیف معلوماتلارا گؤره اینگیلیس دیلي‌نین لوغت ترکیبیني 55 فایضدن 75 فایضه‌دک رومان منشالي سؤزلر تشکیل ائدیر. کورئیا دیلي‌نین لوغت ترکیبي‌نین 75 فایضیني چین سؤزلري تشکیل ائدیر، اورتا عصرلر تورک و فارس ادبي دیللرینده 80 فایز عربیزملر اولموشدور. قوستاو مئیئرین آلبان دیلي‌نین ائتیمولوژي لوغتینده‌کي 5140 سؤزدن یالنیز 430 سؤز آلبان دیلینه مخصوصدور، قالانلاري ایسه رومان، سلاویان، یئني یونان و تورک دیللریندن آلینمیشدیر. ل. قراوورون حسابلامالارینا گؤره، رومین دیلي‌نین تکجه اساس لوغت فوندوندا 21،49 فایض سلاویان عونصورلري واردیر. هئنري هوبشمانین «ائرمني دیلي‌نین قراماتیکاسي» اثرینه علاوه ائتدیگي لوغتده‌کي 1940 سؤزدن یالنیز 438 سؤز ائرمني دیلینه مخصوصدور، قالاني پارفییان، فارس، عرب، سورییا و یونان دیللریندن آلینمالاردیر. ائرمني دیلي‌نین لوغت ترکیبینده ایران عونصورلرینین بوللوغو اوزون مودت هیند-آوروپا دیللري آراسیندا ائرمني دیلي‌نین مؤوقعیني موعین‌لشدیرمگه مانع اولموشدور. دیلین لئکسیک قورولوشونون کنار تاثیره بو درجه‌ده حساس اولماسي، دیلین باشقا سیستئملرینه نیسبتن لئکسیک سیستئمین داها آچیق اولماسیندان ایره‌لي گلیر.

لئکسیک آلینما دیلده سینونیملیگین اینکیشافینا و دیلین اؤز سؤزلرینده ایلکین دگیشیکلیکلر باش وئرمه‌سینه سبب اولا بیلیر. بوندان باشقا، عئیني تیپلي لئکسیک آلینمالار سؤزدوزلدیجي مورفئملرین ده آلینماسینا سبب اولور. مثلن، اینگیلیس دیلینده - able سؤزدوزلدیجي شکیلچیسي (workable «ایشله‌نیله‌لي»، eatable «یئمه‌لي») اورتا فرانسیز دیلیندن آلینمیش admirable, agreeable تیپلي سؤزلرین مورفئملره پارچالانماسي نتیجه‌سینده یارانمیشدیر. آنالوژي یوللا فرازئولوژي ایفاده‌لر ده باشقا دیللردن آلینا بیلر؛ دیللرین تاریخیندن کالکا یولو ایله یارانمیش چوخلو فرازئودوژي ایفاده‌لرین یارانماسي حاللاري معلومدور.

آلینمالار باخیمیندان دیلین قراماتیک قورولوشوندا مورفولوگییا و سینتاکسیس فرقله‌نیر: مورفولوگییادا آلینمالارین تاثیري یوخ درجه‌سینده‌دیر، سینتاکسیس ایسه خاریجي تاثیرلره قارشي حساسدیر. مورفولوگییادا آلینمالار باش وئردیکده بو، مورفولوژي سیستئمین زنگینلشمه‌سینه دئییل، ي. قریممین هله 1819-جو ایلده گؤستردیگي کیمي، ساده‌لشمه‌سینه سبب اولور. بئله حاللاردا معنانین مورفولوژي اوصوللا ایفاده‌سي لئکسیک یاخود سینتاکتیک اوصوللا عوض ائدیلیر کي، بو دا مورفولوژي کاتئقورییالارین ترکیبي‌نین خئیلي کاسیبلاشماسینا سبب اولور. اونا گؤره ده مورفولوژي آلینمالارین ایستیثنالیغي تئزیسي موعاصیر دیلچیلیکده اؤز قووه‌سیني ساخلاماقدادیر.

مورفولوژي آلینمالاردان دانیشدیقدا یالنیز آیري-آیري مورفولوژي علامتلرین بیر دیلدن باشقا دیله کئچمه‌سیني گؤسترمک اولار. جمعلیک آللومورفو اولان- س علامتي‌نین اینگیلیس دیلیندن نوروئچ دیلینه (مثلن: order-s, check-s, jumper-s) و اوئلز دیلنده، فرانسیز دیلیندن آلمان دیلینه (مثلن: die Genies, die Kerls, die Fräuleins) کئچمه‌سیني، هابئله عرب دیلینده‌کي سینیق 5 جمع فورماسي‌نین فارس، تورک، یاخین شرق و اورتا آسییانین بیر سیرا دیللرینده ایشلنمه‌سي بونا میثال گؤستریله بیلر.

سینتاکسیس ساحه‌سینده آلینمالار ایکي عامیلدن آسیلیدیر؛
1.-سینتاکتیک قورولوشدا سربستلیک، یعني قراماتیک معنالارین ایفاده آغیرلیغي سینتاکسیسین یوخ، مورفولوگییانین اوزرینه دوشورسه و سینتاکتیک علاقه‌لر (و جومله‌دن، جومله قورولوشو دا) یالنیز، نئجه دئیرلر، اونسیته خیدمت ائدیرسه، جومله‌ده سؤزلرین یئري نیسبي سربستلیگه مالیکدیرسه،

اوندا سینتاکسیس آلینمالار اوچون آچیق اولور، باشقا سؤزله دئسک، دیللرین قارشیلیقلي تاثیري نتیجه‌سینده دیلین سینتاکتیک سیستئمینده دگیشیکلیکلر باش وئره بیلر.
2.-قراماتیک معنانین ایفاده آغیرلیغي سینتاکسیسین اوزرینه دوشرسه، اوندا دیلین سینتاکتیک سیستئمي خاریجي تاثیرین اوزونه قاپانیر و اوردا چوخ جوزیی دگیشیکلیکلر باش وئره بیلر. بونا چین دیلي نومونه اولا بیلر.

دیلین باشقا سیستئملرینه نیسبتن فونئتیک سیستئم خاریجي تاثیره داها چوخ موقاویمت گؤستریر. اونا گؤره ده اوزون زامان دیلچیلیک ادبیاتیندا بو سیستئمین حتا مورفولوژي سیستئمه نیسبتن ده خاریجي تاثیره قارشي قاپالي اولماسي فیکري ایره‌لي سورولوردو. سون زامانلار بو فیکیر دگیشیلیر. ان یئني دیلچیلیک ادبیاتیندا گؤستریلیر کي، فونئتیک سیستئم خاریجي تاثیره قارشي لئکسیک و سینتاکتیک سیستئملره نیسبتن قاپالي اولسا دا مورفولوژي سیستئمه نیسبتن آچیقدیر. عادتن، بو آچیقلیق آلینما سؤزلرده سس اینتئرفئرئنسییاسي ایله ایضاح ائدیلیر. مثلن، گؤستریلیر کي، اینگیلیس سؤزلرینده‌کي اؤ سسي اونلاري منیمسه‌ین دیلده ت، س، ف سسلري ایله سوبستیتوتلاشیر. بئله اولدوقدا دیلین فونولوژي سینتاقماتیکاسیندا بعضي دگیشیکلیکلر باش وئره بیلر. مثلن: دیلده اول اولمایان فونئم آردیجیللیغي یارانا بیلر، سؤزون اولي و سونو قانوناویغونلوغو دگیشه بیلر، سؤزون بعضي. سئقمئنت اوستو 6 سجییه‌لري پوزولا بیلر و سایر.

دیله اوزون مودتلي تاثیر نتیجه‌سینده یاد دیلدن فونئملر ده آلینا بیلر. لاکین قئید ائتمک لازیمدیر کي، آلینما فونئملر یا موعین بیر فونئمین (دیلین اؤز فونئمیني) آللوفونو 7 اولور، یا دا دئمک اولار کي، ایستیثناسیز اولاراق، یاد دیلدن آلینمیش سؤزلرده ایشله‌نیر. ایکینجي حالا، مثلن، آذربایجان دیلینده روس دیلیندن و روس دیلي واسیطه‌سیله آوروپا دیللریندن آلینمیش سؤزلرده ک فونئمي‌نین ایشلنمه‌سیني نومونه گؤسترمک اولار؛ بو فونئم آذربایجان دیلي‌نین نینکي اؤز سؤزلرینده، حتا آذربایجان دیلي‌نین لوغت ترکیبي‌نین خئیلي حیصه سیني تشکیل ائدن عرب و ایران منشالي سؤزلرده (همین دیللردن آلینان سؤزلرده‌کي ک فونئمي آذربایجان دیلینده ک فونئمینه چئوریلیر) ایشلنمیر، آذربایجان دیلینده‌کي عرب منشالي سؤزلرده ع (عین) فونئمي‌نین ساخلانماسي دا (بو فونئم آذربایجان دیلینده آپوستروف ایشارەسي ایله وئریلیردی) بو قبیلدندیر.

ستروکتور پلاندا دیللرین کونتاکتي خوصوصن سیستئمده «بوش خانالار» اولدوقدا فونولوژي سیستئمده آرتیق مؤوجود اولان آللوفونلارین فونولوقلاشدیریلماسیندا حل‌ائدیجي فاکتور رولونو اوینايیر. روس دیلینده f آللوفونونون، کئچوا دیلینده e و o آللوفونلارینین فونولوقلاشدیریلماسي بونا میثال اولا بیلر.

دیللرین سطحي کونتاکتیندا دیللرین بیر-بیرینه تاثیري ضعیف اولور، بیر دیل دیگرینین داخیلي ستروکتورونا توخونمور، اوندا اهمیتلي دگیشیکلیک یاراتمیر، قارشیلیقلي تاثیر تکجه آلینمالارلا کیفایتله‌نیر، لاکین دیللرین تاریخیندن ائله حالالار دا معلومدور کي، اوزون مودتلي تماس نتیجه‌سینده دیللردن بیري اؤز موستقیللیگیني ایتیریر، دیگري ساخلاییر؛ اؤز موستقیللیگیني قورویان دیل اونا قاریشان دیلین بیر سیرا خوصوصیتلریني منیمسه‌ییر. دیللرین داخیلي ستروکتورونون دگیشیلمه‌سینده اؤز عکسیني تاپان بو پروسئس دیلچیلیک ادبیاتیندا چارپازلاشما آدلاندیریلیر. آلینان نتیجه‌یه گؤره چارپازلاشمانین اوچ نؤوعو معلومدور: سوبسترات، سوپئرسترات و آدسترات.

اوللر همین اراضیده اولان، کلمه دیل طرفیندن مغلوب ائدیلیب و اونا قاریشان، اوندا موعین ایز بوراخان یئرلي دیله **سوبسترات** دئییلیر؛ مثلن، فرانسیز دیلي اوچون کئلت، هیند دیللري اوچون دراوید، آذربایجان دیلي اوچون ایران سوبستراتي.

سوپئرسترات کلمه‌لرین دیلیدیر، زامان کئچدیکجه یئرلي دیلین اساسلارینا توخونمادان اونا قاریشیر؛ مثلن، اینگیلیس دیلي اوچون فرانسیزلارین نورمان دیلي، فارس و آذربایجان دیللري اوچون عرب دیلي، فرانسیز دیلي اوچون فرانک دیلي.

آدسترات یاناشي یاشایان، تماسدا اولان، بیر-بیرنیه قارشیلیقلي تاثیر گؤسترن و بیري دیگري اوزرینده اوستونلوک قازانمایان ایکي دیلدیر؛ مثلن، رومین دیلینده سلاویان آدستراتي، گورجوستاندا گورجو دیلي اوچون آذربایجان دیلي آدستراتي.

دیل سوبستراتي آنلاییشي ایلک دفعه و. هومبولدتون اثرلرینده ایره‌لي سورولموشدور. 1821-جي ایلده او یازیردي:. «موختلیف دیللرین قاریشماسي دیللرین یارانماسي (گئنئزیسي) پروسئسینده ان موهوم فاکتورلاردان بیریدیر. بعضن یارانماقدا اولان دیل اونا قووشان باشقا دیللردن بؤیوک یاخود کیچیک اهمیتلي یئني عونصورلر آلیر، بعضن یوکسک درجه‌ده اینکیشاف ائتمیش دیل یاد ماتئریالدان چوخ آز شئي آلاراق، لاکین اوزونون ایشلنمکده اولان داها موکمل فورمالاري‌نین اینکیشافي‌نین نورمال حرکتیني یادائللي نومونه‌لره اویغونلاشدیریب کسه‌رک، بئله‌لیکله، اؤز فورمالاریني کورلایاراق کورلانیر و گئري گئدیر» 8. سوبسترات مساله‌سینه و. هومبولدتلا عئیني زاماندا (1821-جي ایلده) دانیمارکا دیلچیسي ي. ا. برئندسدورف دا توخونموشدور 9. لاکین کونکرئت دیل حادیثه‌لریني ایضاح ائدرکن سوبسترات آنلاییشیني بیر مئتودیک پریيوم کیمي ایلک دفعه 1887-جي ایلده ایتالیان دیلچیسي ق. اي. آسکولي ایشلتمیشدیر. او گؤسترمیشدیر کي، هیندنستانین یئرلي دیللري سونرالار بو اراضییه گلمیش هیند دیللرینین اینکیشافینا شوبهه‌سیز، تاثیر گؤسترمیشدیر، آسکولي رومان دیللرینین اینکیشافیندا دا بئله بیر تاثیر گؤره‌رک یازیردي کي، رومان دیللرینین اینکیشافي پروسئسینده ائتنیک مومئنتلره ایستیناد ائتمک فایدالي اولاردي، خوصوصن، کئلت دیلي‌نین رومان دیلینه تاثیري نتیجه‌سینده لاتین دیلینده باش وئرن دگیشیکلیکلر نظره آلینمالیدیر.

سوبسترات، دیلین داخیلي اینکیشاف قانوناویغونلوغونو پوزور. اونون تاثیري دیل ستروکتورونون سوییه‌لرینه سیرایت ائدیر. دیل ستروکتوروندا‌کي دگیشیکلیکلر سوبسترات تاثیر زاماني چوخ لنگ باش وئریر، اوزون مودت داوام ائدیر. بو دا سببسیز دئییلدیر، بئله کي، دیلده‌کي سوبسترات دگیشیکلیکلر او دیلده دانیشان خالقین ائتنیک ترکیبینده دگیشیکلیکلرین باش وئرمه‌سي ایله موشاهیده ائدیلیر: یئرلي خالق گلمه خالق طرفیندن تدریجن

آسیمیلیاسییا ائدیلیر. مثلن، آذربایجان اراضیسینده یاشامیش یئرلي قبیله‌لرین گلمه تورکدیللي قبیله‌لر طرفیندن آسیمیلیاسییاسي حاقیندا «آذربایجان تاریخي» کیتابیندا اوخویوروق: «...بیر چوخ باشقا خالقین تاریخینده اولموش حادیثه-یئرلي اهالي‌نین دیلي‌نین گلمه‌لرین دیلي ایله عوض اولونماسي آذربایجاندا دا باش وئرمیشدیر. بیر چوخ موعاصیر شرق خالقلاري اؤز اجدادلارینین دانیشدیقلاري دیلده دانیشمیرلار. اورتا آسییادا خارزملیلر، سوقدییالیلار، باکترییالیلار و پارفییالیلارین ایران دیللري تورک دیللري ایله عوض اولوندوغو کیمي، آذربایجاندا دا یئرلي دیللري آذربایجان دیلي عوض ائتمیشدي.

لاکین دیللرین دگیشمه‌سي هئچ ده یئرلي اهالي‌نین سیخیشدیریلماسي دئمک دئییلدیر. بونا گؤره ده موعاصیر خالقلار اؤز اؤلکه‌لرینین قدیم اهالیسي‌نین بیلاواسیطه نسیللري اولوب، اونلارین مدني، تاریخي و آنتروپولوژي خوصوصیتلریني ایندییه‌دک ساخلاماقدادیرلار. موعاصیر آذربایجان اهالیسي‌نین فیزیکي تیپلرینین تدقیقي و آنتروپولوژي ماتئریالین موقاییسه‌سي اؤلکه‌نین ایندیکي اهالیسي‌نین هم جنوب و هم ده شیمال ائتنیک عونصورلارله بیلاواسیطه یاخین اولماسیني تصدیق ائدیر»10.

بیر سیرا حاللاردا دیل حادیثه‌لرینین تشکول تاپماسي سوبسترات فاکتورلارلا علاقه‌داردیر. لاتین دیلي اساسیندا موعاصیر رومان دیللرینین یارانماسي فاکتي بو فیکري ثوبوت ائتدي.

چوخ واخت سوبسترات حادیثه‌سینه دیلچیلیکده اونیوئرسال سجییه وئریرلر. مثلن، ق. هیرت هیند-آوروپا دیلي‌نین دیالئکت پارچالانماسیني بو منشادن اولمایان سوبستراتلا، کاسترئن گئرمان دیللرینده هیند-آوروپا منشالي اولمایان خوصوصیتلري فین سوبستراتي ایله، عئیني خوصوصیتلري آ. مئیه هیند-آوروپا منشالي اولمایان سوبستراتلا، فایست دیللري سوبستراتي ایله، دئچئو و گونتئرت ائتروس سوبستراتي ایله، براون یافس سوبستراتي ایله ایضاح ائدیرلر.

حاضیردا سوبسترات آنالیيشي ایله تکجه یاد منشالي دیلین تاثیریني دئییل، هابئله عئیني دیل عایله‌سینه داخیل اولان، لاکین حاضیردا ایتمیش دیللرین تاثیریني ده نظرده توتورلار. مثلن، ق. هیرت فرانسیز و گئرمان دیللرینده دفعه لرله کئلت سوبستراتیني موعینلشدیریر؛ بولقار دیلچیسي و. گئورگییئو یونان دیلي‌نین بعضي خوصوصیتلریني مینوی سوبستراتي‌نین تاثیري ایله ایضاح ائدیر.

سوبسترات آنالیيشي‌نین گئنیش ایشلنمه‌سي اونون معنا یایقینلیغینا سبب اولور. چوخ واخت بعضي دیلچیلر حتا منشاییني دوزگون قاوراماديقلاري، باشا دوشه بیلمه‌دیکلري، ایضاحندا چتینلیک چکدیکلري یاخود ایضاح ائده بیلمه‌دیکلري دیل حادیثه‌لریني سوبستراتلا باغلاییرلار. بو حال سوبسترات ایدئیاسیني گؤزدن سالا بیلر. بونا گؤره ده بو و یا دیگر دیل حادیثه‌سي‌نین سوبسترات سجییه‌لي اولوب-اولمادیغیني تعیین ائدرکن همین حادیثه‌یه سون درجه دیقتله یاناشماق لازیمدیر.

سوپئرسترات تئرمیني ایلک دفعه 1932-جي ایلده روما شهرینده رومان‌شوناسلارین کونقرئسینده و. وارتبورق طرفیندن ایشله‌دیلمیشدیر. او، یئني تئرمینین یارادیلماسي ضرورتیني بئله ایضاح ائدیر: «او، «سوبسترات» تئرمینینه ضروري علاوه تشکیل ائدیر. سوپئرسترات حاقیندا بیز اوندا دانیشاجاغیق کي، اؤلکه‌یه سونرالار سوخولموش خالق (اکثر حاللاردا ایستیلاچي و حربي جهتدن داها گوجلو) بو اؤلکه‌ده اول یاشامیش خالقین (هر شئیدن اول مدني اوستونلوگه مالیک اولان) دیلیني قبول ائدیر و عئیني زاماندا بو دیله موعین یئني عنعنه لر وئریر».

سوپئرسترات حادیثه‌یه نومونه اولاراق، وارتبورق روما ایمپئرییاسي‌نین سوقوطوندان سونراکي دؤورده فرانک دیلي‌نین لاتین دیلینه تاثیریني میثال چکیر. اونون فیکرینجه، محض گئرمان دیللي فرانک قبیله‌لري لوارا چاییندان شیمالا یاییلمیش لاتین دیلینه سونرالار فرانسیز دیلي‌نین یارانماسي اوچون شرایط یاراتمیش خوصوصیتلري وئرمیشدیر. بو ایکي فرقلي دیل بیر نئچه عصر یاناشي یاشامیش، سونرا گئرمان دیلي، ایندیکي فرانسیز دیلینده بیزه معلوم اولان فورمالاري لاتین دیلینه وئرمیش و اؤزو تدریجن ایتمیشدیر.

سوپئرستراتا نومونه اولاراق آذربایجان دیلینده‌کي عرب و ایران عونصورلرینی ده گؤسترمک اولار. «آذربایجان دیلي بیردن-بیره ادبي دیل اولا بیلمه‌میشدیر. کارگوزارلیقدا، علمده و ادبیاتدا عرب و فارس دیللري حاکیم اولموشدور. فارس دیلي‌نین تاثیري داها قوووتلي ایدي. ادبي اثرلر بو دیلده یارادیلیردي. فارس دیلي اساسن، حاکیم دایره‌لرین دیلي حساب ائدیلیردی. آذربایجان اهالیسي‌نین چوخ آز قیسمي بو دیلي بیلیردي»11. عرب و ایران ایشغالچیلارینین آذربایجاني ایستیلا ائتمه‌لري ایله آذربایجان دیلینه گلمیش عرب و فارس عونصورلري (البته، عرب و فارس دیللرینین اوزون‌مودتلي تاثیري نتیجه‌سینده) آذربایجان دیلي‌نین ستروکتور اساسلارینا توخونمادان اوندا اریمیش و آذربایجان دیلینده سوپئرسترات ایزلر بوراخمیشدیر.

اینگیلیس دیلینده‌کي نورمان عونصورلري ده سوپئرسترات حادیثه‌سینه میثال اولا بیلر. نورمانلار اوللر روماندیللي اولمامیشلار؛ اونلار سکاندیناوییادان فرانسایا کؤچموش و رومانلاشمیشلار. 1066-جي ایلده نورمانلار اینگیلتره‌ني ایشغال ائتمیش، یئرلي اهالي ایله قاریشمیش و اینگیلیس دیلیني قبول ائتمیشلر. نورمانلارین فرانسیز دیلي اینگیلیس دیلینه گوجلو تاثیر گؤسترمیش و اینگیلیس دیلي لوغت ترکیبي‌نین یاریدان چوخونون رومان منشالي اولماسیندا اهمیتلي رول اوینامیشدیر.

سوبسترات حادیثه‌سینه نیسبتن سوپئرسترات حادیثه‌سینده چارپازلاشمادا ایشتیراک ائدن هر ایکي طرف - هم غالیب-دیل، هم ده مغلوب دیل معلوم اولور.

دیللرین چارپازلاشماسیندا آدسترات حادیثه‌سي سوبسترات و سوپئرسترات حادیثه‌لرینه نیسبتن داها آز اهمیته مالیکدیر. محض بونا گؤره‌دیر کي، آدسترات آنالیيشي دیلچیلیک ادبیاتیندا داها آز ایشلنمیشدیر. موعاصیر دیلچیلیکده آدسترات آنالیيشي داها آز یاییلمیشدیر. «آدسترات» تئرمیني ایلک

دفعه 1939-جو ایلده ایتالیان دیلچیسی م. بارتولي طرفیندن دیلچیلیگه گتیریلمیشدیر. بو تئرمینله او، ایکي دیلین مارگینال (اوجقار) کونتاکت (تماس) رایونلاریندا قارشیلیقلي موناسیبتیني و بو زامان یاد دیل عونصورلرینین منیمسه‌نیلمه‌سي حادیثه‌سیني ایفاده ائدیردي. بارتولي‌نین فیکرینجه، دیللرین اوجقار رئگیونلاریندا کونتاکتي زاماني دیل عونصورلري اولجه همین اراضی‌نین «دیلینه» کئچیر، سونرا ایسه داها گئنیش اراضیه یاییلیر. آدسترات حادیثه‌سینه بئلوروس-لیتوا، لیتوا-پولیاک، سلوئن-ایتالیان قارشیلیقلي موناسیبتلریني میثال گؤسترمک اولار.

آدسترات آنلاییشي دیلچیلیگه م. بارتولي طرفیندن گتیریلسه ده بو آنلاییشین ایفاده ائتدیگي دیل حادیثه‌سي لینقویستلره چوخدان بللي ایدي. هله کئچن عصرین 80-جي ایللرینده آلمان دیلچیسي اي. شمیدت هیند-آوروپا دیللرینین قارشیلیقلي موناسیبتلرینه حصر ائتدیگي اثرینده «دالقالار نظریه‌سیني» ایره‌لي سورور. او، بالتیک-سلاویان دیللري قروپونون گئرمان و هیند-ایران دیللري ایله، یونان دیلی‌نین لاتین و هیند-ایران دیللري ایله موناسیبتلریني تدقیق ائده‌رک بو. نتیجه‌یه گلیر کي، بو دیللرین جوغرافي یئرلشمه‌سي، قونشولوغو و بیر قروپون دیللرینین باشقا قروپون دیللري ایله تماسي اونلارین لئکسیکاسي و قراماتیکاسیندا عوموميِ عونصورلرین عمله گلمه‌سینه تاثیر گؤسترمیشدیر. قونشو دیللر تکجه اونلارا خاص اولان خوصوصیتلره مالیک اولور، نئجه دئیرلر، بیر دیل باشقا دیله قووشور و تدریجن، کسکین سرحد اولمادان او بیري دیله کئچیر. شمیدتین فیکرینجه، دیللر کونسئنتریک دایره‌لرله دالقالار شکلینده یاییلیر؛ دیل حادیثه‌لرینین یاییلماسي مرکزدن اوجقارلارا دوغرو اولور. دیل حادیثه‌لري «مرکزده» گوجلو اولور، دایره‌نین اوجقار پئریفئریاسیندا تدریجن سؤنور و قونشو دایره‌نین اوجقار پئریفئریاسینداکي دیل حادیثه‌سي ایله قووشور. بارتولي‌نین ایره‌لي سوردویو آدسترات آنلاییشي شمیدتین ایره‌لي سوردویو دایره‌لرین اوجقار پئریفئریالاریندا دیل حادیثه‌لرینین قووشماسي و دیللرین مارگینال رایونلاریندا بیر-بیرینه قارشیلیقلي تاثیري، بو تاثیر نتیجه‌سینده دیل عونصورلرینین بیر دیلدن دیگرینه کئچمه‌سي حاقینداکي فیکیرلرینه اویغون گلیر. شمیدتدن سونرا، لاکین بارتولیدن اول بو پروبلئم حاقیندا آوستریا دیلچیسي ا. شوخاردت دا اویغون فیکیرلر سؤیله‌میشدیر. دیلچیلیک جوغرافییاسي‌نین یارانماسي و ایزوقلوس نظریه‌سی‌نین مئیدانا چیخماسي شمیدتین فیکیرلریني یوخلاماغا ایمکان وئردي. بئله‌لیکله، آدسترات آنلاییشي اساسلاندیریلدي. بیر طرفدن. جوغرافي دیلچیلیک، دیگر طرفدن، آدسترات آنلاییشي اساسیندا دیلچیلیکده یئني جریان - آدسترات آنلاییشیني اؤزونه مئتودولوژي اساس گؤتورن نئولینقویستیکا جریاني (اونا بعضن مکاني و یاخود آرئال دیلچیلیک ده دئییلیر) یاراندي.

قئید ائتمک لازیمدیر کي، دیللرین قاریشماسي، اساس، دیالئکتلر دؤورونده، دیللرین اینتئقراسییا آستاناسینا هله چاتمادیغي (اینتئقراسییا آستاناسي آنلاییشي ایله دیللرین قاریشماسینا مانع اولان دیل خوصوصیتلرینین مجموعسو نظرده توتولور) دؤورده باش وئره بیلر. یئني دیل واحیدلرینین (دیللرین و دیالئکتلرین) یارانماسي اینتیقراسییا آستاناسینا چاتمیش دیللرده مومکون دئییلدیر. بونو موعاصیر دیللرین اینکیشافي تجروبه‌سی ده ثوبوت ائدیر: نینکي منشاجه قوهوم اولمایان، مثلن، آذربایجان و گورجو، اؤزبک و تاجیک دیللرینین دایم کونتاکتدا اولدوغو قونشو اراضیده، حتا منشاجه قوهوم اولان، مثلن، روس-پولیاک، روس-لیتوا دیللرینین دایم کونتاکتدا اولدوغو قونشو اراضیلرده ده قاریشیق دیالئکتلر عمله گلمیر. بو اونو گؤستریر کي، قوهوم اولمایان آذربایجان، گورجو، اؤزبک و تاجیک دیللري و قوهوم اولان روس، پولیاک و لیتوا دیللري اینتئقراسییا آستاناسینا چاتمیشدیر.

بورادان بئله بیر نتیجه چیخارماق اولار (بونو فاکتلار دا ثوبوت ائدیر) کي، ماهیتجه موختلیف اولان دیللرین قاریشماسي نتیجه‌سینده یئني دیلین یارانماسي حاقینداکي ایدئیا علمي فیکسییادیر. آرتیق گؤستردیگیمیز کیمي، دیللرین قاریشماسي نتیجه‌سینده دیلین موختلیف سوییه‌لرینده موختلیف درجه‌ده آلینمالار (لئکسیکا ساحه‌سینده داها چوخ، مورفولوگییا ساحه‌سینده داها آز) مومکوندور. دیللر قاریشمیر. قاریشیق دیللر یارانمیر، باشقا دیللرین تاثیریله دیلده موعین دئفورماسییالار یارانیر، لاکین دیلین ستروکتورو اؤز موستقیللیگیني قورویوب ساخلاییر.
کونتاکتدا اولان موعاصیر دیللرده ایکي پروسئس باش وئریر:
1) موعین ساحه‌لرده قیسمن قاریشما و
2) تیپولوژي مودئللرین منیمسه‌نیلمه‌سي.
موعاصیر دیلچیلیک علمینده بو حادیثه‌لر دیللرین قاریشماسي تئرمیني ایله دئییل، دیل اینتئقراسییاسي تئرمیني ایله ایفاده ائدیلیر.

دیل دگیشیکلیک‌لرینین تئمپلری

موقاییسه‌لي-تاریخي دیلچیلیگین بانیلري و اونلارین آردیجیللاري دیللرده یوز ایللرله، مین ایللرله باش وئرن دگیشیکلیکلري اؤیرنرکن دیللرین اینکیشاف تئمپلري حاقیندا مساله قالدیرمامیش و بونو خوصوصي پروبلئم سایمامیشلار، چونکي اونلار بئله حساب ائدیرلر کي، دیللر چوخ لنگ دگیشیر. دیللرین سورعتلي دگیشمه‌سي، داها دقیق دئسک، سیچرایيشلي دگیشمه‌سي حاقیندا نظریه سوویت دؤوروند، داها دوغروسو، عصریمیزین 50-جي ایللرینه‌دک دیل حاقیندا یئني تعلیمین حاکیم اولدوغو زامان سوویت دیلچیلیگینده گئنیش تبلیغ ائدیلیردي.

دیللرین سیچرایيشلي دگیشمه‌سي نظریه‌سی‌نین بانیسي اي. ی. ماررديیر. او، دیلي ایدئولوژي اوستقوروم حساب ائدیردي. اونون فیکرینجه، دیلین اینکیشافي سسلي نیطقین اینکیشاف آردیجیللیغي زنجیریني قیران اینقیلاب تاریخیدیر.

ن. ی. ماررین دیلي بازیس اوزرینده اوستقوروم حساب ائتمه‌سي اونون سهوي ایدي. معلوم اولدوغو کیمي، اوستقوروم بازیسدن آسیلیدیر، بازیسي اینقیلابي اوصوللا دگیشدیکده، اوستقوروم دا دگیشیر. دیل ایسه بازیسدن آسیلي دئییلدیر. اوستقوروم موعین بیر ایقتیصادي بازیسین مؤوجود اولدوغو و فعالیت گؤستردیگي تکجه بیر دؤورون محصولودور. بونا گؤره ده اوستقوروم اوزون مودت یاشامیر، همین بازیسین لغو اولونماسي و آرادان قالخماسي ایله او دا لغو اولونور و آرادان قالخیر.

دیل ایسه، عکسینه، تام بیر سیرا دؤورلرین محصولودور. همین دؤورلر عرضینده زنگینلشمیش، اینکیشاف ائتمیش و جیلالانمیشدیر. بونا گؤره ده دیل هر هانسي بیر بازیسدن و هر هانسي بیر اوستقورومدان موقاییسه‌ائدیلمیه‌جک درجه‌ده چوخ یاشاییر.

دونیا دیللرینده موختلیف دگیشیکلیکلرین باش وئرمه‌سی‌نین سببلرینی نظردن کئچیرمرک مارر ایدیعا ائدیردي کي، بو دگیشیکلیکلرین منبعی «خاریجي کوتلوي. کؤچمه‌لر دئییل، ماتئریال حیاتي کئیفیتجه یئني منبع‌لردن، کئیفیتجه یئني تئخنیکادان و کئیفیتجه یئني ایجتیماعی قورولوشدان ایره‌لي گلن درین اینقیلابي دگیشیکلیکلردیر. نتیجه‌ده یئني تفکور، اونونلا برابر نیطق قوروجولوغوندا یئني ایدئیا و طبیعي کي، تئخنیکادا یئنیلیک آلیندي» 12.

ن. ي. مارربن فیکرینجه، تجرید ائدیلمش عیرقي دیللر ده یوخدور، «مدنیتلر سیستئمي واردیر، تصروفات فورمالارینین و ایجتیماعیتین دگیشمه‌سي ایله بیر-بیرینی عوض ائدن، کؤهنه فورمالارلا علاقه نی ائله کسمیش موختلیف سیستئملي دیللر واردیر کي، تویوق چیخدیغي یومورتایا بنزمه‌دیگي کیمي یئني دیللر کؤهنه‌لره بنزمیر» 13.

دیلده قفیل دگیشیکلیکلرین باش وئرمه‌سي، دیل سیستئمي‌نین قفیل دگیشمه‌سي، دیللرین سیچراییشلي و پارتلاییشلي اینکیشافي دیلین ماهیتینه ضیدیر، چونکي دیلده باش وئرن قفیل کؤکلو دگیشیکلیکلر همین دیلي اونسیت واسیطه‌سي کیمي جمعیت اوچون یارارسیز ائدردي.

بوندان باشقا آرتیق ثوبوتا احتیاجي اولمایان فاکتدیر کي، دیل عئیني سوییه‌ده دگیشمیر. اونون بیر عونصورو دگیشدیکده دیگر عونصورو اوزون مودت، حتا عصرلرله دگیشمز قالا بیلر. حتا دیلین موعین بیر سوییه‌سینده ده دگیشیکلیکلر عئیني جور، بیر تئمپده اولمور. مثلن، فونولوژي سوییه‌ده باش وئرن دگیشیکلیکلري نظردن کئچیرک. پریبالتیک-فین و پئرم دیللرینین فونولوژي سیستئملرینی موقاییسه ائتسک، آیدین اولار کي، پریبالتیک-فین دیللرینده صایت فونئملر سیستئمي داها آرخایکدیر، صامیت فونئملر سیستئمي ایسه گوجلو دگیشیکلیکلره معروض قالمیشدیر. پئرم دیللرینده ایسه وضعیت عکسینه-دیر: بو دیللرده صامیت فونئملر سیستئمي داها آرخایک دیر. حالبوکي صامیت فونئملر سیستئمي گوجلو دگیشیکدیکلره معروض قالمیشدیر.14 دیللرین موختلیف سیفئرلرینده باش وئرن دگیشیکلیکلر آراسیندا قارشیلیقلي آسیلیلیق آختارماق دا دوزگون دئییلدیر. مثلن، گئرمان دیللرینه داخیل اولان سکاندیناو دیللرینده صایت و صامیتلر سیستئمي آلمان دیلي‌نین صامیتلر سیستئمیندن داها آرخایکدیر، حالبوکي سکاندیناو دیللرینین قدیم حال و فعل سیستئملري آلمان دیلي‌نین اویغون سیستئملرینه نیسبتن خئیلي چوخ درجه‌ده دگیشمیشدیر. مثلن، اون آلتینجی عصرده اینگیلیس دیلي‌نین صایتلر سیستئمینده «بؤیوک اینقیلاب» باش وئرمیشدیر، یعني صایتلر سیستئمي کسکین صورتده دگیشمیشدیر. فرانسیز دیلي‌نین تاریخینی نظردن کئچیرسک، گؤرریک کي، بو دیلین سیستئمینده ان اهمیتلي کئیفیت دگیشیکلیکلري ائرامیزین ایکي-سککیز عصرلري آراسیندا باش وئرمیشدیر. یئني یونان دیلي‌نین تدقیقاتچیسي آ. میرامبئل یازیر کي، یونان دیلینه کلاسسیک دؤوردن سونراکي سپئسیفیک فورماني وئرمیش اساس دگیشیکلیکلر عوموم‌یونان دیلي‌نین یارانماسیندان، یعني ائللینیزم دؤوروندن باشلامیش اورتا عصرلرین یاریسینادک اولان دؤورده حیاتا کئچیریلمیشدیر، لاکین موختلیف فاکتلاري آیران موهوم خرونولوژي دؤورلره باخمایاراق، ان چوخسایلي دگیشیکلیکلر ائرامیزدان اول بیر عصردن ائرامیزین اوچ عصرینین سونلارینا قدرکي زامان عرضینده باش وئرمیشدیر.

دیل دگیشیکلیکلرینین تدریجي تکامول یولو ایله باش وئرمه‌سي داها تیپیکدیر. لاکین بو هئچ ده او دئمک دئییلدیر کي، دیلین اینکیشافي همیشه لنگ تکامول یولو ایله گئدیر. موختلیف دیللرین تاریخینده ائله دؤورلر معلومدور کي، بو واخت دیل دگیشیکلیکلري داها اینتئنسیو گئدیر، قیسا زامان مودتینده دیلده اولکي دؤورلردن داها چوخ دگیشیکلیک باش وئریر.

ایندییه‌دک دیلین اینکیشافي‌نین موعین بیر دؤورونده دگیشیکلیکلرین اینتئنسیو صورتده باش وئرمه‌سی‌نین سببلري دقیق موعینلشدیریلمه‌میشدیر.
گؤرونور، دیلده باش وئرن دگیشیکلیکلر، اساسن، دیل سیستئمي‌نین اساس حلقه‌لرینه نه درجه‌ده توخونماسیندان و بو اساس حلقه‌لرده‌کی‌دگیشیکلیکلر اؤز آردینجا دیلین دیگر حلقه‌لرینده نئجه دگیشیکلیکلر یاراتماغا قابیل اولماسیندان چوخ آسیلیدیر.

دیلین اینکیشافیندا ترقی پروبلئمی

دیللرین ترقیسي آنالیيشینا دیلچیلیگین موختلیف دؤورلرینده موختلیف باخیمدان یاناشمیشلار. موقاییسه‌لي-تاریخي دیلچیلیگین یاراندیغي ایلک دؤورلرده، خوصوصن موقاییسه‌لي-تاریخي مئتودون بانیلري سانسکریت دیلي‌نین قراماتیک قورولوشونون زنگین فورمالاري ایله راستلاشدیقدا و بو زنگینلیگي موعاصیر هیند-آوروپا دیللریندن بعضیلرینین (مثلن، فرانسیز، ایسپان، اینگیلیس، دانیمارکا و س.) یوخسول فورمالاري ایله موقاییسه ائتدیکده بو نتیجه‌یه گلدیلر کي، دیللرین تاریخي اونلارین تدریجن تنزولو و یوخسوللاشماسي پروسئسیدیر. دونیا دیلچیلیگي‌نین ف. بوني، و. هومبولدت، ي. قریمم، آ. شلایخئر، م. موللئر کیمي گؤرکملي سیمالاري بو عقیده‌ده ایدیلر. آ. شلایخئر دیللرین اینکیشافي تاریخینی حتا ایکي دؤوره بؤلوردو:
آ) دیللرین یارانماسي و چیچکلنمه‌سي دؤورو و
ب) دیللرین تنزوله دوغرو گئتمه‌سي و اؤلمه‌سي دؤورو.
البته، دیللرین اینکنشافي حاقینداکي بو فیکیر دوز دئییلدي و ائله موقاییسه‌لي-تاریخي دیلچیلیگین یاراندیغي ایلک دؤورده بو ایدئیا ایله راضیلاشمایان دیلچیلر ده واردي. مثلن، موقاییسه‌لي-تاریخي دیلچیلیگین بانیلریندن بیري، مشهور دانیمارکا دیلچیسي ر. راسک گؤستریردي کي، مورکب دیل ستروکتورو ایله موقاییسه‌ده دیل ستروکتورونون ساده‌لیگي بیر سیرا اوستونلوکلره مالیکدیر.

سونرالار بعضي ديلچيلر ديللرده اونلارين اينكيشافيندا ترقيني اينعيكاس ائتديرن بير سيرا عنعنه لرين اولدوغونو موشاهيده ائتديلر. اي. آ. بودوئن دئ كورتئنئ ايديعا ائديردي کي، ديللرده داها چوخ عوضولنمه‌ني تامين ائتمک و نيطقي داها چوخ دقيقلشديرمک اوچون ضروري اولان داها درين آرتيكولياسييالارين ايرەلييه دوغرو قلوتتوقونيک 15 عنعنه سي مؤوجوددور. اونون فيكرينجه، بو اونا گؤره باش وئرير کي، اؤن مخرجلي سسلر داها آز تلفوظ مصرفي طلب ائدير. سونرالار ديلچيلرين اكثريتي ديللرده سؤزلرين اوزونلوغونون قيسالماسي پروسئسيني موشاهيده ائتميشلر (موقاييسه ائت: قوتجا هاباايدئدئيما «بيزيم اولسا ايدي»، موعاصير اينگيليس ديلينده Had). يئني هيند-آوروپا ديللرينده قراماتيكا سيستئمي اونلارين قديم دؤورلرينه نيسبتن خئيلي سادەلشميش، هر جور آنوماليياالارلا دولو اولان چوخ ميقدارلي فورمالارين يئرينه داها ساده و ايستاندارت فورمالار يارانميشدير.

كؤهنه هيند-آوروپا ديللريني يئنيلري ايله موقاييسه ائدەرک او. يئسپئرسئن قئيد ائدير کي، يئني ديللرين قراماتيک قورولوشونون بير سيرا اوستونلوكلري واردير. فورمالار قيسا اولموشدور کي، بو دا اونلارين تلفوظو اوچون داها آز عضله گرگينليگي و واخت طلب ائدير؛ فورمالارين سايي دا آزالميشدير کي، بو دا يادداشي گرگينلشديرمکدن آزاد ائدير؛ فورمالارين يارانماسي داها نيظاملي (مونتظم) اولموشدور؛ فورمالارين سينتاكتيک ايشلنمەسينده آنوماليياالار آزالميشدير؛ فورمالار آناليتيک و موجررد اولموشدور کي، بو دا موختليف معنالار ايفاده ائتمک اوچون چوخلو كومبيناسييالار و كونستروكسييالار قورماغا ايمكان وئرير؛ جوملەده سؤز سيراسي‌نين ثابيتليگي فيكرين آيدين اولماسيني تامين ائدير. قديم ديللرين سينتئتيک قورولوشو يئني ديللرده آپاليتيک قورولوشلا عوض اولونموشدور. بو پروسئس داها يوكسک و موكمل ديل فاكتلارينين قلبەسيدير. اونون فيكرينجه، كؤهنه فلئكسييايا نيسبتن موستقيل اداتلار، كؤمكچي سؤزلر فيكرين ايفادەسي‌نين داها يوكسک تئخنيكي واسيطەلريدير.

و. م. ژيرمونسكي داها ايرەلي گئدەرک ديللرين آناليتيک سيستئمه كئچمەسيني تفكورون اينكيشافي‌نين داها يوكسک مرحله سي ايله علاقەلنديرير.

م. م. قوخمان بو فيكيرلره اعتيراض ائديب يازير کي، فلئكسييا 16 دا، تحليل ده، آقلوتيناسنيا 17 دا تفكورون ان موركب كاتئقورييالارينين آدئكوات ايفادەسيني عئيني جور وئره بيلر. اونون فيكرينجه، او. يئسپئرسئنين نظرييەسي گئرچكليگي تحريف ائدير. بوندان باشقا، هيند-آوروپا ديللري آراسيندا خاليص سينتئتيک ديللر يوخدور؛ سينتئتيک حساب ائديلن ديللرده ده آناليتيک كونستروكسييالار مؤوجوددور. ديگر طرفدن، آناليتيک كونستروكسييالاري داها موكمل سايماغين اؤزونده ده چاتيشمامازليق واردير، بئله کي، قراماتيک معنانين آناليتيک ايفادەسي اوصولو فلئكسييادان داها قديمدير. ق. هيرتين «هيندو-آوروپا ديللرينين قراماتيكاسي» اثرينده گؤستريلديگي كيمي، هيند-آوروپا ديللرينده لوكاتيو، آبلاتيو و آلت حاللارينين بوتون فورمالاري قوشما كونستروكسييالاريندان تؤرەميشدير.

ق. ن. وورونتسووا دا آناليتيک فورمالارين موترقيليگي نظرييەسينه قارشي چيخير. اونون فيكرينجه، حركتين ديلده ايفادەسي فورمالاري ايله همين ديلده دانيشان خالقين تفكور سوييەسي آراسيندا بيلاواسيطه علاقه موعين‌لشديرمک ابيتيدايي ايديعادير. فعل ساحەسينده تحليلين اينكيشافيندان دانيشاركن سينتاكتيک طرز فرقلرينه اساسلانان هر هانسي سيستئمين تصريفلنمەنين موركب فورمالارينا اساسلانان سيستئمدن آشاغي سوييەلي اولدوغونو ايديعا ائتمک سهودير. موختليف ديللرده فعلين زامان فورمالارينين دا، طرز فورمالارينين دا اينكيشافي موختليف يوللارلا گئدير.

پ. ي. چئرنيخ گؤسترير کي، روس ديلي‌نين قراماتيک قورولوشونون تاريخي ياخشيلاشماغا، كاميل‌لشمگه دوغرو ايرەلي حركتدير. بو حالدا ترقيني قراماتيک فورمالارين آرتيق واريانتلارينين لغوينده گؤرمک لازيمدير. حاللانمادا و تصريفلنمەده جوت كميتين، خوصوصي چاغيريش فورماسي‌نين، عئيني بير جينسده اولان جيسيملرين حاللانماسينداكي پارالئلليگين ايتمەسين،-ل شكيلچيلي كئچميش زامانين آوريست، ايمپئرفئكت، پلوسكوامپئرفئكت 18 فورمالاريني سيخيشديريب ايشلكدن چيخارماسينا، قيسا صيفت، ساي و فعلي صيفتلرين حاللانماسي‌نين ايتمەسينه روس ديلي‌نين قراماتيک قورولوشونون، اونون قراماتيكاسي‌نين قايدايا سالينماسي كيمي باخماق لازيمدير. خوصوصي و كونكرئتدن عومومي و موجرده دوغرو حركت ديلين ايرەليگه دوغرو حركتي‌نين زنگينلشمەسي و اينكيشافي‌نين سجييەوي جهتلريندن بيري حساب ائديلمەليدير.

ديلين ترقيسي حاقينداكي مولاحيظەلرده بو جهت دوغرودور کي، جمعيتين اينكيشافي ايله علاقەدار اولاراق آداملارين تفكورو ده اينكيشاف ائدير و ديل بو ترقى يولوندان كناردا قالا بيلمز؛ ديل ده اؤز اينكيشافيندا ترقى ائدير و موكمللشير. لاكين ديلين ترقيسي پروبلئمي جمعيتين و اينسان تفكورونون ترقيسي پروبلئميندن خئيلي موركبدير.

ديللرين سينتئتيک قورولوشونون آناليتيک قورولوشلا عوض ائديلمەسينه ديلين ترقيسي كيمي باخماق اولارمي؟ ديل تئخنيكاسي‌نين ياخشيلاشديريلماسي باخيميندان، بو، ترقيدير. خوصوصي فورما ايله ايفاده ائديلميش معناني بير فورما ايله ايفاده ائديلميش معنالار كونقلامئراتينا (قاريشيغينا) نيسبتن قاوراماق داها آساندير. تئخنيكي جهتدن آناليتيک قورولوش داها موكملدير. لاكين بوندان چيخيش ائديب آناليتيک قورولوشون داها يوكسک سوييەلي موجرد تفكورو اينعيكاس ائتمەسيني ايديعا ائتمک سهودير. تكجه هيند-آوروپا ديللرينده دئييل، دونيانين بير سيرا موختليف ديللرينده موشاهيده ائديلن سؤزلرين ايختيصاري (قيسالديلماسي) دا ديل تئخنيكاسي‌نين ياخشيلاشديريلماسي باخيميندان ديلين ترقي‌سيدير. لاكين بونو دا ديلين اينكيشافي‌نين احكامينا چئويرمک اولماز. سؤزلرين قيسالديلماسي عنعنەسيني اونيوئرسال حال حساب ائتمک اولماز. ديلده بوتؤولوكده سؤزلر قيسالمير، نئوفونئتيک سجييەلي عنعنەلر بونا موقاويمت گؤسترير. بوندان باشقا، سؤزلرين حديندن آرتيق قيسالديلماسي دا فايدالي دئييل، بئله کي، بو، قاوراماني چتينلشديره بيلردي.

بوتون بونلار ديلين موطلق ترقيسي دئييل، نيسبي ترقي‌سيدير. سايديغيميز عنعنەلر چوخلو داخيلي ضيديتلر دوغورور. بوتون فايدالي عنعنەلر آرديجيل و مونتظم صورتده حياتا كئچسه ايدي، اوندا دونيانين موختليف ديللرينده تئخنيكي ايفاده واسيطەلري چوخدان ايدئال وضعيته چاتاردي. بو حال باش وئرمير، چونكي ديلين داخيلينده آرتيق آلينميش نتيجەلري هئچه چيخاران چوخلو باشقا پروسئسلر ده گئدير. مثلن، فرض ائدک کي، موعين بير ديلين سينتئتيک قورولوشو آناليتيک قورولوشلا عوض ائديلميشدير. لاكين بو وضعيت دونوق شكيلده قالا بيلمز. لئكسيک معناني ايتيرميش كؤمكچي

سؤزلر، اینکیشافین دیالئکتیک قانونلارینا گؤره، نهایت، حال شکیلچیلرینه چئوریلمه‌لیدیر. بوندان باشقا، سئمانتیک فیلیاسییا پروسئسی دایانمیر؛ یئنی شکیلچیلر یئنیدن پولیسئمانتیک معنا کسب ائدیر. موختلیف فونئتیک پروسئسلر اساسلا سوفیکس آراسینداکي سرحدین آیدینلیغینی پوزور. دیل یئنیدن اولکي سینتئتیک وضعیتینه قاییدیر.

دیلین اینکیشافیندا نیسبي ترقی ایله یاناشي موطلق ترقی ده مؤوجوددور. دیل تئخنیکاسي ساحه‌سینده‌کي موطلق ترقی دیلین اینسانلارین ایجتیماعی حیاتي‌نین مورکبلشن فورمالاریندان ایره‌لي گلن یئني اونسیت فورمالارینا اویقونلاشماسیندا اؤزونو گؤستریر.

جمعیتین ایستحصال قووه‌لرینین اینکیشافي و بوندان دوغان بیر سیرا ایجتیماعی حادیثه‌لر (علمي، تئخنیکي، مدني اینکیشاف) بیزي احاطه ائدن عالم حاقینداکي معلوماتیمیزي آرتیریر. بو، چوخلو آنلاییشین، مفهومون مئیدانا چیخماسینا سبب اولور کي، دیل ده بو آنلاییشلاري ایفاده ائتمگه مجبوردور. آنلاییشلار یئني سؤزلره حیات وئریر. بئله‌لیکله، دیلده موطلق ترقی دیلین لوغت ترکیبي‌نین آرتماسي، سؤزون معنالارینین چوخالماسیندا اؤزونو گؤستریر. مثلن، واختیله آلمان دیلینده Werk سؤزو تکجه «ایش» معناسینی ایفاده ائدیردي، ایندي ایشه «ایش»، «زاوود»، «معدن»، «مئخانیزم»، «اثر»، «یارادیجیلیق»، «فعالیت» معنالارینی ایفاده ائدیر.

سینتاکسیس ساحه‌سینده ده دیلین اینکیشافیندا موطلق ترقی اؤزونو گؤستریر. مثلن، واختیله تورک دیللرینده مورکب جومله‌نین قورولوشوندا عوضولنمه، دئمک اولار کي، یوخ ایدي. بونو قدیم تورک اورخون-یئنیسئي آبیده‌لرینین، ده دیلي ثوبوت ائدیر. سونرالار تورک دیللرینده تابع‌ائدیجي باغلاییجیلار یاراندي، مورکب جومله تابعسیز و تابعلي دئیه ایکي قروپا دیفئرئنسییا ائتدي. موعاصیر تورک دیللرینده فیکرین ایفاده سیستئمي داها جیدي و قایدایا سالینمیش شکیل آلدي.

عوموميتله، دیللرین اینکیشافیندا موطلق و نیسبي ترقی آنلاییشلارینی فرقلندیرمک واجیبدیر.

دیل و مدنیت

دیل و مدنیتین علاقه‌سي پروبلئمینه ایکي باخیمدان یاناشماق لازیمدیر:

1. دیلین خالقین عوموميي مدني سوییه‌سیندن آسیلیلیغي.

2. آیري-آیري دیللرین ستروکتور خوصوصیتلرینین همین دیلده دانیشان خالقین مدنیتي‌نین کونکرئت فورمالاریندان آسیلیلیغي[19].

بیر. ایجتیماعی حادیثه اولان دیلین وضعیتي خالقین عوموموميمن مدني سوییه‌سیندن، بو مدني سوییه‌نین محصولو اولان تفکور طرزیندن، تفکور فورمالاریندان آسیلیدیر. معلوم اولدوغو کیمي، مدنیتین اینکیشافي‌نین آشاغي پیلله‌سینده اولان خالقلارین دیلینده قراماتیک معنالار داها کونکرئت اولور. عوموميي مدني اینکیشافلا (البته، مدني اینکیشاف تجرید ائدیلمنش شکیلده باش وئرمیر، خالقین ایقتیصادي حیاتي‌نین-. ایستحصال موناسیبتلرینین، عوموميي ایجتیماعی اینکیشافي‌نین ترقی‌سي فونوندا باش وئریر) علاقه‌دار اولاراق ایجتیماعی شوعور، تفکور ده اینکیشاف ائدیر، بو دا اؤز نؤوبه‌سینده دیلین عوموميي اینکیشافینا، اونون قراماتیک قورولوشونون اینکیشافینا، قراماتیک معنالارین کونکرئتلیکدن موجردلیگه دوغرو اینکیشافینا سبب اولور. بو باخیمدان دیلین قراماتیک قورولوشونون اینکیشاف تاریخي ایله همین دیلده دانیشان خالقین (اینکیشاف) تاریخي آراسیندا علاقه مؤوجوددور. لاکین دیگر طرفدن، دیلین قراماتیک قورولوشونون کونکرئت حادیثه‌لرینین تشکولونده بو فاکتورون رولونو شیشیرتمک اولماز.

آیري-آیري دیللرین، بوتؤو دیل عایله‌لرینین، حتا قوهوم اولمایان دیللرین تاریخیندن گؤتورولموش فاکتلار ثوبوت ائدیر کي، دیلین قراماتیک عونصورلري بیر ایستیقامتده اینکیشاف ائدیر. حتا قوهوم اولمایان دیللرین قراماتیک سیستئمینده پارالئل اینکیشاف حاللارینا تصادوف ائدیلیر. بئله عوموميي و پارالئل اینکیشاف پروسئسینی تفکورون کونکرئت کاتئقوریيالاریندان موجرد کاتئقوریيالارا دوغرو اینکیشافي ایله شرطلنن جمعیتین عوموميي مدني سوییه‌سي‌نین اینکیشافي ایله علاقه‌لندیرمک اولار.

هئچ بیر قوهوملوق موناسیبتلري اولمایان بیر سیرا هیند-آوروپا دیللرینده (سلاویان، گئرمان. یونان)، هامي-سامي دیللرینده (مثلن، عرب) و تورک دیللرینده اینکیشافین قدیم مرحله‌سینده جوتلوک کمیتي کاتئقوریياسي مؤوجود اولموشدور کي، سونرالار بو داها کونکرئت جمع؛ کاتئقوریياسي اؤز یئرینی موجرد جمع (غئیري-موعین چوخلوق بیلدیرن) کاتئقوریياسینا وئرمیشدیر. هیند-آوروپا و تورک دیللرینین تاریخیندن معلومدور کي، فعلین ایندیکي و گله‌جک (تورک دیللرینده غئیري-موعین. گله‌جک) زامانلارینین معنالاري آراسیندا آیدین سرحد اولمامیشدیر. هیند-آوروپا دیللرینده فعلین طرز فورمالارینین معناسیندان زامان مضمونو ایفاده ائتمک اوچون ایستیفاده ائدیلمیشدیر. عئیني وضعیته هامي-سامي دیللرینده ده تصادوف ائدیریک. بئله پارالئل اینکیشافا ایسته‌نیلن قدر نومونه گؤسترمک اولار.

دیل و مدنیتین علاقه‌سینه تکجه دیلده مورفولوژي دگیشیکلیکلرین باش وئرمه‌سي باخیمیندان یاناشماق اولماز. باشقا سوییه‌لرده ده دیل مدنیتله علاقه ساخلاییر. مثلن، هله مدنیتین اینکیشاف سوییه‌سي آشاغیدیرسا، مدنیت هله یازي یاراتماق سوییه‌سینه یوکسلمه‌میشسه یاخود دیل ادبي دیلین نورمالاشدیریجي تاثیرینه معروض قالمامیشسا، اوندا او خالقین دیلي آز قایدایا سالینمیش اولور، داها آز نورمالاشدیریلیر. بئله بیر فاکت دا آرتیق

شوبهه دوغورمور كي، مدنيتين يوكسک اينكيشاف سوييه‌سينده اولان خالق اؤز نيطقينده داها موجرد لئكسيک كاتئقورييالاردان، داها موجرد مفهوملاري ايفاده ائدن لئكسيک واحيدلردن ايستيفاده ائدير. ديلچيليک ادبياتيندا گؤستريلير كي، مدنيتين آشاغي پيلله‌سينده اولان خالقلارين ديللرينده فردلري ايفاده ائتمک اوچون سؤزلر اولدوغو حالدا، جينس ياخود نؤوع مفهومونو ايفاده ائتمک اوچون سؤز اولمور؛ مثلن. ائسكيموس ديلينده *قارين* موختليف نؤوعلريني ايفاده ائتمک اوچون خئيلي سؤز واردير، حالبوكي عوموميتله *قار* مفهومونو ايفاده ائتمک اوچون سؤز يوخدور.

ديللرده سؤزدوزلديجي شكيلچيلرين محصولدارليغي دا خالقلارين عمومي مدني سوييه‌سيندن آسيليدير: مدني سوييه يوكسلديكجه سؤزدوزلديجي شكيلچيلرين فونكسيياسي (محصولدارليغي) آرتير.

بوتون بو ديل پروسئسلري بير سيرا ديللر اوچون عوموميدير؛ چونكي بوتون خالقلار اوچون جمعيتين، تفكورون و مدنيتين اينكيشافي قانوناويغونلوقلاري خئيلي درجه‌ده عوموميدير.

ايكی. بوتون بونلارلا ياناشي، آيري-آيري ديللرين ستروكتور خوصوصيتلري همين ديلده دانيشان خالقين مدنيتي‌نين كونكرئت فورمالاريندان دا موعين درجه‌ده آسيليدير. ديلچيليكده بو پروبلئمين ايضاحينا حصر ائديلميش خئيلي ميقداردا اثره راست گلمک اولار. خاريجي ديلچيليكده ک. فوسسلئرين، ائ. سپيرين، ب. ل. اوورفون، اي. شميدتين و باشقالارينين ديل و مدنيتين قارشيليقلي علاقه‌سينه حصر ائديلميش اثرلري ديقتي داها چوخ جلب ائدير. روس ديلچيليگينده ن. ي. مارر و اونون آرديجيللاري ديل و مدنيتين علاقه‌سي پروبلئمينه خوصوصي باخيشلا ياناشميشلار. ن. ي. مارر ديلي اوستقوروم حساب ائتديگي اوچون اونون مرحله‌لي اينكيشافيني ايدئولوگييا ايله علاقه‌لنديريردي. اونون فيكرينجه، ايدئولوگييالارين دگيشمه‌سي ديللرين ترانسفورماسيياسينا سبب اولور.

ماتئرياليست ديلچيليک مدنيتين كونكرئت فورمالارينين ديلين ستروكتورونا تاثيريني اينكار ائتمير، لاكين ديل حاديثه‌لري ايله مدنيت حاديثه‌لري آراسيندا تام و موستقيل پارالئلليک قويولماسيني قبول ائتمير. بئله بير پارالئلليک قويولماسينا بيز. مثلن، ک. فوسسلئرين «فرانسانين مدنيتي و ديلي» آدلي اثرينده راست گليريک. ماراقلي بير ديلده يازيلميش بو اثرده فرانسيز ديلي‌نين آيري-آيري حاديثه‌لرينين اينكيشافي فرانسيز خالقي‌نين مدنيتي تاريخينده باش وئرن حاديثه‌لر فونوندا ايضاح ائديلير. لاكين مؤليفين بوتون صميميتينه باخماياراق، ديلده باش وئرن بو و يا ديگر حاديثه‌ني فرانسيز خالقي‌نين مدني حياتيندا باش وئرن حاديثه‌لرله علاقه لنديرمک و بونلارين ديل دگيشيكليكلرينه سبب اولماسيني ثوبوت ائتمک جهدي ساده‌لؤوحلوک تاثيري باغيشلايير. بئله كي، ديل حاديثه‌لري ايله مدنيت حاديثه‌لرينين مؤليف طرفيندن قارشيلاشديريلماسي چوخ سطحي و سربستدير.

آمئريكا ديلچيسي ائ. سپير ديل و مدنيت آراسينداكي سببيت آسيليليغيني اينكار ائدرک يازير كي، مدنيت و ديل آراسيندا حقيقي سببيت آسيليليغي قبول ائديله بيلمز. جمعيتين نه ائتديگي و نه دوشوندويو مدنيتدير، ديل ايسه جمعيتين نئجه دوشوندويودور. تجروبه‌نين سئچديگي اينوئنتارين كؤمگيله جمعيتين اؤز تجروبه‌سيني ايفاده ائتديگي خوصوصي پرييوملار آراسيندا خوصوصي سببيت علاقه‌سي گؤرمک چتيندير. مدنيتين حركتي، باشقا سؤزله دئسک، تاريخ جمعيتين تجروبه‌دن حاصيل ائتديگي اينوئنتاردا دگيشيكليكلرين موركب جرگه‌سيدير. ديلين حركتي مضمون دگيشيكليكلري ايله دئييل، يالنيز فورمال ايفاده دگيشيكليكلري ايله علاقه داردير. ديلين داخيلي تاثير قووه‌سينه آزاجيق توخونمادان خيالن اونون هر سسيني، هر سؤزونو، هر كونكرئت مفهومونو دگيشمک اولار. مدنيتين رئال تركيبيندن آسيلي اولماياراق ديل و مدنيت آراسيندا موستقيم سببيت آسيليليغي و موستقيم اويغونلوقلار موعينلشديرمكدن دانيشماق اولماسا دا مدنيت ساحه‌سينده باش وئرن دگيشيكديكلرين ديلده اؤز اينعيكاسيني تاپديغيني هئچ كس اينكار ائده بيلمز. دئمه‌لي، مدنيت و ديل آراسيندا عمومي آسيليليق مؤوجوددور. ائ. سپير يازير كي، ديلين تاريخي و مدنيتين تاريخي پارالئل اينكيشاف ائدير. لاكين بورادا عمومي اينكيشاف عنعنه لرينين اويغون گلمه‌سيندن دانيشماق اولماز. يوخاريدا گؤستردیگيميز كيمي، مدنيتين اينكيشافي ديلين ستروكتورونون اينكيشافينا بيلاواسيطه تاثير گؤستره بيلمير. آما بئله بير فاكت هئچ كيمده شوبهه دوغورا بيلمز كي، مدنيتين عمومي اينكيشافي ايله علاقه‌دار اولاراق ديلين لوغت تركيبي اينكيشاف ائدير، ديلده يئني سؤزلر عمله گلير، ديل يئني مفهوملاري ايفاده ائتمک اوچون احتياجيني اؤز لئكسيک واسيطه‌لري ايله تامين ائده بيلمه‌ديكده باشقا ديللردن سؤزلر (عوموميتله لئكسيک واحيدلر) آلير. آلينما سؤزلر واسيطه‌سيله بعضي فونئتيک حاديثه‌لر ديله گله بيلر و سونرا خاليص لينقويستينک يوللا ديلين فونولوژي سيستئمينه داخيل اولا بيلر. دئمه‌لي، بورادا ديل كاتئقورييالاري و مدنيت حاديثه‌لرينده اؤزونو گؤسترن تفكور كاتئقورييالارينين موجردليگه دوغرو عمومي اينكيشاف عنعنه‌سيندن يوخ جمعيتين عمومي مدني اينكيشافي‌نين نتيجه‌سي اولان ديل ستروكتورونون كونكرئت فاكتلارينين يارانماسيندان صؤحبت گئده بيلر.

داها بير مساله‌نی آيدينلاشديرماق مقصده‌اويغون اولاردي. بير سيرا حاللاردا ديل و مدنيت آراسيندا موستقيم علاقه ده اولور. بو و يا ديگر مدنيت اوچون سجييه‌وي. اولان رئالييالارلا علاقه دار بير سيرا سؤزلرين ديلده مؤوجودلوغو بئله علاقه‌يه ان ساده ميثال اولا بيلر. عادتن، بئله سؤزلري ترجومه ائتمک چتيندير و اونلاري تصوير يولو ايله ترجومه ائديرلر. لوغت تركيبي‌نين بوتون ستروكتوروندا همين ديلده دانيشان خالقين مدنيتي اوچون سجييه‌وي اولان موختليف لئكسيک كاتئقورييالارين اؤزونو گؤسترمه‌سيني ده ديلين مدنيتدن آسيلي اولماسي كيمي قبول ائتمک اولور. ديل و مدنيت آراسينداكي بو قبيل آسيليليغي ائ. نايدا ايكي قايدادا عوموميلشديرير:

1. مدنيتين پئريفئريک جهتلرينه عايد اولان لئكسيكايا نيسبتن مدنيتين مركزي عونصورلرينه عايد اولان لئكسيكا موتناسيب صورتده داها موفصلدير. باشقا سؤزله، مدنيتين هر هانسي حاديثه‌سينه عايد اولان لوغتين حجمي اونون مدني اهميتي ايله دوز موتناسيبدير.

2. مدني ياريمقروپلار اؤز سيفئرلرينده موتناسيب صورتده داها گئنيش لئكسيكايا ماليكدير. مدنيتين اونا خاص فورماسي‌نين، بير سيرا موعين كونتورلارينين مؤوجودلوغونو گؤسترمک مومكون اولسا ايدي، بيز مدنيتده ديلله موقاييسه اوچون تئرمين كيمي خيدمت ائده‌جک بير شئي الده ائتميش اولارديق. بيز مدنيتين بئله خاليص فورمال جهتلريني آيدينلاشديرماميشيق و آييرماميشيق، ياخشي اولار كي، ديلين حركتيني و (مدنيتين حركتيني

قارشيلاشديرمادان، قارشيليقلي علاقه‌ده اولمايان پروسئسلر كيمي قبول ائدک. بوراداندا ديل مورفولوگيياسي‌نين موعين تيپلريني مدنيتين اينكيشافي‌نين هانسي‌سا اويغون پيلله‌لري ايله علاقه‌لنديرمک تشبوثونون معناسيزليغي مئيدانا چيخير. اصليند، هر جور بئله قارشيلاشديرما جفنگيياتدير. مدنيتين هر هانسي اينكيشاف سوييه‌سينده اؤز سونسوز موختليف‌ليكلرينده ساده ديللر ده، موركب ديللر ده تاپماق مومكوندور 20.

و. آ. زوئكينتسئو مدنيت و ديل آراسينداكي سببيت آسيليليغيني ايكي فاكتورلا علاقه‌لنديرير:

1. ديللرين اينكيشافيندا مدنيت ياخود مدني فاكتور آنلاييشي‌نين موعينلشديريلمه‌سي. بير خالق باشقا خالقا نيسبتن مدنيت ساحه‌سينده اوستونلوگه ماليک اولدوقدا ايكينجي خالقين ديلي بيرينجي خالقين ديلينه موناسيبتده تابع وضعيتده اولور و اوندان ديلين بو ويا ديگر عونصورونو آلير. ميللي شوعور حيسى ايله علاقه‌دار اولان ديل نوفوذو بو مقامدا اؤز تاثيريني گؤسترير: ديل نوفوذو بو و يا ديگر ديلين حاكيم ديل طرفيندن آسيميلياسييا ائديلمه‌سينه جيدي موقاويمت گؤسترير و ديلين حياتيليک قابيليتيني قورويور. ايرلاند، يونان، آذربايجان پولياک، بولقار ديللرينين آسيميلياسييايا اوغراماماسيني محض ديل نوفوذو ايله ايضاح ائتمک اولار.

بو قبيلدن اولان حاديثه‌لره تكجه ديل و مدنيتين علاقه‌سي پروبلئمي كيمي باخماق اولماز. بورادا بير سيرا فاكتورلار دا (ايقتيصادي، سيياسي و حربي اوستونلوک، ايستيلا، خالقين بير يئردن باشقا يئره كؤچورولمه‌سي و س.) فعاليت گؤسترير. بو، عوموم‌تاريخي حاديثه‌دير.

بؤيوک سوودت ائنسيكلوپئدييا‌سي‌نين وئرديگي تعريفه گؤره، مدنيت «جمعيتين ماعاريف، علم، اينجه‌صنعت و معنوي حياتين ديگر ساحه‌لريندەكي نايليتلرينين مجموعسودور». مدنيتين بو حاديثه‌لري ايله ديل ستروكتورونون فاكتلاري آراسيندا سببيت آسيليليغي گؤرمک، اوندا ديله ايدئولوژي تاسيسات كيمي باخمالي‌ييق؛ بو دا ديلين ماهيتي ايله دابان-دابانا ضيدير. بونا گؤره ده مدنيت و ديل آراسيندا سببيت آسيليليقي حاقيندا دانيشماق اولماز.

2. مدنيت حاديثه‌لري ايله ديل ستروكتورونون فاكتلارى

بو قايداني اساسلانديرماق اوچون بئله بير نومونه گتيرک. آفريكادا ياشايان نوئر خالقي مالدارليقلا مشغول اولور و خالقين مدنى طلباتي دا بو ماراق اطرافيندا توپلانميشدير. بونا گؤره ده نوئر ديلينده قارامالا علاقه‌دار اولان يوزلرله سؤز واردير. آوروپا ديللرينده بو سؤزلره راست گلمک اولمور. عوضينه آوروپا ديللرينده مئخانيزمله (صنايع مدنيتى) علاقه‌دار اولان يوزلرله سؤز واردير كي، نوئر ديلينده بونلارا تصادوف ائديلمير.

بؤيوک سوودت ائنسيكلوپئدييا‌سي‌نين آردينجا علمي، اينجه‌صنعتي، ادبياتي (خوصوصن، بديعي ادبياتي) مدنيته داخيل ائتسک، اوندا مدنيتله (اونون گؤستر ديگيميز فورمالاري ميثاليندا) ديل، مدنيتين اينكيشافي ايله ديلين اينكيشافي آراسيندا بيلاواسيطه آسيليليق واردير. مدنيتين آيريلماز آتريبوتلاريندان اولان عاليملرين، يازيچيلارين، ايجتيماعى خاديملرين فعاليتي‌نين ادبي ديل نورمالارينين، دئمه‌لي، عوموميتله، ديل نورمالارينين اينكيشافينا تاثيري بؤيوكدور. ديلين اينكيشافيندا بديعي ادبياتين رولو خوصوصيله قئيد ائديلمه‌ليدير.

ادبي ديل نورمالارينين تشكولو و مؤحكملنمه‌سينده يازيچيلارين و مدنيت خاديملرينين خيدمتي موقاييسه‌ائديلمز درجه‌ده بؤيوكدور. آ. دانته بديعي و علمي اثرلري ايله، خوصوصن «ايلاهي» كومئدييا‌سي ايله ايتاليان ادبي ديليني، مارتين لوتئر آلمان، پوشكين روس، ش. روستاوئلي يئني گورجو، نالباندیان يئني ائرمني، عليشير نوايى و ظاهيرالدين بابور قديم اؤزبک، قابدوللا توكاي تاتار، ويليام شئكسپير اينگيليس، واقيف آذربايجان ادبي ديللرينين حقيقي بانيلريدير.

1. «Dillərin kontaktı» termini ilk dəfə L. Martine təklif etmişdir. Y. Vaynrayxın «Languges in Contact» (Nyu-York, 1953, rusca tərçüməsi: «Yazikovie kontaktı», Kiyev, 1979) əsərinin nəşrindən sonra bu termin geniş yayılmışdır. L. V. Şerba 1926-cı ildə yazdığı «O ponyatii «skreşivania» Yazikov» adlı məqaləsində « Languges in Contact» iadəsini işlətmişdir.

2. J. Vandries. Yazik. M., 1937, s. 257.

3 Pinçin dillər leksikası (sözləri) Avropa dillərindən alınmış, qramatikası isə yerli dnlin qrammatikası olan dillərə deyilir.

Məsələn, piçin inqliş dilinin sözləri ingilis, qrammatikası isə Çin dilinindir.

4 Erməni dilində də bu xüsusiyyətlər bu və ya digər dərəcədəo özünü göstərir. Bu hal onun frigiya mənşəli olması haqşıdakı fərziyyəni bir növ təsdiq edir, son nəticədə erməni dilinin mənşəyini Balkanlarda araşdırmaq lazım gəlir.

5 Ərəb dilində daxili fleksiya ilə əməlo gələn cəm formasını göstərmək üçün Azərbaycan ərəbşünaslığında vahid termin yoxdur. Bunun üçün gah sınıq cəm, gah daxili cəm termini işlədilir. Biz sınıq cəm termininə üstünlük verdik.

6. Seqment - nitq axınında mustəqil vahid kimi çıxış edən və eyniyyətini pozmadan digər xətti sıralarda təkrarlanan nitq parçasıdır.

7. Allefon - fonemin konkret şəkildə təzahürü, fonem variantı.

8. V. L. Zveqintsev. Oçerki po o6şemu yazikoznanie, s. 213.

9. Bəzən dilçilik ədəbiyyatında dil substratı anlayışının ilk dəfə Y. H. Bredsdorf tərəfindən irəli sürülməsi fikrinə də rast gəlmək olar (bax: Obşee yazikoznaniye. M,, 1970, s. 295),

10 Azərbaycan tarixi, I c. Bakı, 1961. s. 189. «Azərbaycan tarixi» kitabının müəllifləri Azərbaycanın yerli qəbilələrinin türkləşdirilməsini söyləməkdə haqlıdırlar, lakin bu prosesin gedişini düzgün göstərmirlər. Mövzu ilə əlaqədar olmadığı üçün həmin məsələyə toxunulmur.

11. Azərbaycan tarixi. 1 c. Bakı, 1961, s: 189. 142

12. U. Marr. İzbrannıe rabotı, t. I. M., 1933, s. 241.

13. Yenə orada.

14 Bax: Obşie yazikoznanie. 1 cild. M., 1970, s. 299. 146

15 Qlotoqoniya -dilin mənşəyi; dilin mənşəyini öyrənən dilçilik şöbəsi.

16. Fleksiya-söz sonuna əlavə olunan və morfoloji-sintaktik mənaların ifadəsinə xidmət edən morfem.

17. Aqqlutinasiya- yalnız bir mənası olan standart sözdəyişdirici şəkilçilərin sabit söz kökünə qoşulması.

18 Aorist - gələcəkli keçmiş, imperfekt - bitmiş keçmiş, plus-kvamperfekt - uzaq keçmiş zamanlar.

19 Bax: V. L. Zveçintsev. Oçerki po obşemu yazikoznaniyo.

20 Bax: E Sepir-Yazik. M, 1934, s. 171-172.